

MARÓTI EGON

AZ ITÁLIAI MEZŐGAZDASÁGI
ÁRUTERMELÉS KIBONTAKOZÁSA

(A pun háborúk kora)

APOLLO KÖNYVTÁR

13.

SZERKESZTI
HARMATTA JÁNOS

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST 1981

MARÓTI EGON

AZ ITÁLIAI
MEZŐGAZDASÁGI
ÁRUTERMELÉS
KIBONTAKOZÁSA

(A pun háborúk kora)

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST 1981

15.236-1981

ISBN 963 05 2607 7

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1981 • Maróti Egon

PRINTED IN HUNGARY

In memoriam matris

BEVEZETÉS

Marx megállapítása szerint¹ a klasszikus ókor történelme városok történelme, de földtulajdonra és mezőgazdaságra alapozott városok történelme. Ennek az utóbbi ténynek az a magyarázata, hogy „Minden társadalmi formában egy meghatározott termelés az, amely kiutalja valamennyi többi termelésnek – és amelynek viszonyai ennél fogva kiutalják valamennyi többi viszonyt – a rangját és befolyását”.² S a helyhez kötött földművelést folytató népeknél – így a rómaiaknál is –, ahol ez volt az uralkodó termelés, még az iparnak és az ipar szervezetének, valamint a tulajdon ennek megfelelő formáinak is többé-kevésbé földtulajdon jellegük volt; így a rómaiaknál az ipar teljesen a földtulajdontól függött.³

Az egyes szerzők eltérő világnézeti és ideológiai hovatartozása ellenére a modern szakirodalomban lényegében elfogadottnak tekinthető annak a szerepnek a fontossága, amelyet a földművelés az antik, sajátosan a római viszonyok között betöltött. Ez a megállapítás a polgári kutatást tekintve a dolog természetének megfelelően elsősorban – de nem kizárólag – a realitásokhoz közelebb álló gazdaságtörténészek munkáira érvényes. S vonatkozik nemcsak speciálisan a gazdasági jelenségek területére,⁴ hanem általában a római élet egészére.⁵ J. E. Skydsgaard megfogalmazása szerint egy nem iparosodott társadalomban mindvégig a mezőgazdaság marad az alapvető tevékenység. S mint rámutat, ez a tétel érvényes az antik városok

gazdasági-társadalmi szerkezetére akkor is, ha ezt a tényt a korszak elemzése során gyakran figyelmen kívül hagyják.⁶ R. Martin pedig idézi P. Fromont megállapítását, amely szerint minden civilizáció alapja a mezőgazdasági munka hatékonysága, s utal arra, hogy ez az igazság mennyire megmutatkozik Róma történetének alakulása során.⁷

A mezőgazdaság szerepének a fontosságát illetően tehát viszonylagos egyetértés tapasztalható. Távolról sem ez a helyzet azonban a klasszikus mezőgazdaság sajátos vonásainak, egyáltalán az antik gazdaság jellegének, színvonalának a megítélése tekintetében. Ezen a téren, évszázados vita után ma is homlokegyenest ellenkező nézetek állnak szemben egymással. Amikor tehát éppen egy, a római mezőgazdaság – s általában az antik gazdaság – jellemzése, jellegének tisztázása szempontjából alapvető jelentőségű problémát,⁸ az itáliai árutermelés kérdéseit, elsősorban a mezőgazdasági árutermelés kibontakozását kívánjuk megvizsgálni, akkor a szokványos és kötelező tudománytörténeti áttekintés elvégzésén túlmenően is tanulságosnak ígérkezik az antik gazdaság jelzett alapkérdéseire – s az azokkal szorosan összefüggő jelenségekre – vonatkozóan felmerült főbb nézetek, irányzatok ismertetése.

1. AZ ANTIK GAZDASÁG JELLEGÉNEK KÉRDÉSE

A múlt század második felében széles körű vita alakult ki a közgazdászok, ókortörténészek és jogászok között az antik gazdaság általános jellegének a megítéléséről.⁹ Hamarosan két ellentétes álláspont került egymással szembe.

Az egyik szerint az antik – a görög és a római – történelem folyamán ún. házi (οἶκος) gazdálkodás folyt. Azaz a termelés a gazda és birtoka belső szükségleteinek a kielégítésére irányult, a gazdaság alapelve az önállóság, az önellátás („autarkia”) volt. Ezt a felfogást először K. Rodbertus német közgazdász körvonalazta.¹⁰ Szembetűnően egyoldalú és teljesen tarthatatlan

elgondolásának az alapja a római császárkori nagybirtokrendszer tanulmányozásából levont következtetések elhibázott általánosítása volt.¹¹

Rodbertus nézeteit vette alapul és fejlesztette tovább K. Bücher a népgazdaság létrejöttéről írt, számos kiadást megért munkájában.¹² Bücher az egész egyetemes gazdasági fejlődést három periódusra osztotta, ezek: 1. a zárt házi gazdaság („die geschlossene Hauswirtschaft”); 2. a városi gazdaság („die Stadtwirtschaft”); 3. a népgazdaság („die Volkswirtschaft”). Ezen belül a kézműipari-iparos üzem („das gewerbliche Betriebssystem”) 5 típusát különböztette meg: a) Hauswerk; b) Lohnwerk; c) Handwerk; d) Verlagsystem; e) Fabrik. Bücher elmélete szerint az ókori gazdaság megrekedt a természetes szükségleti gazdálkodás színvonalán; az egész antikvitás a „zárt házi gazdaság” fokozatába tartozik, tehát saját használatra szolgáló, tisztán belső termelés, csere nélküli gazdaság. Ezek szerint a termelés és a fogyasztás ugyanazon zárt gazdaság rendszerén belül bonyolódott le. A mezőgazdasági termelés nem számolt elhelyezési lehetőségekkel, termékei előállításánál nem befolyásolta a nyereség szempontja, kizárólag a gazda és családja, háznépe szükségleteinek a fedezésére törekedett. Bücher tagadta az oikoson kívüli kézművesség meglétét is. A következő fokozatra jellemző közvetlen árucseré az ókorban szerinte még csak csírájában volt meg.¹³ A zárt oikos-gazdaság periódusa Bücher szerint a kultúra kezdetétől az i. sz. XI. századig tartott.¹⁴

Az ismertetett elméletek tehát elvitatták az ókori gazdaságtól a munkamegosztás, a pénzgazdaság, az árucseré és a kereskedők mint önálló közvetítő réteg meglétét.

Az irodalmi és a jogi emlékek elmélyülő tanulmányozása, az egyre bővülő régészeti leletanyag (feliratok, papiruszok, pénzek, bor- és olajszállító tartályok, munkaeszközök és gazdasági épületek stb.) vizsgálatának tanulságai alapján a történészek mind nyomatékosabban mutattak rá arra a tényre,

hogy az említett spekulatív közgazdasági konstrukciók nem felelnek meg a feltárt történeti források tanúságtételének.¹⁵

Különösen energikusan szállt szembe Bücher elképzeléseivel Ed. Meyer, elsősorban az ókor gazdasági fejlődéséről 1895-ben a frankfurti történész-találkozón tartott előadásában, amelyet folyóiratban és külön kiadványban is nyomban publikált.¹⁶

Meyer hangsúlyozta, hogy az ókortól nem lehet elvitatni az igen fejlett közlekedéssel és élénk árucserével kapcsolatosan kialakult gazdasági tagozódást, az állandó kereskedelmet, valamint a termelők és fogyasztók között közvetítőként fellépő kereskedő réteg meglétét. A maga koncepcióját lényegében a görög gazdasági fejlődés áttekintése során fejtette ki. Külön is kiemelte Athén – másfelől Karthago – kereskedelmi monopóliumra való törekvését. Rómával kapcsolatban jobbra csak a görög fejlődéshez viszonyított, eléggé problematikus párhuzamokra való utalásokra szorítkozott.

A nagy tudású szerző forrásokon alapuló tényszerű megállapításainál, sajnálatos módon nem kisebb hatást gyakorolt a polgári történettudományra elhibázott történetsszemléletével, modernizáló, a kapitalizmus apológiájába torkolló nézeteivel. A történeti körforgás elméletének álláspontjáról tagadta az antik fejlődés sajátos, egyedi jellegét. Az még csak hagyján, hogy szerinte az antik mezőgazdasági írónak a takarékosásra vonatkozó előírásai érvényesek bármely újkori parasztgazdaságra nézve is. Már sokkal inkább elfogadhatatlanok a görög „középkorra”, vagy éppenséggel az egyiptomi óbirodalmat felváltó „feudalizmusra” vonatkozó megállapításai; s különösen az a tétele, hogy a Földközi-tenger melléki népek gazdasági fejlődése két párhuzamos periódusban zajlott le, mégpedig úgy, hogy a görög történelem VII–VI. százada megfelel az újkori fejlődés XIV. és XV. századának, az V. század a XVI. századnak.

A hellenizmus korát pedig Ed. Meyer szerint egyenesen nem lehet eléggé modernnek felfogni, akár a XVII–XVIII. század-

dal szembeállítva is.¹⁷ Így aztán nem meglepő, hogy az ókori gazdasági fejlődéssel kapcsolatban lépten-nyomon iparosodásról („Industrialisierung”), sőt nagyiparról („Grossindustrie”), kapitalistákról és nagykapitalistákról, a kapitalista üzemnek a mezőgazdaságban való áttöréséről és hasonlóról olvashatunk nála.¹⁸

Látnivaló, hogy Ed. Meyer nemcsak a Rodbertus–Bücher-féle oikos-elmélettel fordult szembe, hanem – mint mai polgári méltatója is megállapítja – a történeti materializmusnak a történeti korszakok haladó menetéről és törvényszerű egymásutánjáról szóló tanításával is hadakozott;¹⁹ s a váltságba jutott kapitalizmusnak öröktől való meglétét bizonygatva annak örökkévalóságához igyekezett érveket szolgáltatni.²⁰

Ed. Meyer koncepciója valósággal iskolát teremtett a polgári történettudósok körében. A polgári közgazdaságtanban és ókori kutatásban is egyre inkább elmosódtak az ókor és a későbbi társadalmi formációk termelési módjai közötti specifikus különbségek. Tény, hogy – amint már Marx megállapította – „minden termelési korszaknak vannak bizonyos közös ismertetőjegyei, közös meghatározásai.”²¹ Egyúttal azonban ugyancsak ő hangsúlyozta, hogy „külön kell választani azokat a meghatározásokat, amelyek a termelésre egyáltalán érvényesek, nehogy az egység mellett . . . a lényeges különbözőségekről megfeledkezzünk. Ebben a megfeledkezésben rejlik például a modern közgazdászok egész bölcsessége, akik a fennálló társadalmi viszonyok örökkévalóságát és harmóniáját bizonyítják.”²²

A századforduló tájától a polgári kutatók mindenesetre a modern kapitalizmusnak mind több jellemvonását vélték felfedezni a görög és római történelem fejlett korszakaiban. M. Weber számára már természetes, hogy a vásárolt rabszolgákkal folytatott gazdálkodás közgazdasági szempontból tekintve kapitalista üzem.²³ Hajlik e felé a felfogás felé H. Gummerus

is a római mezőgazdaság szervezetéről Cato, Varro és Columella alapján írt, különben igen értékes munkájában.²⁴ Kapitalisztikusnak tekinti a római mezőgazdaságot Cato idejétől kezdve E. Kornemann is.²⁵ E. Brehaut pedig Cato *De agri culturájának* fordításához írt bevezetésében a Cato által leírt szőlő- és olajültetvényt is kapitalista vállalkozásnak tekinti.²⁶ Hasonló anakronisztikus felfogás mutatkozik meg W. F. Heitlandnek a görög és a római mezőgazdaságot előszörban az irodalmi források alapján áttekintő művében (1921) vagy pl. J. Toutainnek az antik gazdaságról írott összefoglalásában.²⁷

Előmozdították ennek a modernizáló irányzatnak a meggyökeresztetését olyan, alapjában véve jószándékú szerzők is, akik a maguk kora szociális problémáiból kiindulva visszavetítették ezeket az ókorba, felhasználva fejtegetéseik során Marx és Engels jobbra felületesen elsajátított elméletét. Így a szocialista E. Ciccotti, aki címénél átfogóbb tartalmú, gyors egymásutánban több nyelven is megjelent munkájában²⁸ az ókor alapvető társadalmi ellentétét nem a szabadok és rabszolgák, hanem a kapitalisták és proletárok között kereste. Paradox módon hasonló szemlélet mutatkozott meg már a később, mint láttuk, az oikos-elmélet zászlóvivőjének szegődött K. Büchernek a római rabszolgafelkelésekről írt munkájában, amelynek koncepcióját már a címe is jelzi: *Die Aufstände der unfreien Arbeiter*.²⁹ R. Pöhlmann, aki külön tanulmányban foglalkozott az antik nagyvárosok túlnépesedésével,³⁰ az ókor társadalmi problémáit tárgyaló munkájának „Az antik kommunizmus és szocializmus története” címet adta.³¹ Hasonló címen írt tanulmányt U. Kahrstedt is,³² aki az ókor társadalmi mozgalmait forradalomnak minősítette,³³ elindítva ezzel hasonló anakronisztikus szemléletben fogant és elméletileg tisztázatlan fogalmakkal, felületes terminológiával operáló szakmunkák hosszú sorát.

Ciccotti, Pöhlmann, Kahrstedt s más hasonló szemléletű szerzők vulgármarxista nézeteivel akaratlanul is a marxizmus

burzsoá kritikusaiknak a malmára hajtották a vizet. Ezek ugyanis nagy előszeretettel használják fel azokat Marx és Engels eredeti megállapításai helyett, a történeti materializmus megcáfolásának tüntetve fel a maguk nem éppen korrekt eljárását. Különösen kirívó és visszatetsző módon buzgólkodik újabban ebben az irányban F. Vittinghoff.³⁴

Mint láttuk, egyre inkább a modernizáló tendenciák kerültek előtérbe a kutatásban. A korábbi primitivizáló felfogásnak már csak elvétve jelentkeztek képviselői. Így például J. Hasebroeknek a görög kereskedelmet, ill. gazdaságtörténetet tárgyaló munkáiban.³⁵ Ugyancsak az oikos-elmélet hívének mutatkozik O. Erb „Wirtschaft und Gesellschaft in Denken der hellenistischen Antike” c. könyvében.³⁶ A jelentősebb mai gazdaságtörténészek közül M. I. Finley nézetei mutatnak közeledést a korábbi tradicionalista állásponthez, amennyiben az antik társadalmat nemegyszer túlzottan archaizáló, primitivizáló vonásokkal rajzolja meg.³⁷

A polgári kutatás tehát hagyományosan az oikos-, illetőleg a kapitalista gazdaság végletes kategóriái között mozog. Jól érzékelteti ezt N. Brockmeyer, amikor az antik mezőgazdaság alapelveinek tisztázására és az ókori mezőgazdasági szisztémák jövedelmezőségének vizsgálatára irányuló „nicht-marxistische Forschung” áttekintésére a „Haus- oder kapitalistische Marktwirtschaft” címet választja.³⁸ Hasonló jelentőséget tulajdonít a „modernisták” és a „primitivisták” vitájának R. Martin a római mezőgazdasági szakírók gazdasági és társadalmi koncepciójáról a közelmúltban publikált, főntebb már idézett jelentős monográfiájában.³⁹ A máig legvitatottabb alapkérdés a gazdaságtörténet területén szerinte is az, hogy az antik gazdaságot egy bizonyos mértékben többé-kevésbé kapitalistának és merkantilistának lehet-e nevezni vagy ellenkezőleg, az antik gazdaság megmaradt a házi gazdaság „primaire” keretei között? Lényegében hasonló megállapításokkal találkozunk E. Šimovičová ugyanabban az évben publikált marxista igényű

áttekintésében is,⁴⁰ amely elsősorban az oikos-elmélet bírálatát adja, s az árutermelés problémáját főként a munkamegosztás aspektusából vizsgálja.

Az eddigiek alapján is látnivaló, hogy mennyire lényeges a római gazdasági fejlődés tanulmányozása szempontjából annak a kérdésnek a megvizsgálása és eldöntése, hogy a mezőgazdasági termelés célja a saját belső felhasználás vagy a piaci értékesítés volt-e: tehát beszélhetünk-e árutermelésről a mezőgazdaságban, s ha igen, mik voltak sajátos antik jellemvonásai, kibontakozásának meghatározói. A kapitalista jellegű árutermeléstől való alapvető megkülönböztető vonást a termelési viszonyokban kell keresnünk, abban, hogy az antik mezőgazdasági termelésben alapvető munkaerő, a rabszolga munkaereje – szemben a kapitalista bérmunkás munkaerejével – nem áru, hanem gazdájának épp olyan tulajdona, mint a többi termelőerő, maga a föld, az állatok, a mezőgazdasági eszközök stb.⁴¹

2. A RABSZOLGAMUNKA JELENTŐSÉGÉNEK ÉRTÉKELÉSE

Mindkét ismertetett irányzat alapvető közös hibája, hogy az antik termelési mód jellemzésénél nem a termelési folyamat összességét, hanem annak csak egy – s nem is a legfontosabb – részletét, a készáru forgalmát vette tekintetbe, azt is a maga szélsőséges álláspontjának megfelelően eltorzítva. Márpedig a gazdasági rendszer meghatározásánál nem a csere módja a döntő kritérium, hanem a termelés jellege, a kizsákmányolás formája. „A termelés az átfogó, átfogja mind önmagát a termelés ellentétes meghatározásában, mind a többi mozzanatot. Belőle kezdődik mindig újból a többi folyamat. Hogy a csere és a fogyasztás nem lehet átfogó, az magától kiviláglik. Ugyanez áll az elosztásra mint a termékek elosztására.”

„A csere ilyenformán minden mozzanatában úgy jelenik meg, mint amit a termelés vagy közvetlenül magában foglal, vagy meghatároz.”^{4 2}

Mégis, a századfordulótól az ókor gazdasági életével kapcsolatos elméleti viták elsősorban a görög és római kereskedelem és pénzügy természete, színvonala körül mozogtak. S ezeknek a kérdéseknek a tárgyalásából indultak ki az összefoglaló munkák is, és a reális sorrenddel ellentétben csak ezt követően, mintegy járulékosan foglalkoztak a gazdaság alapját jelentő, a forgalmazásra kerülő árucikkek, a mezőgazdasági és kézműipari termékek előállításával, a termelőmunkával s a termelőmunkát végző néptömegek szerepével, helyzetével. Nem mentesek ettől a feje tetejére állított tárgyalásmódtól a legjobb alapvető munkák sem. Így ezt a mesterkéltséget találjuk fejezetről fejezetre pl. F. H. Heichelheim monumentális ókori gazdaságtörténetében,^{4 3} s T. Franknek a római köztársaság- és császárkor gazdasági élete tanulmányozásához különben máig nélkülözhetetlen forrásgyűjteményében.^{4 4}

Mindez igazolja Marx ama megállapításának helyességét, mely szerint az a módszer, amely nem a termelési mód jellegét tekinti a neki megfelelő forgalmi mód alapjának, hanem megfordítva, a polgári látókört felel meg, ahol az üzletkötés köt le minden figyelmet.^{4 5}

Ily módon olyan alapvető jelentőségű kérdések vizsgálata szorult háttérbe, mint a termelőerők és a termelési viszonyok fejlődésének, a társadalmi munkamegosztás alakulásának, a termékek előállítása mikéntjének – tehát az árutermelésnek –, a termelőmunkát végző rétegek és osztályok szerepének és helyzetének vizsgálata stb.

Ez utóbbi tekintetben is Ed. Meyer felfogása volt az irányadó, aki a szabad bérmunkás és a rabszolga között csak jogi vonatkozásban látott különbséget, s ennek megfelelően igyekezett a rabszolgamunka jelentőségét kisebbiteni. Különösen ebben a vonatkozásban, az antik gazdaság rabszolgatartó jelle-

gének vitatásában talál ma is elsősorban követőkre a polgári kutatók között. A mai polgári ókortudomány eléggé általános tendenciája az antik társadalom rabszolgatartó jellegének, a rabszolgáknak a termelőmunkában meglevő alapvető jelentőségének az elvitatása,⁴⁶ a rabszolgák helyzetének, élet- és munkakörülményeinek idealizálása, szépítgetése, a rabszolgák osztályharcának elhomályosítása.⁴⁷ Ennek megfelelően a – valósággal marxista vesszőparipának minősített – rabszolgafelkelések tárgyalása egyre ritkábban, s akkor is a történeti összefüggésekből kiragadva, mintegy történeti kuriózumként kerül tárgyalásra. – J. Vogt „Zur Struktur der antiken Sklavenkriege” c. tanulmányában⁴⁸ az ókori felkeléseket különböző motívumok köré csoportosítva elemzi. H. Bengtson az Ivan Müller-féle ókortudományi kézikönyvsorozatban megjelent római történeti összefoglalásában⁴⁹ a Spartacus-féle rabszolgafelkelést a Gracchusok korabeli társadalmi problémákkal kapcsolatban, mintegy a szicíliai rabszolgaháborúk függelékeként, a Jugurtha-elleni hadjárat előtt tárgyalja. Rajta is túltesz azonban A. Heuss, aki az egész kérdéskomplexumot periférikus jelenségnek minősíti,⁵⁰ és a Spartacus vezette háború kényelmetlenségeit („Unannehmlichkeiten”) elintézi néhány sorban; a szicíliai felkelésekről pedig egy szót sem ejt.⁵¹ A mélypont ebben a tekintetben azonban Z. Rubinsohn cikke, amelyben magának a Spartacus-féle háborúnak rabszolgafelkelés voltát igyekszik kétségbe vonni,⁵² átlátszóan célzatos és teljességgel inkorrekt forráskezeléssel.⁵³ Vele egyetértésben Mario Atilio Levi pedig már azt is megkérdőjelezi, hogy maga Spartacus valaha is rabszolga volt,⁵⁴ következésképpen az általa vezetett felkelés minősíthető-e rabszolgafelkelésnek.⁵⁵ M. J. Finley pedig újabban egyáltalán a rabszolgaság osztályjellegét tagadja, s – voltaképpen Ed. Meyer felfogásához visszakanyarodva – a rabszolgaságot csupán mint jogi helyzetet („status servilis”) veszi tekintetbe.⁵⁶

F. Kiechle külön munkát szentelt annak a marxi tételnek a cáfolására, mely szerint a rabszolgamunka gátolta a technikai fejlődést az ókorban.⁵⁷ A gazdasági élet — mezőgazdaság, ipar, bányászat stb. — konkrét kérdéseinek vizsgálata, a természetben foglalkoztatott rabszolgák munkakörülményeinek, termelőmunkájának tanulmányozása háttérbe szorult. Ezzel szemben mind nagyobb előszeretettel foglalkoznak a városi és házi rabszolgák — és felszabadítottak — kivételezett helyzetlévő kategóriáival, mint a dajkák, nevelők, orvosok és hasonlók,⁵⁸ gazdáik irántuk tanúsított emberségének eseteivel, illetőleg a rabszolgák ennek megfelelő, ezt viszonzó hűségével,⁵⁹ lojalitásukkal, az adott körülmények közé való állítólagos beilleszkedési készségükkel, pl. a vallás területén.⁶⁰

Látnivaló tehát, hogy a mai polgári kutatók jelentős része tisztában van a rabszolgasággal kapcsolatos kérdések ideológiai jelentőségével, s ezért távolról sem kívánják azok tanulmányozását átengedni a marxista kutatóknak. Témaválasztásuk azonban félreismerhetetlenül a másodlagos jelentőségű problémák előtérbe állítására irányul. Annál figyelemre méltóbb, hogy még ennek az irányzatnak tulajdonképpeni elindítója, s máig egyik fő irányítója, J. Vogt is megrója pl. W. L. Westermant azért, mert az (1955) lebecsüli „a rabszolgáknak mint a termelési viszonyok egyik elemének” a jelentőségét, nem ismeri fel az egyes államok politikai-társadalmi rendjének összefüggését a rabszolgatartásnak mindenkori fázisai-val.⁶¹

Az antik gazdasági élet általános kérdéseinek megoldására irányuló igyekezet kudarca az elméleti igényesség lanyhulásához vezetett. Ennek egyik sajátos kísérőjelensége, hogy új szempontokon alapuló áttekintések helyett mind gyakrabban jelennek meg új kiadásban, utánn nyomásban a század első évtizedeinek nagyobb lélegzetű összefoglaló munkái. Az elvi kérdések felett egyre inkább diplomatikus semmitmondással siklanak el, hol pedig egymással ellentétes álláspontokat igye-

keznek összeegyeztetni vagy egyszerűen beérik antimarxista negatívumok kijelentésével.⁶²

A fent vázolt körülmények között nem meglepő, hogy az antik termelési mód, az ókori rabszolgatartó gazdaság megismerése szempontjából alapvető jelentőségű kérdés-komplexum, nevezetesen az ókori árutermelés problémaköre szinte teljesen háttérbe szorult. Így a római mezőgazdasági árutermelés fejlődésének felvázolására máig az egyetlen kísérlet Cedric A. Yeo tanulmánya a római mezőgazdasági termények előállításának és értékesítésének i. e. II. századi fejlődéséről.⁶³ A Heichelheim égisze alatt, alapos szakirodalmi tájékozottság birtokában készült, modern analógiákkal zsúfolt áttekintés kapitalista típusú mezőgazdasági szervezetnek, kapitalista szisztémának tekinti a római ültetvényes gazdálkodást. Néhány jellemvonást viszont kétségkívül helyesen jelöl meg, így azt, hogy a munka és a vezetés funkciója élesen elválik,⁶⁴ a szisztéma célja és jellege kereskedelmi („commercial”); a gazdálkodás specializálódásra, egy-egy termékfajta piacra való termelésére tendál.⁶⁵

3. AZ ÁRUTERMELES ÉS A RÓMAI MEZŐGAZDASÁG

Komoly adósságai vannak e téren a marxista kutatásnak is, hisz lényegében csak az első lépések történtek meg. A szovjet ókortörténészek az ötvenes évek elején egy rövid intervallumban foglalkoztak ezekkel a kérdésekkel. Az indítást kétségkívül Sztálinnak „A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban” c. írása adta.⁶⁶ Tagadhatatlanul ennek – s az ehhez kapcsolódó további megnyilatkozásoknak – a hatására íródott a VDI 1953. évi 3. számának szerkesztőségi cikke „A szükségleti gazdálkodás és árutermelés a rabszolgatartó társadalomban” címmel.⁶⁷ Ez több fontos elvi kérdést felvetett, s ráirányította a szakemberek figyelmét Marx, Engels és Lenin műveinek az

ókori árutermelésre vonatkozó egyes megállapításaira. Egyidejűleg J. A. Lencman tanulmányt közölt az ókori görög árutermelés eredetéről.⁶⁸ A szerző a komplex forrásfelhasználás igényével, de az idő rövidege miatt meglehetősen elnagyolt képet adott a görög világ árutermelésének előzményeiről és kialakulásáról. Rámutatott arra, hogy a rabszolgatartó rendszer jellemző sajátosságainak tanulmányozásánál mindenekelőtt az árutermelés megszületésének és keletkezésének a feltételeit kell meghatározni; hivatkozott arra, hogy a polgári tudományban fel sem vetették az antik világ árutermelésének sajátosságaira vonatkozó kérdést.⁶⁹ — A folytatás a biztató kezdetek ellenére elmaradt, s a római kori árutermelés problémáinak megvitatására már nem került sor. A szaktudományunkon kívüli tényezők által felidézett intermezzo hasonló okokból csakhamar lezárult. Bár az is tagadhatatlan, hogy a későn meginduló s csak igen hézagosan, töredékesen hagyományozott római írásbeliség következtében, mint általában éppen a kezdeteknek, így a mezőgazdasági árutermelés kezdeteinek a tanulmányozása is szinte áthidalhatatlan nehézségekbe ütközik.⁷⁰ E tekintetben jobbra csak visszakövetkeztetésekre szorítkozhatunk. A gazdasági folyamatnak az a szakasza, amely forrásszerűen — írott és tárgyi emlékek alapján — megragadható, már a fejlődés következő periódusa, a kibontakozás időszaka: éppen ezért munkánkban ennek a fázisnak a vizsgálatát tekintjük elsőrendű célunknak.

Egy vonatkozásban történt még visszanyúlás az árutermelés problémaköréhez, nevezetesen a mezőgazdasági árutermelés jellemzése szempontjából alapvető kérdés, a jövedelmezőség, s az ennek biztosítására irányuló elgondolások vizsgálata vonalán. G. Schrot, a fiatalon elhunyt greifswaldi docens a VDI 1959. évi 2. számában terjedelmes cikket közölt a kései köztársaság mezőgazdaságának jövedelmezőségéről.⁷¹ Ebben a római mezőgazdaság történetét két nagy szakaszra osztotta: az extenzív, illetve az intenzív mezőgazdaság korára; a korszakhatárt az i. e. III—II. sz. fordulójára tette. Az említett terminus-

kat azonban nem a szokásos jelentésben használta. Az extenzív gazdálkodás fő jellemvonásának a gazdáknak birtokaik mérete növelésére irányuló törekvését tartotta; az intenzív gazdálkodás esetében pedig a racionális, tervszerű gazdálkodás megvalósítását, a maximális terméshozam és jövedelem biztosítását. Megállapításai számos tekintetben helytállóak, maga az idézett szembeállítás azonban nem egészen következetes, amennyiben egyrészt a birtok méreteire, másrészt a gazdálkodásra, a művelési módra vonatkozik. Arról nem is beszélve, hogy az első szakaszra jellemző tendenciák a második időszakban is érvényesültek stb.

Láttuk tehát, hogy Sztálin kései munkájának hatására megindultak bizonyos elméletileg megalapozott történeti vizsgálatok; ezek azonban Sztálin halála s nézeteinek azt követő revideálása hatására elakadtak, valahogy kényes kérdésekké váltak.⁷² Meggyőződésünk, hogy amennyire káros és hátrányos a tudományok fejlődése szempontjából az, ha dogmatikus előírások kötik meg a kutatók kezét, éppúgy nehezítik és hátráltatják az elfogulatlan és eredményes tudományos munkát, ha bizonyos kérdéseket – történeti távlatból – indokolatlan gátlások hatására megkerülnek.

Ilyen meggondolások alapján kézenfekvőnek tűnt számunkra, hogy Marx és Engels eredeti koncepciójának és nyilatkozatainak aspektusából vállatóra fogjuk az ókori forrásokat. Ilyen vizsgálatra tettünk kísérletet Cato *De agri cultura* c. munkája mondanivalójának tanulmányozása során.⁷³ Az említett akadémiai kétnyelvű szövegkiadás bevezetése idevágó részének német nyelvű változata nem is maradt visszhang nélkül a nemzetközi szakirodalomban. Erre vonatkozólag egyetlen jelenségre kívánok hivatkozni, nevezetesen N. Brockmeyer fentebb már említett munkája tudománytörténeti áttekintésének arra a részére, amelyben szóban forgó dolgozatom megállapításait összefoglalja,⁷⁴ illetőleg azoknak a következtetéseknek az összegezésére, amelyeket a maga vizsgálódásai során levont.⁷⁵

A két — jegyzetben idézett — szövegrésznek egybevetéséből látnivaló, hogy Brockmeyer tételei Cato célkitűzéseinek, illetőleg az annak biztosítására irányuló eszközöknek a megjelölésében szinte pontról pontra, nemegyszer még a kifejezések összecsengésének erejéig a mi megállapításainkról adott összegzését követik.⁷⁶

Az újabb marxista igényű megnyilatkozások közül különös figyelmet érdemelnek a pozsonyi Etela Šimovičová dolgozatai, amelyekben Cato *De agri culturájával* kapcsolatban olyan kérdéseket vizsgál, mint az árutermelés az uralkodó gazdasági elméletek álláspontjáról, az árucsere és a piacformák, a jövedelmezőség és a termelési költségek problémái, továbbá a napszamosok foglalkoztatásával és a vállalkozói szerződésekkel kapcsolatos problémák.⁷⁷ Nemcsak agrotechnikai, hanem elméleti szempontból is jelentős V. I. Kuziscsinnak a római rabszolgatartó birtoktípusról írott munkája,⁷⁸ különösen annak a *villa-gazdaságról* szóló fejezete.⁷⁹

Az antik árutermeléssel foglalkozó főntebb jelzett marxista vizsgálódások fontos elméleti tanulsága az volt, hogy ráirányították a figyelmet Marx, Engels és Lenin azon tételeire, megállapításaira, amelyek tisztázzák az árutermelés feltételeit, megjelölik azokat a tényezőket, amelyek meghatározzák az árutermelés kialakulásának körülményeit, illetőleg körvonalazzák magának az árutermelésnek a mibenlétét.⁸⁰

Már Marx rámutatott⁸¹ arra, hogy a pénzgazdaság minden árutermelés közös vonása. Ez az antik viszonyok között mindenekelőtt az ércpénz, a vert pénzérme és vele a pénztőke, a kamat és az uzsora létrejöttét jelenti.⁸² Marx kiemelte a társadalmi munkamegosztást is mint az árutermelés feltételét.⁸³ Ez tárgyunk összefüggésében elsősorban mint a mezőgazdaság és a kézművesipar differenciálódása és kölcsönös kapcsolata jelentkezik. A munkamegosztás az alapja az árucserének, amelynek „intenzitását éppúgy mint kiterjedését, mint módját, a termelés fejlettsége és tagoltsága határozza meg”. — „A csere ilyen-

formán minden mozzanatában úgy jelenik meg, mint amit a termelés vagy közvetlenül magában foglal, vagy meghatároz.'»⁸⁴ Az árutermelés kialakulásának ehhez kapcsolódó lényeges tényezője a kereskedők osztályának mint a termelők között közvetítő osztálynak a kialakulása,⁸⁵ továbbá a földmagántulajdon⁸⁶ és a jelzálog, valamint – az antik gazdaság döntő specifikuma – a rabszolgamunka mint uralkodó termelési forma.⁸⁷

Az alábbiakban igyekszünk következetesebben és módszeresebben érvényesíteni ezeket az elvi tanulságokat, amelyeket különben már szem előtt tartottunk a Cato korabeli mezőgazdasági árutermelés problémáit elemző korábbi dolgozatunkban is. Az ebben összegezett kutatásainkat időközben több részletkérdésben is továbbfejlesztettük, így a rabszolgatartó gazdálkodásnak, nevezetesen a munkaerő-felhasználásnak⁸⁸ és a *villa*-gazdaság irányításának⁸⁹ vonatkozásában; a Cato-féle birtokskála egyes tételeinek összefüggésében;⁹⁰ az agrotechnikai módszerek, ill. eszközök alkalmazásának tekintetében;⁹¹ továbbá a mezőgazdasági árutermelés fejlődése további szakaszainak területén.⁹² Az alábbiak során támaszkodunk ezeknek a részlettanulmányoknak az eredményeire is, ezeket a lehetőség szerint összegezve, további adalékokkal kiegészítve beépítjük a korábbinál sokrétűbb forrásanyagra épülő értekezés gondolatmenetébe. Elsőrendű célunk természetesen nem korábbi kutatásaink újabb adalékokkal való kiegészítése, még csak nem is egyes általunk, vagy éppen még egyáltalán nem vizsgált problémakörök mégoly hézagpótló, de elszigetelt elemzése, hanem kerek, koncepciójában és egészében is újat adó összefoglalás elkészítése az itáliai mezőgazdasági árutermelés kibontakozásáról.*

*Jelen kötet az 1978 januárjában megvédett azonos c. akadémiai doktori értekezésem rövidített, átdolgozott változata. Ezúton is köszönetet mondok Hahn István, Pólay Elemér és Sarkady János professzoroknak opponensi véleményeikben kifejtett hasznos kritikai észrevételeikért és értékes javaslataikért.

I. A MEZŐGAZDASÁGI ÁRUTERMELÉS ALAPJAI

1. A VILLA RUSTICA, AZ ÁRUTERMELŐ GAZDASÁG ALAPTÍPUSA

A gazdasági élet alapja a létfenntartáshoz szükséges javak előállítás. A gazdaságtörténet egyik alapvető feladata tehát e tevékenység vizsgálata, a különféle társadalmi formációkra, termelési módokra jellemző sajátosságok tisztázása. – Minden civilizáció, állami élet és társadalmi fejlődés előfeltétele az adott közösség számára szükséges nyersanyagok megszerzése s a fogyasztási cikkek folyamatos megtermelése. Ez magában foglalja egyrészt a munkamegosztás révén elkülönült – mezőgazdasági, ill. kézműves – termelő szektorok kölcsönös el látását, másrészt a közvetlen termelőmunkát átmenetileg vagy egyáltalán nem végző rétegek (pl. a hadsereg, ill. a hivatali apparátus) ellátásához szükséges többletermék előállítását, továbbá a csak behozatal útján megszerezhető nyersanyagok és késztermékek cseréjéhez szükséges árukészlet biztosítását. Mindez a társadalmi fejlődés folyamán mind fokozottabb igényeket támaszt a gazdasággal szemben, amelyeknek az csak az árutermelés megfelelő ütemű kibontakoztatása, progresszív gazdálkodási formák és módszerek kellő alkalmazása révén tud megfelelni. Columella terjedelmes munkájának legelején (I 1, 1) már mint régi tapasztalatot említi azt a megállapítást, hogy a gazdálkodáshoz három dolog szükséges: szakértelem, beruházási képesség és tettekézség: *Qui studium agricolationi dederit, antiquissima sciat haec advocanda: prudentiam rei, facultatem impendendi, voluntatem agendi.*⁹³

A RÓMAI FÖLDMAGÁNTULAJDON ÉS A VILLA-GAZDASÁG

Láttuk, hogy a földbirtok-magántulajdon az árutermelés kialakulásának elengedhetetlen feltétele. Érthető tehát, hogy a társadalmi fejlődés során, amikor kibővül a piac és nő a mezőgazdasági termékek iránti kereslet, egyúttal növekszik a föld iránti közvetlen kereslet is, hiszen a föld minden lehetséges termelési ágban, nemcsak magában a mezőgazdaságban szerepet játszó termelési feltétel.⁹⁴

Nyilvánvaló azonban, hogy a földbirtok-magántulajdon pusztán megléte önmagában még nem jogosít fel az árutermelés kialakulásának a feltételezésére. Ehhez, mint láttuk, még számos más feltétel megvalósulása is elengedhetetlenül szükséges.

Mint ismeretes, Rómában a magántulajdon először az ingó vagyontárgyakra vonatkozóan alakult ki. Bizonyítja ezt a vagyonszerzés ősi módja, a *mancipatio*, valamint a *familia pecuniaque* – különben erősen vitatott értelmű – kifejezés, amely még a XII táblás törvényben is általában a vagyon megjelölésére szolgál. Mindazonáltal tény, hogy ekkorra már kialakult a családfő, a *pater familias* szabad végrendelkezési joga, tehát a hagyományosan átörökített családi vagyon (*heredium*) elidegenítésének a joga: *paterfamilias uti super familia pecuniaque sua legassit, ita ius esto*,⁹⁵ ill. Gaius későbbi általánosabb és még tömörebb megfogalmazásában: *Uti legassit suae rei, ita ius esto*.⁹⁶

Tény, hogy a XII táblás törvény *expressis verbis* nem említi az ingatlan, a föld magántulajdonát.⁹⁷ Mégis, minden jel arra mutat, hogy a családfőnek ez a végrendelkezési, ill. tulajdonjoga kiterjedt a házhelyre és a „háztáji” kertre (*hortus*) is, tehát a földek egy jelentős része magántulajdonban volt, továbbá, hogy a törvények összeállításának idejére a római civitason belül a földművelésen alapuló kisparaszti életforma

vált — és maradt még jó ideig — uralkodóvá.⁹⁸ Gondoljunk csak az ilyen kisszerű előírásokra, mint pl.: A XII táblás törvény biztosítani akarta, hogy a tizenöt lábnál magasabb faágakat lenyessék (VII 9a); Ha a szomszéd telkéről a szél (erejé)től egy fa a te telkedre hajlik át, a XII táblás törvény értelmében jogosan indíthatsz keresetet eltávolítása végett (9b); A XII táblás törvény úgy rendelkezett, hogy a más telkére hulló makkot fel szabad szedni (10); Ha a te fádról az én telkemre hullik a makk, és én odaengedem állataimat s feletetem azt, . . . a XII táblás törvény alapján sem lelegettetés címén — mivel nem a tieden legelnek —, sem károkozás címén . . . nem lehet keresetet indítani (VIII 7, vö. uo. 6); stb.

Bízást megállapíthatjuk, hogy a köztársaság első századainak római gazdái legjobb esetben ha eljutottak arra a színvonalra, mint általában egy régimódi európai kisparaszt, aki „termékének legnagyobb részét közvetlenül elfogyasztja, lehetőleg keveset vásárol és ad el, szerszámaikat, ruházatát stb. lehetőség szerint maga készíti”.⁹⁹ Ilyen körülmények között, a gazdasági-társadalmi fejlődés ilyen színvonalán nyilvánvalóan még szó sem lehet az árutermelő gazdaság kialakulásáról, egyáltalán a termékfelesleg minimális mértékű cseréjét meghaladó bárminemű gazdasági kapcsolatokról.

A lényeges fordulat a római (itáliai) mezőgazdaságban — s ezzel a gazdasági élet egészében — azzal a minőségi változással következett be, melynek során a közvetlen létfenntartási cikkek termelésére irányuló patriarchális rabszolgatartó rendszer értéktöbblet termelésére irányuló rendszerré változott.¹⁰⁰ A nagy fellendülést az itáliai mezőgazdaságban, tehát azt, hogy a gazda már nemcsak a maga és családja fogyasztására, eltartására termel, hanem piaci eladásra is, a rabszolga-munkaerő mind nagyobb arányú alkalmazása, a rabszolgatartó viszonyok megszilárdulása tette lehetővé¹⁰¹ — magától értetődő kölcsönhatásban a fokozatosan növekvő fogyasztói igényekkel. Ugyanis mint Földes László megállapítja: „. . . a tulajdon-

viszonyok és intézményei adják azt a keretet, amely mintegy általános elvként uralja és áthatja a termelés társadalmi rendszerét. – A mindenkori tulajdonforma az anyagi javak termelésének olyan általános kategóriája, amely szinte összefoglalja az adott termelési módot, annak közszemlére tett és uralkodó kategóriája.”¹⁰² Nemes László „A tulajdonviszonyok és az árutermelés” c. dolgozatában¹⁰³ helyesen abból indul ki, hogy „a termelési viszonyok ’megváltoztathatatlan’ elemei határozzák meg az árviszonyokat”. Az a megállapítása azonban, hogy „az árutermelési viszonyok elemzése – a tulajdonviszonyok elemzése”,¹⁰⁴ egyoldalú és hiányos. A lényeg, hogy a rabszolgamunka általánossá válása eredményezte az áttörést a hagyományos polikultúráról, ha nem is a teljes specializálódásra, de legalábbis a legjövedelmezőbb termékek (mint a bor, olaj, gyümölcs-, zöldség- és főzelékfélék, illetőleg az állattenyésztés) előtérbe állítására.¹⁰⁵ Ez a fordulat – amelyet R. Martin valóságos forradalomnak nevez az itáliai mezőgazdaságban – fejeződik ki Cato *De agri cultura* c. művében, s erről adhatott számot Saserna töredékesen ránk maradt műve, amelyből a Columellánál olvasható hét idézetből négy a szőlőművelésre vonatkozik.¹⁰⁶

A gazdasági életben az i. e. III. századdal kezdődő átalakulás jogi vonatkozásban is fordulatot jelentett. Sorban megszűntek azok a gazdasági és társadalmi tényezők, amelyek a korábbi naturális gazdálkodást meghatározták: a szabad családtagok munkaerő jellege, a patriarchális rabszolgotartás, az autarkiaira való törekvés és a paraszti gazdálkodás kizárólagossága. E folyamat révén vált lehetővé a *dominium* fogalmának a kialakulása, aminek a feltételei a II. századra értek meg. A fejlődés viszonylag lassú ütemére jellemző, hogy a praeklasszikus jogászoknak még ezt követően is hosszú időre volt szükségük a tulajdonfogalom (*dominium ex iure Quiritium*) kialakításához.¹⁰⁷ Az ősi római jog ugyanis nemhogy a tulajdonjog szabatos megfogalmazásáig vagy akár a vagyoni és

személyi uralom differenciálásáig nem jutott el, hanem még az ősi tulajdon körülhatárolt megnevezéséig sem. Már maga az is hosszú fejlődés eredménye, hogy a kezdeti *meum est, meum esse aio* és hasonló formuláktól eljutottak a tulajdonfogalom főnévi megnevezéséig, a *dominium* megjelölésig.¹⁰⁸ Sőt még a praeklasszikus korban, azt követően sem került sor a tulajdonfogalom általános érvényű definiálására, hogy a tulajdon mint jogi intézmény már kialakult.¹⁰⁹

Különös jelentősége volt viszont mind gazdasági, mind jogi tekintetben a tulajdonátruházás továbbfejlődésének, amit első sorban az árutermelés és az árucserre fellendülése tett szükségessé. A joggyakorlat az elbirtoklás szabályozásában az árucserre gyorsaságát szolgáló ún. formátlan szerzés (tehát egy bonyolult formaságokhoz nem kötött ügylet) védelme irányában fejlődött. Ennek kapcsán a tulajdonátruházás ősi formájával, a *mancipatio*val szemben mindinkább a praetori jogvédelem alatt álló *traditio* került előtérbe, első sorban annak a körülménynek a hatására, hogy mind gyakrabban került sor nagyobb számú rabszolgacsoportok egyidejű adásvételére, cseréjére.¹¹⁰

Plautusnál is több utalás van már a rabszolgák *mancipatio* nélküli eladására.¹¹¹ G. Sicard szerint a *mancipatio* nélküli adásvétel kialakulásának egyik oka az, hogy a rabszolgakereskedelem jelentős mértékben a peregrinusok kezén volt, akik nem folyamodhattak ehhez a római civiljogi aktushoz.¹¹²

Lenin megállapítása szerint minden kialakuló árutermelő gazdaságra érvényes az a törvény, hogy a nem mezőgazdasági népesség gyorsabban növekszik, mint a mezőgazdasági.¹¹³ Ez egyben a közvetlenül nem termelő rétegek viszonylagos növekedését is magával hozza. Egyúttal azonban azt is jelenti, hogy az árutermelés fejlődésének hatékony ösztönzője volt az a körülmény, hogy Róma Itálián kívüli terjeszkedése során mind nagyobb számban estek ki – átmenetileg vagy végleg – a polgárok a termelőmunkából: a hadsereg, a tartományokban

működő üzleti-vállalkozói apparátus stb. Ugyanakkor a gazdasági-társadalmi fejlődés az igények növekedését is magával hozta, ami új és megnövekedett követelményeket támasztott a különböző kézműves mesterségekkel szemben. Így egy sor iparágban – mint pl. a ruházati, kerámia-, bútor-, építő-, bőr- és fémfeldolgozó stb. ipar – szükségképpen növekednie kellett a foglalkoztatott munkaerő számának, – most függetlenül jogállásuktól. Egyúttal magának a mezőgazdasági termelésnek a fellendülése is megkövetelte egy sor mezőgazdasági felszerelést és szerszámot stb. előállító szakma kapacitásának rohamos növekedését. Márpedig, mint azt Marx leszögezi: „Nyilvánvaló, hogy azon személyek viszonylagos számát, akik mezőgazdasági munka nélkül fenntarthatók, teljességgel a *földművelők termelőerőin* kell mérni”.¹¹⁴ Tehát olyan gazdálkodási formákat és módszereket kellett kialakítani, amelyek mind nagyobb mennyiségű többletermék előállítását tették lehetővé. Egyúttal olyan új, jövedelmező termékeket és gazdálkodási ágakat kellett bevezetni, amelyek kielégítették a megnőtt társadalmi igényeket, és az érintett gazdák, földbirtokosok számára is előnyösek, jövedelmezőek voltak.

Abban igaza volt J. Toutainnek,¹¹⁵ hogy azok a háborúk, amelyeket Róma megvívott területe kiterjesztéséért, s győzelmének eredményei igen hatékony befolyást gyakoroltak gazdasági életére és igen jelentős visszahatást váltottak ki. Teljesen tarthatatlan azonban az a megállapítása, mely szerint a római kapitalizmus (!) eredetét elsősorban a leigázott népek kifosztásában kell keresni.¹¹⁶ Erre a felfogásra vonatkozóan Marx egy korábbi kritikai megjegyzését idézhetjük: „Igazán mulatságos Bastiat úr, aki azt képzeli, hogy a régi görögök és rómaiak csakis rablásból éltek. De ha emberek sok évszázadon át rablásból élnek, állandóan kell valaminek lenni, amit el lehet rabolni, vagyis a rablás tárgyának folytonosan újra kell termelődnie. Úgy látszik ennél fogva, hogy a görögöknek és a rómaiaknak is volt valamilyen termelési folyamatuk, tehát valamilyen

gazdaságuk, amely éppúgy alapja volt az ő világuknak, mint ahogy a polgári gazdaság anyagi alapja a mai világnak.”¹¹⁷

A szükséges többletermék előállítására és a vállalkozó birtokosok hasznának biztosítására olyan termelési módot kellett megvalósítani, amely lehetővé tette a termelőerők hatékony felhasználását, a munkafolyamat racionális megszervezését. Erre a célra az ún. *villa rustica* gazdaságtípusa bizonyult a legalkalmasabbnak.¹¹⁸ Tehát az olyan közepes méretű – jobbára 100–200 iugerum terjedelmű –, alapjában rabszolgamunkaerőre alapozott, intenzív gazdálkodást folytató birtoktípus, amely elsősorban néhány keresett, jövedelmező élelmicikk előállítására rendezkedett be, mint pl. étolaj, bor, gyümölcs, zöldség- és főzelékfélék, aprójószág és különféle állati termékek (hús, tojás, tej, sajt, méz, ill. gyapjú stb.). Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a hagyományos kisparaszti birtok ne vitt volna némi termékfelesleget a városi piacokra. Ilyen esetekre idővel számos irodalmi utalást ismerünk. Így pl. Vergiliusnál (I. ecl., Georg. I 273–) vagy a vergiliusi corpusban fennmaradt *Moretumban* (78–). Ennek a felhozatalnak a volumene és jelentősége azonban eltörpült a *villa rustica* áru-termelő kapacitása mellett.

Korábban igen szívós és szerteágazó vita folyt az itáliai birtokok méreteire vonatkozóan. Ez azonban meglehetősen terméketlennek bizonyult. Ennek a magyarázata elsősorban az, hogy igen kevés konkrét adattal rendelkezünk a *villa*-gazdaság és általában a különféle birtoktípusok terjedelmére vonatkozóan.¹¹⁹ Ezért aztán jobbára anakronisztikus, ill. önkényes kategorizálással találkozunk. Így pl. H. Dohr¹²⁰ a következő felosztást állapítja meg: 80 iugerumig kisbirtok, 80–500 iugerum között középbirtok. Skydsgaard joggal nevezi ezt a felosztást önkényesnek,¹²¹ mert nem források közlésein alapszik. Catónál 100–240 iugerum közötti birtoktestekről van szó,¹²² Varro általában 200 iugerum területű gazdaságokkal számol.¹²³ Stajerman¹²⁴ szerint a középbirtok területe több

(de hány?) száz iugerum. Külön probléma, hogy a szerző differenciálatlanul használja a nagybirtok, ill. a *latifundium* megjelölést, nemegyszer kétséget hagyva az iránt, hogy közös vagy külön kategóriának tekinti-e ezeket. A magunk részéről, bár a kérdésnek nem tulajdonítunk alapvető jelentőséget, úgy véljük, hogy a *villa rustica* terjedelme általában 100–200/240 iugerum között mozgott; a 100 iugerum alatti gazdaságokat kisbirtoknak, a 200/240–500 közöttieket nagybirtoknak – s tekintettel a földbirtokmaximumra vonatkozó törvényekre¹²⁵ –, az ennél nagyobbakat *latifundium*nak tekintenénk. A gazdaságoknál azonban nem a méretük a lényeges, hanem a birtok rendeltetése, funkciója, a termelés célja, tehát az, hogy önellátásra rendezkedett be, vagy pedig piacra termel. Ennek megfelelően beszélhetünk önellátó kisparaszti birtokról, áru-termelő *villa*-gazdaságról, ill. elsősorban állattenyésztő legelő-gazdaságokról, esetleg bérleti rendszeren alapuló gabona-termesztő földbirtokról. A *latifundium*ok itáliai elterjedése a témánkat érintő korszaknál jóval későbbi, de később is főleg egyes provinciákra jellemző képződmény.¹²⁶

A VILLA RUSTICA KEZDETEINEK PROBLÉMÁJA

A *villa rustica* mibenlétét a legtömörebben B. Thomas Edit összegzése¹²⁷ alapján fogalmazhatjuk meg. Eszerint a *villák* olyan magukban álló épületek vagy épületcsoportok, amelyek nagyobb településektől, táboroktól, városoktól vagy falvaktól távol önálló gazdasági egységet képeznek. A legjobban a modern majorság fogalmának felelnek meg. Az épületekben talált gazdasági eszközök, szerszámok beszédes bizonyosságai a *villák* gazdasági életben betöltött szerepének.

A *villa rusticák* tájolása, elhelyezkedése, felépítése és beosztása, különböző rendeltetésű helyiségeik s azok elrendezése, beépített felszerelésük, a gazdaságban felhasznált mezőgazdasági eszközök, szerszámok stb. részben az archeológiai fel-

tárások nyomán előkerült maradványok, részben a római mezőgazdasági szakírók (elsősorban Cato, Varro, Columella), valamint Vitruvius építészeti munkája alapján ismerhetők meg a legszemléletesebben. Az e két fő forrásból nyert képet még számos epigráfiai és jogi adat, szépirodalmi leírás stb. teszi teljesebbé, árnyaltabbá. A tárgyi és írásos emlékek tehát kölcsönösen kiegészítik egymást, támpontot adnak a különféle interpretációs és azonosítási problémák megoldására, korábbi tévedések korrekciójára, s végső soron együttes felhasználásuk örvendetesen gazdag lehetőséget szolgáltat az egykori állapotok rekonstruálásához.

Itália területén legkorábban a Pompeii környéki ókori *villák*at tárták fel. Így az első alaposabb összevetések a Boscoreale mellett feltárt *villa* Pisanella és Cato *De agri cultura* c. műve idevágó fejezeteinek (elsősorban az 1., 3., 4., 10–13., 18–22.) egybevetése alapján történt.¹²⁸ Mint alább látni fogjuk, ma is folynak ásatások – a félsziget széles területein – Etruriától Lucaniáig. Azonban Itália területén kívül is egy sor tartományban tártak fel *villa*-maradványokat, így elsősorban Gallia, Germania, Britannia és Africa tartomány területén, valamint Illyricumban,¹²⁹ s ami minket a legközelebből érint: az a gazdag anyag, amelyet B. Thomas Edit ismertetett már idézett impozáns monográfiájában a *villák* alaprajzai és rekonstrukciójuk, valamint a különféle tárgyi leletanyag bő reprodukálásával.

Cato és Varro igen értékes, de rendszertelen közlései mellett tömör összefoglalás olvasható Vitruvius *De architectura* c. munkájában (VI 6). S különösen jelentős az a részletes ismeretetés, amelyet Columella ad a *villa rustica* épületeiről, helyiségeiről (R.r. I 6). Columella hangsúlyozza a méretek és az elrendezés célszerűségét, s magát az épületegyüttest gazdasági szempontból csoportosítja.¹³⁰ Eszerint a *villa rustica* három fő részre oszlik: *pars urbana, rustica, fructuaria*.¹³¹ Az első, a gazda lakosztálya (háló és ebédlő) két további, nevezetesen

téli, ill. nyári részre (*hibernacula – aestivala*) különül, ehhez csatlakozik még a fürdő (*balnearia*; 6, 2). – A *pars rustica* helyiségei: a konyha (*culina*), a szabad mozgású rabszolgák hálófülkéi (*solutis servis cellae*), ill. a megbilincselte rabszolgák alagsori zárkája (*vinctis . . . subterraneum ergastulum*; 6, 3); az állatok istállói (*pecudibus stabula*), mégpedig a háziállatok számára (*domitis armentis*) téli, ill. nyári helyiségek (*bubilia hiberna atque aestivala*), a többi jószág számára egy csak részben fedett szin (*ex parte tecta loca*; 6, 4). A *vilicus* fülkéje a bejárat mellett volt (6, 6), a *procuratoré* a kapu felett (6, 7). A közelben volt a pajta (*horreum*), itt tároltak minden mezőgazdasági szerszámot (*omne rusticum instrumentum*), ezen belül egy külön elzárt helyen (*clausus locus*) a vasszerszámokat (*ferramenta*; 6,8). A gulyások és a többi pásztorok szállásának nyájuk közelében kellett lenniük, nem messze egymástól sem (6,8).

A *pars fructuaria* a következő helyiségekre oszlott: olajtároló és -sajtoló (*cella olearia, torcularia*), borsajtoló és mustérelő (*cella vinaria –* vö. 6, 11 – *defrutaria*), szénapajta (*faenilia paleariaque*), boros raktár (*apotheca*), csűr (*horrea*) vagy gabonapadlás (*granaria*), ahol a gabonát, szénát, lombot,¹³² polyvát és a többi takarmányt (*frumenta, faenum, frondes, paleae, ceteraque pabula*) tartották (6, 9–10). Külön tárolták a különféle hüvelyes terményeket (*legumina*; 6, 13). Megemlíti még Columella a rabszolgák fürdőjét, ahol ünnepnapokon megfürödhettek.¹³³ Végül a *villa* fekvésének, részeinek s ezek elrendezésének ismertetése után elmondja még, hogy a *villa* körül ezen kívül lennie kellett egy kemencének és egy őrlőmalomnak (*furnus et pistrinum*), továbbá legalább két tónak (*piscinae*), egynek a ludak és a többi jószág számára, egy másiknak pedig különféle magvak, ill. – a nyilván kosárfonásra és szőlőkötözésre szolgáló – vesszők áztatásához, végül két trágyadombnak (*stercilina*; 6, 21).

A *villa rustica* rendeltetésének, céljának a megítélése szempontjából jellemző Varrónak az a – különben téves etimologi-

záláson alapuló — magyarázata (R.r. I 2, 14), amelyet a *villa* szóról ad: . . . *villa, quod . . . in eam convehuntur fructus et evehuntur, cum veneunt*.¹³⁴ A lényeg mindenesetre az, hogy a *villa*-gazdaság fő célja eszerint is az eladásra, piaci értékesítésre való termelés.

Amennyiben az itáliai mezőgazdasági árutermelés elsőrendű hordozója a *villa rustica*, az árutermelő gazdálkodás kezdeteinek tisztázása szempontjából alapvető kérdés e *villák* kialakulásának kora, ideje. Valóban, mikor került sor Itáliában a *villa*-gazdaságok megjelenésére, kialakulására?

Mai ismereteink szerint Latiumban és Campaniában az i. e. II. század első felében, a hannibali háborúk utáni idők nagy gazdasági-társadalmi átalakulásai során, sőt a legújabb ásatások tanúsága szerint Dél-Etruriában már az i. e. III. sz. vége felé.¹³⁵ Az etruriai *villa*-gazdaság fejlődésére alkalmasint kedvező hatást gyakorolhatott a terület fejlett kézműipara: gondoljunk csak az etruszk városok által az afrikai expedíciójára készülő Scipiónak nyújtott segítségre.¹³⁶ Újabban P. A. Brunt arra hivatkozik,¹³⁷ hogy a Scipiót támogató etruriai városok között nem voltak déliek, s ebből egyrészt arra következtet, hogy ezek ekkorra már elvesztették korábbi jelentőségüket, másrészt a *villa*-gazdaságok itteni kialakulását éppen a római befolyásra vezeti vissza. Ez azonban meglehetősen problematikus megoldásnak látszik. Ami a dél-etruriai városok tartózkodó magatartását illeti, azt indokolhatja az a körülmény is, hogy itt közvetlenebbül és hatékonyabban érvényesülhetett Scipio erős senatori ellenzékének befolyása. A további fejlődés jellemzésére azonban Brunt teljes joggal hivatkozik Plutarchosnak arra a nevezetes közlésére (Ti. Gracch. 8, 7), amely szerint az Ibér-félszigetre utazó fiatal Tiberius Gracchus az egykori parasztgazdaságok helyén már nagy rabszolgacsapatokat látott.¹³⁸

Az *ager Veientanus* és az *ager Faliscus* területén végzett ásatások nyomán ugyancsak II–I. századi *villák* maradványait

tárták fel.¹³⁹ A campaniai ásatások tanúsága szerint az i. e. II. századtól fogva itt is a közepes méretű, intenzív művelésre és részben néhány termékféleség előállítására specializált, alapvetően rabszolga-munkaerőre alapozott *villa rustica* volt az uralkodó.¹⁴⁰ Carrington megállapítása szerint a Pompeii környékén feltárt *villa rusticák* közt is voltak olyanok, amelyek még az i. e. II. században épültek.¹⁴¹ Egy – az ókori Lucaniában, a Silarus folyótól északra, Potentiától nyugatra – a mai Buccino mellett feltárt *villa* első korszakából i. e. II. századi falmaradvány került elő.¹⁴²

Más kérdés az, hogy az iparilag fejlett Etruriában, ill. a termékeny Campania, valamint Dél-Itália és Szicília területén már korábban is kialakultak olyan mezőgazdasági központok, amelyek egy piaci értékesítésre irányuló gazdasági élet sejtjei voltak.¹⁴³ Ezeket azonban a római terjeszkedés, ill. az első két pun háború tönkretette, s a fejlődésnek ezt követően a korábbinál alacsonyabb színtről kellett ismét megindulnia, most már római irányítás alatt. Itáliai mezőgazdasági árutermelésről ily módon tulajdonképpen attól kezdve lehet beszélni, hogy az egész Appennini-félsziget római fennhatóság alá került, s megkezdődött egy egységes római-itáliai állam kialakulása. Ez a fejlődés lényegében a hannibali háború befejezésétől datálható. Ilyen értelemben beszélünk mi „itáliai” mezőgazdaságról, árutermelésről. Nem felejtethjük el azonban, hogy az összefüggő, az egész félszigetre kiterjedő gazdasági szisztéma hosszú, több évtizedes fejlődés eredménye, amelynek mi az i. e. II. sz. első felében csak a kezdeteit ragadhatjuk meg. A teljes – természetesen már korábban bekövetkezett – kibontakozás állapotáról majd Varro műve ad képet. Tárgyalásunknak az említett forrásokból adódó kiindulópontja a III–II. sz. fordulója körüli időszak lehet.¹⁴⁴

Mindenesetre ez nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy az előzmények visszanyúljanak az első pun háború utáni időkhöz: Dél-Itália azt megelőző elfoglalása, a Karthagóval folytatott

harcban szerzett zsákmány és nagyszámú hadifogoly megalapozhatta ezt a fejlődést. Erről azonban nem adnak felvilágosítást sem a korai irodalom ránk maradt töredékei, sem az a néhány kétségtelenül köztársaság kori, de közelebről nem datálható felirat, amelyek már a *villa rustica*¹⁴⁵ (ill. a *vilicus* és *vilica*) létezéséről tudósítanak. — A hannibali háborúk átmenetileg kétségkívül gátolták a *villa*-gazdaságok kialakulását; a háború következményei és a meginduló keleti terjeszkedés azonban döntő lökést adtak az itáliai mezőgazdaság átalakulásának, az árutermelő szisztéma kibontakozásának. Éppen ennek propagálását szolgálta Cato munkája.

Az a körülmény, hogy Cato (De agr. 10–11) olyan részletes ismertetést ad az olajfaültetvény felszereléséről, a szőlőültetvény berendezéséről (l. még c. 12–14., 18–23. etc.), arra mutat, hogy az ilyen gazdaságoknak a szervezése akkortájt még éppen csak megkezdődött.¹⁴⁶ S különös nyomatékkal kell rámutatnunk arra a kellő figyelemre nem méltatott tényre, hogy Cato nem az örökölt családi birtok *át szervezéséről* beszél, hanem új birtok *vásárlásáról*: éppen a földterület nagy körülméteknél igénylő kiválasztásából indul ki. Hogy ez a hannibali háborúk után milyen aktuális jelenség volt, arra nézve tanulságos adalékok állnak rendelkezésünkre. Nevezetesen Livius (XXXI 13) számot ad arról, hogy a különböző magán-személyek milyen energikusan követelték vissza a *senatus*tól a háború idején az államnak adott kölcsönök összegét, mert azt a mind jövedelmezőbbnek ígérkező ingatlanvásárlásba kívánták fektetni. Sokan örömmel fogadták követeléseiknek készpénz helyett földdel való kiegyenlítését.¹⁴⁷ Különben a *senatus* az államkincstár kimerülése miatt még a háború folyamán kénytelen volt a campaniai földek egy részét áruba bocsátani.¹⁴⁸ Ennek következtében a *villa*-gazdaságok szervezésére kiválóan alkalmas termékeny földterületek kerültek magán-kézre.

2. A VILLA RUSTICA, A RABSZOLGAMUNKÁN ALAPULÓ GAZDASÁG

A VILICUS

Az önellátásra berendezett kisparaszti birtok, illetőleg az árutertermelő *villa*-gazdaság szervezete között alapvető különbség, hogy a termelőmunka irányítása az előbbiben közvetlenül a gazda, Cato szavaival a *pater familias*, az utóbbiban a felügyelő rabszolga, az intéző: a *vilicus*¹⁴⁹ (*villicus*, görög szerzőknél jobbára *οἰκονόμος*) kezében van. A *vilicus* jelenléte, funkciójának kialakulása ily módon az árutertermelő mezőgazdasági üzem egyik jellemző tényezője: a *vilicus* és a mezőgazdasági árutertermelés egymást mintegy kölcsönösen feltételező fogalmak.

A kutatás előtt e téren még számos feladat áll, több kérdés vár megoldásra; a rendelkezésre álló, bár helyenként ugyancsak szűkös forrásanyag is további összefüggések megállapítását ígéri.¹⁵⁰ Így a *vilicus* mindenkori helyzetének, a vele szemben támasztott követelményeknek, a gazdaság irányításában játszott szerepének, a munka megszervezésében alkalmazott módszereinek stb. vizsgálatából igen lényeges tanulságok adódhatnak, amelyek nemcsak egyes birtokok helyzetére, hanem egész korszakok gazdasági fejlettségére, illetőleg a *villa rustica* keretében folyó mezőgazdasági árutertermelés alakulására is rávilágítanak. Minket ezúttal az árutertermelés kibontakozásának az időszaka, körülményei foglalkoztatnak, aminek jellemzéséhez elsősorban Cato műve ad lehetőséget. A további fejlődés sajátosságaira ebben a vonatkozásban is csak annyiban térünk ki, amennyiben az összevetés éppen a Cato korabeli állapotok megvilágítását mozdítja elő. Magának az egész fejlődésnek a felvázolására más alkalommal tettünk kísérletet.¹⁵¹

A problémakör megközelítésekor a felügyelő funkciójának kialakulásából, a *vilicus* megjelenéséből célszerű kiindulni.

A gazdaság közvetlen irányításának átruházását már Aristotelés (Polit. I 7) azzal indokolta, hogy a gazda idejét politikai vagy szellemi tevékenységre kívánja fordítani.¹⁵² Rómában főleg az előbbi tényező, a katonai-politikai ambíció játszott szerepet abban, hogy a birtokos jobbára távol volt birtokától, s csak alkalmi ellenőrző látogatás céljából kereste fel azt.¹⁵³ Egy további kényszerítő körülmény az volt, hogy számos birtokosnak több tagban, egymástól távol eső helyeken voltak földjei, távollétében tehát szükségképpen helyettest kellett állítania egy-egy *villa*-gazdaság élére.¹⁵⁴

Az egy-egy vagyonosabb római család kezén lévő birtokok szétagoltsága természetes folyománya annak, hogy a félsziget lassú ütemben került Róma fennhatósága alá, a római terjeszkedés során legyőzött népektől és városoktól elvett földek szakaszonként jutottak az állam, ill. elsősorban a hódító hadjáratokban kiemelkedő szerepet játszó hadvezérek¹⁵⁵ és katonák¹⁵⁶ családjaik tulajdonába. Így a vagyonosabb nagybirtokosok földtulajdona általában nem egy tagban, hanem jobbára nagy területen szétszórt kisebb-közepes méretű – 100–240 iugerumnyi – birtoktestekből állt.¹⁵⁷ Nagyobb méretű birtokok említésével a köztársaság korában kivételesen találkozunk csak. Így pl. Varro említ egy 1000 iugerum méretű *fundus suburbanus* (II 3, 10), Cicerónál olvashatunk egy hasonló méretű birtok adásvételéről (Ad Att. XIII 31, 4). – Az állítólagos itáliai *latifundium*okra vonatkozó régebbi túlzások meggyőző kritikáját adta Kuziscsin.¹⁵⁸ Említést érdemel még az a feltűnő tény, hogy maga a *latifundium* megjelölés a köztársaságkorból nem dokumentálható, és első ismert előfordulásai Valerius Maximus és az id. Plinius műveiben találhatók.¹⁵⁹

Ismeretes, hogy a hannibali háborúk során az itáliai kisbirtokok jó része elpusztult, a kisbirtokos parasztság tönkrement.¹⁶⁰ Természetesen értesülünk a második pun háborút követő földszerzési hajszáról, a gazdagabb birtokosoknak el-

szegényedett szomszédaik, a gazda halála következtében tönkrement kisparaszti gazdaságok rovására elkövetett erőszakosságairól.¹⁶¹ A földbirtokviszonyoknak a kisbirtokos réteg rovására bekövetkezett eltolódására¹⁶² jellemző képet adnak a korszak census-számadatai is.¹⁶³ Az *ingens cupido agros continuandi* törekvés gyakorta érvényesült.¹⁶⁴

Találkozunk később is szomszédos birtokok megvásárlásával,¹⁶⁵ nemegyszer ennek rosszálló említésével is.¹⁶⁶

Érvényesült azonban egy ezzel ellentétes, józanabb tendencia is, a várható kockázat felmérését számba vevő óvatos megfontolás. Nevezetesen, előnyösebbnek tartották, ha az egyes birtokok különböző jellegű, eltérő éghajlatú vidékeken fekszenek: nemcsak azért, mert így többféle termék előállítására nyílt mód, hanem azért is, mert ezzel csökkent az időjárás szeszélyességéből, a véletlen természeti csapásokból származó kockázat. Jellemző erre az ifj. Plinius nyilatkozata: „Eladó egy birtokaimmal szomszédos, sőt közöttük fekvő földdarab. Több körülmény csábít megvételére, de nem egy jelentős szempont elriaszt tőle. Csábít először is maga a kiváló alkalom, hogy egyesíthetném birtokaimat; . . . Ezzel szemben aggaszt, vajon nem megfontolatlansága-e ilyen nagy értékű birtokot ugyanannak az éghajlatnak, ugyanazon véletlen eshetőségeknek kitenni.”¹⁶⁷ (Muraközy Gy. ford.)

Mutatis mutandis hasonló megfontolásra vall az a juhnyájak létszámára vonatkozó közlés, amelyet Varrónál (II 3, 9) olvashatunk: „Hátra van még a létszám kérdése, ez a kecskenyájnál kisebb, mint a juhnyájnál, mert a kecskék elevenek és mindenfelé szétszóródnak; a juhok viszont olyanok, hogy összegyűlnek és egy helyre tömörülnek. Ezért a gall földön inkább több nyáját tartanak, mintsem nagyot, mivel a nagy nyájban hamar kitör a járvány, amely az egész pusztulásba viheti.” (Kun J. ford.) S hasonló megfontolásból ajánlja Columella a gazdáknak (III 20, 1), hogy bár a legjobban bevált szőlőfajtákat szaporítsák (vö. 20, 4), az előrelátás azonban

mégis úgy kívánja, hogy különféle fajtákat telepítsenek: *sed et providentia est diversa quoque genera deponere*. Az időjárás ui. hol az egyik, hol a másik fajtában okoz kárt, s ha egyféléet vetettünk, akkor odaveszhet az egész termés: *si unum genus severimus, cum id acciderit quod ei noxium est, tota vindemia privabimur* (20, 2). Ám ha különféle fajtájú szőlőt tartunk, akkor valami termés csak megmarad: *at si varii generis vineta fecerimus, aliquid ex iis inviolatum erit, quod fructum perferat* (20, 3).

Az összefüggő birtoktestek növelésére irányuló igyekezetet nyilvánvalóan korlátozták a munkaszervezés és a rabszolgák felügyeletének nehézségei, továbbá az a körülmény is, hogy éppen a legjövedelmezőbb termelési ágak intenzív művelését nem lehetett egy bizonyos mértéken felül megvalósítani.

Az itáliai családi földbirtokállomány fentebb említett széttagoltságát igazolja az a gondos felmérés is, amelyet Maria Jaczynowska végzett az i. e. I. század senatori birtokaira vonatkozóan,¹⁶⁸ ha ezek között természetesen luxusvillák is vannak. Jellemző, hogy pl. Cicerónak 13 *villájáról* van adatunk, ami nem azt jelenti, mintha ő lett volna a kor legnagyobb földbirtokosa, hanem azt, hogy maguk az információk is – akárcsak számos kortására vonatkozóan – jórészt tőle magától származnak. Így pl. azt is tudjuk, hogy a különben semmi jelentős közéleti szerepet nem játszó Sextus Roscius *paternek* csak a Tiberis közelében 13 *villája* volt.¹⁶⁹

A tulajdonos távollétében tehát megbízottjának a feladata volt a munka megszervezése és irányítása, s a minél magasabb jövedelem biztosítása gazdája számára.¹⁷⁰ A hozzáértő, megbízható és erélyes *vilicus* jelentősége ilyen módon annál inkább nőtt, minél gyakrabban és huzamosabban volt távol birtokától – s minél kevésbé alapos szakértelemmel rendelkezett – a gazda, mert az idők folyamán ezzel is egyre inkább számolni lehet (vö. pl. Colum. I. praef. 11–12).

A lényeg az, hogy: „A felügyelet és vezetés munkája szükségképpen mindenütt kialakul, ahol a közvetlen termelési

folyamat társadalmilag kombinált folyamat alakját ölti, s nem az önálló termelők elszigetelt munkájaként lép fel.”¹⁷¹ Ez számmunkra azt jelenti, hogy a *vilicus* színre lépése az ókori Itáliában akkor válik időszerűvé, amikor a polikultúrán alapuló, önállósításra berendezkedett kisparaszti gazdaság mellett megjelenik a néhány különösen jövedelmező termék (bor, olaj, zöldséggyümölcs stb.) előállítására létrehozott, a piaccal szoros kapcsolatot kiépítő intenzív árutermelő mezőgazdasági üzem.

Mikor alakult ki ez a helyzet Itáliában, mikortól fogva vették igénybe szélesebb körben a *vilicust* a gazdaságok irányításában? Ezt az alapvető jelentőségű kérdést a korai római forrásanyag szegényes volta következtében nem lehet egykönnyen megközelíteni, s egészen pontos datálással aligha oldható meg végérvényesen. Érthető tehát, hogy maga a határozott kérdésfeltevés sem történt még meg.

De Robertis Catóra (De agr. 5, 4) hivatkozva megállapítja, hogy láthatóan már annak a korában is a *vilicus* intézkedett a szabad kiségitő munkaerő felvételéről, elküldéséről.¹⁷² Ez az utalás azonban eléggé tág időhatárok között mozog: kérdés, hogy Cato a maga hosszú élete (234–149) során mikor fogalmazta meg a *vilicus* kötelességeire vonatkozó előírásait. Elég itt a mű egészének genezisével kapcsolatos, egymással homlok-egyenesen ellentétes nézetekre utalni, olyan szerzők elgondolá-saira, mint Hörle, Brehaut, Mazzarino, Szergejenko, Thielscher és mások.

Vilicus a kulcsfigurája Plautus egyik legkésőbbi darabjának, a *Casinának*. A 200 előtt írott vígjátékaiban csak elvétve fordul elő a szó. Hasonlóképpen főként a 194 után írott műveiben találkozunk a *villa* említésével. A következtetések levonásánál mindenesetre nem szabad figyelmen kívül hagyni azt aényt, hogy Plautus fennmaradt darabjainak többsége a második pun háború utáni időben keletkezett.

Másfelől félreismerhetetlen tény az is, hogy Cato már bizonyos tapasztalatokra épít, mutatja azt megfogalmazása is.

A *vilicusi* funkciók kialakulását és ezek általános ismertségét jelzi a *vilicari*¹⁷³ ige, amelyet már Cato fiatalabb kortársa,¹⁷⁴ a vígjátékíró Turpilius is használt.¹⁷⁵

A legkorábbi történeti személy, akivel kapcsolatban forrásaink *vilicusról* tesznek említést, M. Atilius Regulus,¹⁷⁶ az első pun háború legendás sorsú hadvezére. A római történeti hagyomány egyik vonala szerint Regulus consuli megbízatásának lejártával maga kérte a *senatust*, váltsák fel őt, hogy hazatérhessen birtokára. Indokaként az id. Plinius *vilicusanak* halálát említi;¹⁷⁷ Valerius Maximus hozzáteszi még, hogy megragadva az alkalmat, napszámosa is megszökött a mezőgazdasági felszereléssel (ekével?) együtt;¹⁷⁸ Livius elbeszélésének kivonata (P. 18) csak a napszámosok hűtlenségéről tud; Seneca (Ad Helv. 12,5) szintén csak erről tudósít, de Valerius Maximushoz hasonlóan egyes számot használ, egyetlen napszámost említ.

Plinius és Valerius Maximus szóhasználata anakronisztikus, az általuk említett *vilicus* még nem jelölhetett olyan felügyelőt, amilyent Cato művéből megismerünk. Ilyenre Regulusnak nem is lehetett szüksége, ő még nem folytatott intenzív árutermelő gazdálkodást: egyetlen szerző sem tesz említést a *vilicuson* kívül más rabszolgáról, aki a birtokán dolgozott volna.¹⁷⁹ Valerius Maximus szerint az egész birtok mindössze 7 iugerumnyi földecske volt,¹⁸⁰ az is gyenge minőségű: *Pupinae pestilentis simul et exilis agri cultorem fuisse eum locuntur historiae.*¹⁸¹ Ha tehát a hagyománynak egyáltalán hitelt kívánunk adni, akkor Regulus birtokát önellátó kisparaszti gazdaságnak kell tekintenünk. (Vö. Val. Max. IV 4, 6; *ne deserto agro non esset unde uxor ac liberi alerentur.*)

Lehet azonban, hogy nemcsak maga a szóhasználat anakronisztikus, hanem az egész történet csupán legenda,¹⁸² amelynek az volt a rendeltetése, hogy feledtesse Regulus bukását, és személyéből egy a Cincinnatushoz hasonló alakot faragjon, aki a régi római egyszerűség, a *mos maiorum* megtestesülését pél-

dázza.¹⁸³ Erre enged következtetni az a tény is, hogy az említett római szerzőknél jóval korábban író Polybios az egészről mit sem tud, sőt arról tanúskodik, hogy Regulus várható utódjának megérkezése előtt igyekezett dűlőre vinni a dolgot Karthagóval, és megkötni a békét, nehogy utódja fölözze le az általa kivívott sikert.¹⁸⁴ Hasonló indítékokkal más római hadvezérek esetében is találkozunk. Ez viszont nem csorbíthatja Polybios közlésének hitelét, hiszen nagyon is reális törekvésre vall. Gondoljunk csak pl. Crassus igyekezetére, hogy még Pompeius megérkezése előtt kikényszerítse a döntést Spartacusszal szemben (Appian. B. c. I 120, 555; Plut. Crass. 11, 8).

A *vilicus* elnevezés, mint azt fentebb már idézett helyén Varro is számon tartja, a *villa* szóból származik: *vilicus agricolendi causa constitutus*¹⁸⁵ *atque appellatus a villa, quod ab eo in eam convehuntur fructus et evehuntur, cum veneunt* (I 2, 14). A *vilicus* színre lépése tehát szoros összefüggésben, kölcsönhatásban van a *villa rustica* megjelenésével, a nyelvi-fogalmi összefüggés nyilvánvaló tárgyi összefüggést takar. Eszerint a *vilicus* személyére, a *vilicusi* funkciók kialakulására vonatkozó adataink alapján sem tehetjük az árutermelő *villa*-gazdaság kialakulását korábbi időre, mint azt magára a *villa rusticára* vonatkozó ismereteink alapján tehetjük.

Cato, Varro és Columella fejtegetései, valamint az irodalmi és feliratos források tanúsága szerint az itáliai *villa*-gazdaságok irányítója, a *vilicus* általában rabszolga volt¹⁸⁶ – akárcsak a birtokok állandó munkaerő-állományának zöme. Szabad *vilicusszal* ritkán találkozunk, ezek is jobbra *libertinusok*, akik bizonyára hasznos és hűséges szolgálataik jutalmaként nyerték el felszabadításukat.¹⁸⁷

Szergejenko szerint Catónak a *vilicus* teendőit ismertető előírásai (De agr. 5, 1–5) egy földbirtokos álomképe, a valóságban ilyen alak nem létezett, a valóságos felügyelők nagyon is távol álltak azoktól a jellemvonásoktól, amelyeket Cato megkívánt tőlük – s ebben nyilván van is némi igazság. Szerge-

jenko fő érve az, hogy Cato – szerinte – főleg negatívumokat sorol fel: milyen *ne* legyen, mit *ne* tegyen a *vilicus*. Utasításai tehát jórészt tilalmak.¹⁸⁸ Ne feledjük el azonban egyrészt azt, hogy már Xenophón is elsősorban negatívumokat említ, hogy milyen ember nem alkalmas oikonomosnak (Oik. 12, 11–17), másrészt azt, hogy Cato – akár pl. a jogi nyelv is – szerette az ilyen negatív formulázást. Ez részben stiláris és lélektani tényezőkkel magyarázható, részben magából a dolog természetéből fakad. A tilalom jobbra nyomatékosabb, mint a pozitív kívánság; bizonyos kívánalmakat nem is lehet pozitív formában megfogalmazni¹⁸⁹ – legalábbis tömören nem, amire pedig Cato nagyon is törekedett.¹⁹⁰

Kétségtelen, hogy a *vilici officia* tételeinek egy része valóban negatív megfogalmazású, negatív tulajdonságokra, mulasztásokra enged következtetni. Ne felejtjük el azonban, hogyan kezdi Cato birtokostársaihoz intézett tanácsait (1, 1)-a birtokvásárlásra vonatkozóan: *Praedium quom parare cogitabis, sic in animo habeto: uti ne cupide emas neve opera tua parcas visere et ne satis habeas semel circumire . . .* (Amikor birtok szerzésére gondolsz, ezeket tartsd eszedben: ne légy mohó a vásárlásban, ne sajnáld a fáradságot a megtekintésére és ne elégedj meg azzal, hogy egyszer körüljáród . . .)¹⁹¹ Azt jelentené ez, hogy a római földbirtokosok általában meggondolatlanul szórták a pénzüket? Aligha! Vagy vegyük a gazdaság kiépítésére vonatkozó alaptételeit lezáró utasításait (3, 1): *ita aedifices, ne villa fundum quaerat neve fundus villam* (Úgy építkezzél, hogy se az épületek ne igényeljenek még nagyobb birtokot, se a birtok ne kívánjon még több épületet).¹⁹² Bizonyára voltak költekező vagy éppen túlzottan fukar gazdák, akik elvétették a helyes arányokat.¹⁹³ Cato intelme azonban inkább megelőző célzatú lehetett. Jellemző az is, hogy a *vilicus*nak szóló intelmekhez hasonlóan fordul a rangjábéli *pater familiashoz* is: *familiam ne siveris peccare* (ne törd el, hogy a rabszolgák vétkezzenek; c. 4.). Alighanem túlzás lenne azt feltételezni,

hogy a *villa*-tulajdonosok általában beleestek ebbe a hibába. Nyilván hasonló túlzás annak a feltételezése is, hogy a *vilicus*okra általában jellemzőek voltak mindazok a negatívumok, amelyeket Cato utasításai, tilalmai, megemlítenek.¹⁹⁴ Ilyen személyeket teljesen indokolatlan és értelmetlen lett volna felelős, nagy anyagi kockázattal járó megbízatással felruházni. De nehéz lenne magyarázni ilyen feltevés alapján azt a tényt is, hogy a *vilici* szerepköre időtállóan bizonyult, s a *villa*-gazdaság vezetését évszázadokon át túlnyomórészt rabszolga jogállású felügyelők látták el. Nyilvánvaló képtelenség a *vilicus*ok semmirekellőségével magyarázni a rájuk utalt gazdák, sőt az egész római mezőgazdaság tönkremenését.¹⁹⁵

A helyzet a valóságban ennek éppen az ellenkezője: a *vilici* pozíciójának szilárdságát éppen hozzáértésük, szakértelmük magyarázza. S éppen ez az *egyik* magyarázata annak is, hogy miért rabszolgákat, nem pedig szabad földműveseket, római polgárokat választottak erre a feladatra.¹⁹⁶ Ha találtak volna megfelelőbb megoldást, akkor bizonyára azt választják; az anyagi lehetőségeik megvoltak hozzá. Ilyen irányító szerepre alkalmas személyeket azonban – akárcsak az újszerű igényesebb mezőgazdasági munkák végzésére képes munkaerőt általában – otthon nem találtak. Ezek mind rabszolgaként kerültek Itáliába, először Szicília görög és karthagói kézen lévő ültetvényeiről; majd a sziget végleges bekebelezése után Kisázsia és Szíria, valamint Észak-Afrika mezőgazdaságilag fejlett területeiről, ahol a rómaiak hódításaik során megismerkedtek a számukra új művelési módokkal, a hagyományosnál jövedelmezőbb mezőgazdasági termelési ágakkal, a fejlettebb intenzív árutermelő gazdálkodással. Az új gazdálkodás modelljét ugyanis a dél-itáliai és szicíliai görög, ill. a szicíliai és afrikai pun birtokokon találták meg a rómaiak, nem pedig a balkáni görögség évszázadokkal korábbi, számukra ismeretlen gyakorlatában és szakirodalmában.

Kétségtől érdekes lenne a névanyag alapján felmérni a *vilici* eredetét, etnikai hovatartozását. Ezt azonban nemcsak az a körülmény teszi megoldhatatlanná, hogy a római gazdák névadási gyakorlata következtében számos latin név mögött nyilván nem itáliai születésű rabszolga rejlik, hanem az is, hogy a – főként feliratokon – fennmaradt nevek száma viszonylag igen csekély, s ez – mint minden hasonló esetben – óvatosságra intő körülmény. Még kevesebb támpontunk van az Itáliába került *vilicus*ok korábbi, eredeti jogállására vonatkozóan, arra ti., hogy már otthonukban is rabszolgák voltak-e vagy pedig szabad születésű gazdálkodók. Az a következtetése mindenesetre elfogadható Szergejenkónak, hogy a római mezőgazdaságot évszázadokon át görögök, ill. hellenizált keletiek irányították.¹⁹⁷

A fentiek alapján érthető, hogy a jól képzett *vilicus*ok vételára magas volt, nagy értéket képviseltek tulajdonosaik számára. Jellemző e tekintetben Cicero (II in Verr. V 15) *magnae pecuniae* minősítése egy szicíliai földbirtokos *vilicus*sára vonatkozóan. Nem meglepő, hogy a gazdák nagy anyagi áldozatra is készek voltak felügyelő rabszolgáik személyének biztosítása érdekében. Ez magyarázza, hogy C. Verres helytartó sikerrel zsarolhatta meg a szervezkedéssel gyanúsított szicíliai *vilicus*ok tulajdonosait.¹⁹⁸

Ezek a kulcspozícióban lévő rabszolgák szabadabb mozgási lehetőségük,¹⁹⁹ a rabszolgatársaik feletti befolyásuk révén alkalmas esetben veszélyesek is lehettek. Elég itt a legéklatánsabb példára, a kilikiai Athénionra, az első szicíliai rabszolgafelkelés egyik vezetőjére utalni, aki szintén *vilicus* volt.²⁰⁰ Az a tény, hogy ilyen negatív tapasztalatok s az állandó veszély ellenére a földbirtokosok kitartottak a rabszolga státusú birtokirányító felügyelő alkalmazása mellett, ékesen bizonyítja nélkülözhetetlenségüket, aminek alapja a szakmai hozzáértés volt. A *vilicus*-intézmény tehát a körülményekhez képest bevált, a *vilici* – a maguk jól felfogott

érdekében is — általában megbízhatóan képviselték gazdájuk anyagi érdekeit.

De Robertis jogosan mutat rá,²⁰¹ hogy a *vilicus* rendelkező és fegyelmező hatáskörére jellemző a mezőgazdasági szakíróknál szokásos és feliratokon is előforduló *imperare, iubere* igék és származékaik használata a megfelelő összefüggésekben.²⁰² Találó a helyzetre vonatkozóan az a megfogalmazás, amelyet már az i. e. I. sz. elején működő drámaíró, L. Pomponius egyik töredékében olvashatunk:

*longe ab urbe vilicari, quo erus rarerent venit,
(id) non vilicari, sed dominari est mea sententia.*²⁰³

Ez megfelelt a tulajdonosok intencióinak, hiszen az általuk a birtokuk élére állított *vilicus* az ő személyüket képviselte, az ő akaratukat tartozott érvényesíteni. Jellemző erre a Cicerónál olvasható fiktív párbeszéd Scipio és Laelius között (De rep. I 61): „Ugyanis megfigyeltem a minap, amikor formiaei birtokodon időztünk, hogy rabszolgáidnak nyomatékosan meghagyta, csak egyetlen ember szavára hallgassanak.” — „Már-mint a *vilicus*éra.” Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a *vilicus* csak parancsolgatott, s nem nehezettek a vállára az irányítás felelősségén kívül még külön szigorú megbízatások. Ilyen volt pl. Cato következő utasítása: *primus cubitu surgat, postremus cubitum eat: prius villam videat clausa uti siet et uti suo quisque loco cubet et uti iumenta pabulum habeant* (Elsőként keljen fel, és utolsóként feküdjék le. Előbb azonban gondoskodjék róla, hogy a gazdaság zárva legyen, mindenki a maga helyén feküdjék, és a jószágok előtt legyen abrak; 5, 5). Mintegy a parancs kései visszhangjának tűnik Allia Potestas *libertina* Róma közelében előkerült, hexameterekben írott sírfeliratának²⁰⁴ e két sora:

*prima toro delapsa fuit eadem ultima lecto
se tulit ad quietem positis ex ordine rebus . . .*²⁰⁵

Mindettől függetlenül tény, hogy a *vilicus*nak fontos irányító hatásköre volt a *villa*-gazdaságban. Emellett az általában érvényes lényeges vonás mellett nem szabad megfeledkezni azonban azokról a különbségekről, eltérésekről, amelyek a *vilici* helyzetét, megítélését, a velük szemben alkalmazott bánásmódot koronként jellemzik. A rabszolga általában, a megfelelő szakértelemmel rendelkező felügyelő pedig különösen jelentős érték volt a gazdája számára: ez alapvetően meghatározta a vele szembeni bánásmódot is, amire egyébként érhetően hatott a rabszolgák mindenkori árfolyama. Ez a körülményektől függően időről-időre változott, annak megfelelően, hogy a jövedelmező felhasználásuk diktálta keresletnek és a különféle forrásokból táplálkozó rabszolgapiac kínálatának a viszonya miként alakult. Más összefüggésben már többször foglalkoztunk Catónak, Varrónak és Columellának a *villa*-gazdaság termelőmunkájára vonatkozó megállapításaival, s rámutattunk arra, hogy felfogásuk eltérései mennyire a rabszolga-munkaerő beszerzési lehetőségeinek alakulását tükrözik.²⁰⁶ Az alábbiakban a *vilicus* alakjára vonatkozó nyilatkozataikat vesszük vizsgálat alá, nem az általános áttekintés igényével, hanem az árutermelő gazdálkodás kibontakozására vonatkozó tanulságok szempontjából.

Cato lényegében még csak a felügyelő tennivalóira (*vilici officia*) van tekintettel; előír, utasít, s óva int bizonyos hibák elkövetésétől, mulasztásoktól (5, 1–5; vö. 2, 1–6). Varro már gondot fordít a *vilicus* személyének kiválasztására is, megjelöli fontosabb tulajdonságait, kívánatos életkorát (I 17, 4–). Az eltérés magyarázatát nyilván nem a két szerző jellemének különbözőségében kell keresni (a haszon biztosítása mindkettőjük számára egyaránt fontos volt!), hanem a körülmények megváltozásában: Varrónak – azaz Varro korában – a csökkenő rabszolga-behozatal közepette már nagyobb nehézséget okozott a megfelelő hozzáértéssel rendelkező, megbízható rabszolgák előteremtése, ráadásul a Cato korabelinél

bonyolultabb teendők ellátására. Abban a tekintetben azonban megegyezni látszanak, hogy mindketten még elsősorban a fejlett hellenizált területekről behozott, lényegében kész tudással rendelkező személyekre gondoltak.

Columella még elődeinél is fokozottabb figyelmet fordít a *vilicus* alkalmasságának problémájára.²⁰⁷ Számára azonban már komoly gondot jelent a *vilicusok* kiképzése (XI 1, 9–12). Tulajdonképpen maga sem tud megfelelő választ adni arra a kérdésre, hogy kik oktassák a leendő felügyelőket.²⁰⁸ Már Cato is gondolt arra, hogy tapasztalt rabszolgáival kitaníttat fiatal rabszolga-gyerekeket (Plut. Cato 21, 7–8). Úgy látszik, hogy a császárkorban már a *vilicus*-utánpótlást is jórészt belső erőből kellett megoldani (Vö. CIL X 2834; VI 30983, 4–5). Ennek oka nemcsak a rabszolga-behozatal mennyiségi visszaesése lehetett, hanem az is, hogy – a köztársaság koriakkal ellentétben – ezek a rabszolgák jobbra az akkori Itáliánál már elmaradottabb, gazdaságilag fejletlenebb területekről származtak, s nem rendelkeztek a szükséges mezőgazdasági ismeretekkel, tapasztalatokkal.

Ebből az aspektusból azonban egészen másképpen mutatkozik meg a rabszolgamunka termelékenységének a kérdése, a rabszolga-, ill. a szabad munkaerő rentabilitásának sokat vitatott viszonya.²⁰⁹ Nyilvánvalóan elhibázott ui. a mechanikus megközelítés, a mintegy azonos tényezők merőben mennyiségi szembeállítása, amely pl. ilyen mellékes kérdésekre keresi a választ, ill. ilyenekkel kíván érvelni, hogy adott idő alatt egy rabszolga, egy szabad napszámos vagy egy kisgazda és ki több földet, szánt fel nagyobb földdarabot, arat le több gabonát, esetleg aprít fel nagyobb mennyiségű tűzifát stb.²¹⁰ A lényeges azonban az, hogy ezek a rabszolgák, *vilicusok* és a többiek olyan fejlett növénytermesztési és állattenyésztési ismeretekkel, tapasztalatokkal rendelkeztek, amelyek a korabeli római gazdálkodók számára szinte teljesen ismeretlenek voltak. Márpedig ezek felhasználása nélkül az itáliai mező-

gazdaság kívánatos fellendülése, a jövedelmező, korszerű mezőgazdasági áruterelés megvalósíthatatlan volt. Ti. a görög világ és a hellenisztikus Kelet nemcsak az irodalmi, filozófiai és művészeti alkotások, nemcsak a matematika és a csillagászat tudománya tekintetében előzte meg évszázadokkal Rómát, hanem a mezőgazdasági, kézműves és technikai ismeretek, a különféle értékesebb mezőgazdasági kultúrák létrehozásában szerzett tapasztalatok terén is;²¹¹ nem kevésbé a hajózás és a kereskedelem, a pénzverés és a pénzügyletek, egyáltalán a rabszolga-munkaerőre alapozott gazdálkodás, a céltudatos mezőgazdasági áruterelés egész területén.²¹² A *Graecia capta ferum victorem cepit* horatiusi megállapítás nemcsak a kultúra és a luxus viszonylatában érvényes! A római hódítók elé táruló új világ berendezkedésében rejlő gazdasági lehetőségeket az a Cato is felismerte, aki különben olyan szívósan és látványosan küzdött a római expanzió általa nemkívánatosnak ítélt kísérőjelenségeinek térhódítása ellen.²¹³ S ezért ismétli fáradhatatlanul, a rá jellemző makacs eréllyel birtokostársainak, a római *nobilitas* tagjainak szóló tanácsait, utasításait a *De agri cultura* fejezeteinek hosszú során az „enrichissez-vous” szellemében.²¹⁴ Amiként részben a katonailag levert Karthago roppant dinamikusan fejlődő gazdasági életének, virágzó mezőgazdaságának látványa sarkallja agg korában is arra, hogy konok elszántsággal ismételje a maga *Ceterum censeoját*.²¹⁵

Jogosan veti fel tehát már K. D. White²¹⁶ is a kérdést, hogy ugyan miért használták volna fel olyan nagy mértékben a rómaiak a mezőgazdaságban a rabszolgákat, ha ez a megoldás nem lett volna elég eredményes és hatékony. Arra is jogosan utal, hogy egyetlen antik forrás sem említi azt, hogy a rabszolgamunka negatívan hatott volna a mezőgazdaságra. Ellenkezőleg — hivatkozva Heitland és Yeo érveire is —, utal arra, hogy számos forráshely éppen a rabszolgamunka magas értékére enged következtetni. Talán fölösleges — tekintettel a rabszolga-felkelésekkel foglalkozó korábbi kutatásainkra — azt

hangsúlyozni, hogy mi sem áll tőlünk távolabb, mint éppen zökkenőmentesnek feltüntetni a rabszolgák kizsákmányolásán alapuló termelési módot.²¹⁷ Csak arra kívánunk rámutatni, hogy a rabszolgák munkája — s ehhez a *vilicus* szerepköre is hozzátartozik — elengedhetetlen feltétele volt a rabszolgotartó gazdálkodásnak, a mezőgazdasági árutermelésnek, sőt *ipso facto* éppen ez határozta meg döntően az antik gazdaság jellegét. Marx „a történelmet mint a munka egyes konkrét elidegenítési formáinak történetét fogja fel, más szóval úgy tekinti a történelmet, mint az ember-munkára kényszerítése különböző formáinak történetét.”²¹⁸ Ezért joggal tekintjük az antik termelési mód differentia specificájának a rabszolgáknak a rabszolgotartó tulajdonon alapuló kizsákmányolását. Kétségtelen, hogy rabszolgamunkát járulékoosan alkalmaztak későbbi korokban is, így az észak-amerikai ültetvényeken néger rabszolgákat viszonylag rentábilisan: mégsem lehet azt állítani, hogy a rabszolga-munkaerő kizsákmányolása a kapitalista mezőgazdasági üzemnek elengedhetetlen — és nem esetleges — tartozéka; míg megítélésünk szerint az antik árutermelő mezőgazdaságnak sine qua non-ja.

Ami mármost a fentebbi összefüggésben magának a *vilicus*-nak a személyét illeti, arról a következőket lehet elmondani. Columella szerint a *vilicus* mégoly kiváló, kipróbált szakértelme sem ér semmit a gazdája iránt tanúsított hűség és jóindulat nélkül.²¹⁹ Császárkori feliratok többször is említenek ilyen hűséges *vilicus*okat.²²⁰ A köztársaságkorából nincsenek ilyen adataink; azonban az egyetlen korai feliratunk e témakörből arról tudósít, hogy a 298-ban alapított Carsioli *colonia* közelében egy *vilicus* szentélyt emeltetett a *larok*nak a maga pénzén.²²¹ Erre nyilván nem lett volna lehetősége, ha nem vívta volna ki gazdája megalégedését, hiszen nyilvánvalóan azért kaphatta azt a *peculiumot*,²²² amelyből az építkezésre is telt.

Irodalmi művekben elszórtan szintén találkozunk *vilicus*-okra vonatkozó elismerő megállapításokkal, legelőször talán

Luciliusnál, aki maga is gazdag földbirtokos volt, s Itália több vidékén, valamint Szicília szigetén is voltak gazdaságai. Lucilius említi egy Aristocrates nevű *vilicus*át;^{2 2 3} egy másik – feltehetően hasonló státusú néhai – rabszolgáját támaszának nevezi azon a sírfeliraton, amelyet annak számára maga írt.^{2 2 4} Később Cicerónál olvashatunk elismerő nyilatkozatot öccse *vilicus*ának ügyes, önálló ténykedéséről.^{2 2 5}

Az ilyen híradásokat természetesen nem szabad általánosítani. Mindenesetre illusztrálásul szolgálnak ahhoz a tényhez, hogy az itáliai birtokosok igyekezete felügyelő rabszolgáik megnyerésére nem volt eredménytelen. Erre az igyekezetre minden okuk megvolt, hiszen nagyon is tudatában voltak annak, hogy az eredményes gazdálkodás, birtokuk jövedelme távollétükben elsősorban a felügyelők buzgalmán múlik – ez lépten-nyomon kitetszik már Cato utasításaiból is.^{2 2 6} Különösen fontos volt a *vilicus* szerepe a birtok rendjének, a rabszolgák közötti fegyelemnek a fenntartásában. Nem hiába kezdi Cato utasításait éppen ezzel a mondattal: *disciplina bona utatur* (5, 1). Jogos lehetett az a meggyőződése, hogy a háznép nem mer rosszat elkövetni, ha a felügyelő nem tűri el: *vilicus, si nolet male facere, non faciet* (5, 2). Az ő feladata volt a keze alatt dolgozó rabszolgatársai vétségeit a gazda távollétében megfelelően megtorolni (uo.), szökésüket megakadályozni (vö. 2, 2) stb.

Annál feltűnőbb, hogy Catónál egyetlen tanács, utalás sem található arra nézve, hogy mit ajánl birtokosainak, amivel azok *vilicus*uk hűségét, buzgalmát biztosíthatnák. Ez is arra vall, hogy új *villa rustica*-tulajdonosoknak a számára akkoriban még nem volt különösebb gond a felügyelő beszerzése.

A *vilicus* szerepével kapcsolatban szembe kell még néznünk két lehetséges ellenvetéssel. Nevezetesen először: nem minden római földbirtokos folytatott politikai-közéleti tevékenységet, nem mindegyik pályázott hadvezéri babérokra, a szenatori rend létszáma korlátozott volt stb., tehát igen sokan tartózkod-

hattak rendszeresen birtokukon, irányíthatták személyesen a munkát, nem volt szükségük felügyelő rabszolgára. Ezzel szemben a következő ellenérveket lehet felsorakoztatni: 1. A III. századi itáliai hódítások során éppen a hadjáratokban való részvétel volt, amint láttuk, a földszerzés legbiztosabb módja. 2. A második pun háborút követő keleti terjeszkedés során szerzett zsákmány a legfőbb forrása volt a meglevő családi birtokok korszerűsítésének, új földterületek vásárlásának és az intenzív árutermelő gazdálkodásra való áttéréshez szükséges beruházásoknak. 3. Mint láttuk, a birtokállomány széttagoltsága eleve megosztotta a tulajdonosok idejét, energiáját, és távollétükben szükségképpen megfelelő helyettesítői kellett gondoskodniuk. 4. Nem mindenki rendelkezett a szükséges szakismeretekkel sem elméleti, sem gyakorlati téren. Ezért volt szükség, mint ugyancsak láttuk, pl. a karthagói Mago művének a lefordítására. Ennek ellenére idővel mindinkább elégnek tartottak annyi szakismeretet, amennyi az irányításhoz, ill. az ellenőrzéshez általában szükséges. Jellemző erre Cicero nyilatkozata: „Vajon tehát, ha meg kell látogatni a birtokunkat, vagy valami megbízatást kell adni az intézőnek (*procurator*) vagy a felügyelőnek (*vilicus*) a föld megművelésére vonatkozóan, azért végig kell tanulmányoznunk (*perdiscendi*) a karthagói Mago könyveit?”²²⁷ 5. Még az olyan mind elméletileg tájékozott, mind sokoldalú gyakorlati tapasztalattal rendelkező gazda, mint Varro is tartott *vilicust*, és mindenütt mint teljesen magától értetődő és nélkülözhetetlen megoldásról ír erről művében. 6. Igaz, Varrónak, mint láttuk, csakugyan számos birtoka volt. Azonban az olyan hozzá hasonlóan képzett gazdák, mint a szakíró Sasernáék, akiknek csak egyetlen birtokáról tudunk, nevezetesen a Gallia Cisalpina-beli ager Liguscus Montanus területén, a Pó-síkságon,²²⁸ szintén tartottak *vilicust*.²²⁹ 7. Figyelemre méltó továbbá, hogy Varrónál a felügyelő szerepköre már kettéválik, s a földművelést irányító *vilicus* mellett megjelenik az állattenyésztést vezető

jószágfelvigyázó, a *magister pecoris*,²³⁰ aki a különféle nyájakat legeltető, gondozó pásztorok tevékenységét összefogja. A megjelölés differenciálódása különben híven tükrözi azt a fejlődést, amit az itáliai mezőgazdaság Cato és Sasernáék kora óta megtett. Mint láttuk, a *magister pecoris* kifejezés Cicerónál is szerepel, egy panhormosi nagybirtokos főpásztorára vonatkoztatva,²³¹ Cicerónak egy másik, rabszolgavásárlásra (*in mancipiis parandis*) utaló helye (Pro Planc. 62) pedig ugyancsak a funkcióknak szóban forgó elkülönülésére vall: *sin autem emimus quem vilicum imponeremus, quem pecori praeficeremus*... Itt egyrészt olyan rabszolgáról van szó, akit *vilicus*nak kívántak megtenni, másrészt olyanról, akit az állattenyésztés felügyeletével kívántak megbízni.²³² Később Columella is használja a *magister pecoris* kifejezést és jellemzésében is Varrót követi.²³³

A másik ellenvetés az lehetne, hogy nemcsak senatori családok, hanem a náluk gyakorlatiasabb beállítottságú lovagrendi üzletemberek is vásároltak falusi *villákat*. Nem is annyira azért, mert azok stabil jövedelmet biztosítottak,²³⁴ hanem azért, mert az előkelő dolognak számított (vö. Cic. De off. II 151), növelte a társadalmi tekintélyüket. Azonban ezeket a vállalkozókat üzleti és pénzügyeik még inkább távol tartották a vidéktől, még rendszeresebben tartózkodtak Rómában, a tartományokban vagy éppen üzleti úton stb., arról nem is beszélve, hogy gyakran nekik is több birtokuk volt és még kevesebb családi körben megszerzett, apáról fiúra szálló tapasztalatuk a mezőgazdasági munka körében.

A RABSZOLGASÁG FORRÁSAI

Az előző pontban már többször utaltunk a *vilicus*oknak – s általában a rabszolgáknak – az eredetére. Helyénvaló tehát közelebbről megvizsgálni a kérdést. Ez annál is indokoltabb, mert nem kis mértékben e vizsgálat eredményei igazolhatják

mindannak a helyességét, amit a *vilicusok* nélkülözhetlenségéről kifejtettünk. Arra a kérdéskomplexumra kell tehát választ adnunk, hogy a rómaiak milyen úton-módon szerezték be a rabszolgákat a *villa rustica* számára, milyen eszközökkel biztosították a mezőgazdaság rabszolgamunkaerő-szükségletének az utánpótlását.

A rabszolgaságnak a görög-római antikvitásban különféle forrásai voltak. A legősibb az adósrabszolgaság. Rómában a XII táblás törvény még csak ezt ismeri (*nexum*). Ennek nem tulajdoníthatunk különösebb gazdasági jelentőséget, több okból sem. Egyrészt azért, mert természeténél fogva átmeneti forma volt: a szolgai függés állapota addig tartott, amíg az adós le nem dolgozta tartozását hitelezőjénél. Ezzel összefüggően a munkaerő ilyen módon való biztosítása teljesen esetleges, egyenetlen és korlátozott mértékű volt. Másrészt, amennyiben mégis sor került egy eladósodott polgár rabszolgaként való eladására, az *ipso facto* megszüntette felhasználásának lehetőségét. Ti. Rómában is – akárcsak a Földközi-tenger melléki népeknél általában – a joggyakorlat saját polgároknak az eladását csak az illető állam határain kívül eső területen engedte meg. Ezzel azonban az eladott személy mint munkaerő is elveszett a belső gazdaság, a saját gazdasági élet számára. Ilyen módon az adósrabszolgaság csakhamar a gazdasági fejlődés akadályává vált, s érthető módon igen korán eltörölték. – Athénben pl. Solón 594. évi törvényei, Rómában pedig 326-ban a *lex Poetilia-Papiria* alapján. Az adósrabszolgaság gazdasági jelentősége tehát egyrészt korábban sem volt különösen nagy, másrészt pedig a *villa rustica* kialakulásának idejére már formálisan is megszűnt.²³⁵ Az adósrabszolgaság megszűnése kedvezően hatott a klasszikus rabszolgotartás megerősödésére s a rabszolgotartó gazdálkodás fellendülésére.²³⁶

A rabszolgaság klasszikus formáját, az erőszakos úton rablásba vetett idegenek házi-, ill. termelőmunkára való kényszerítését a rómaiak minden valószínűség szerint az etruszkok-

tól ismerték meg és vették át. Erre enged következtetni a rabszolgák általános megjelölésére szolgáló *servus* szó is, amely az újabb kutatások szerint minden bizonnyal etruszk eredetű.²³⁷ Különben már a római jogászoknál találkozunk a *servus* szó jelentésének magyarázatára vonatkozó kísérletekkel. Így az i. sz. II. sz. második felében működő Florentinus szerint: *Servi ex eo appellati sunt, quod imperatores captivos vendere ac per hoc servare nec occidere solent.*²³⁸ Az etimológia nyilvánvalóan téves. Utal azonban arra a tényre, hogy a hadifoglyokat eredetileg megölték, s csak a többlettermék előállításához szükséges munkaerőigény hatására kezdték megkímélni a legyőzött ellenséget, s tették rabszolgává.²³⁹ Azt, hogy a rabszolgaságot a gazdasági szükséglet hívta életre, s hogy a többlettermék előállításának számukra legtermészetesebb és nélkülözhetetlen eszköze a rabszolgák munkaerejének a kizsákmányolása, ezt lényegében már az ókorban is tudták.²⁴⁰ Gondoljunk csak Aristotelés megállapítására, amely szerint a rabszolga a legértékesebb szerszám, s akkor nem lenne szükség rájuk, ha a szerszámok maguktól is elvégeznék a szükséges munkát (Polit. 1, 4). Ilyen módon a gazdaságon kívüli kényszer²⁴¹ alkalmazása révén már nagyobb tömegű, a mindenkori szükségletnek megfelelő rabszolgaállomány volt biztosítható.

Az erőszakos úton való rabszolgaszerzést ugyan már a Róma és Karthago közötti 2. szerződés is említi,²⁴² a rabszolga-munkaerő tömeges alkalmazását azonban a dél-itáliai és szicíliai görögök, valamint a karthagóiak szicíliai és afrikai birtokain ismerték meg a rómaiak.

Az erőszakos rabszolgaszerzésnek különböző eszközei voltak, így elsősorban a háború, a kalózkodás, az emberrablás. A hódító hadjáratok, háborúk során a foglyul ejtett ellenséges katonákat, az elfoglalt városok lakóinak sorából szerzett zsákmányt a római *quaestorok* a legiókat kísérő rabszolga-kereskedők közreműködésével értékesítették. De jelentős

számban kerültek Itáliába hadifoglyok közvetlenül a római katonák révén is. A kalózok általában a tevékenységük körzetében levő városok rabszolgapiacain bocsátották áruba az általuk összerabolt embereket.

A körülmények alakulásának megfelelően a rabszolgaszerzésnek hol az egyik, hol a másik módja került előtérbe, anélkül azonban, hogy a többit teljes mértékben háttérbe szorította volna. A legelhibázottabb felfogás a rabszolgaság említett és más forrásai közül bármelyiknek, akár átmenetileg is, kizárólagos jelentőséget tulajdonítani vagy különösen abszolutizálni. Maguk a rómaiak a számukra szükséges rabszolga-munkaerő utánpótlását változatos módszerek és eszközök igénybevételével, minden lehetséges forrás felhasználása révén biztosították, a lehetőségekhez mindenkor rugalmasan alkalmazkodva, ám olykor a körülményeket is céltudatosan befolyásolva.

Marx a rabszolgaarendszert mint a fejlett antik államok mezőgazdaságában és feldolgozó iparában a termelőmunka uralkodó formáját vizsgálva megállapítja, hogy: „Magának a rabszolgapiacnak háború, tengeri kalózkodás stb. szállítja állandóan áruját, a munkaerőt, s ezt a rablást viszont nem közvetíti forgalmi folyamat, hanem idegen munkaerőnek természetes el-sajátítása ez közvetlen fizikai kényszer útján.”²⁴³ Mindez a legteljesebb összhangban van a rendelkezésre álló források, a jogi, irodalmi és feliratos emlékek tanúságtételével.

A klasszikus rabszolgaság kialakulása és folyamatos fenn-tartása szempontjából a legfontosabb forrás a háború volt.

A római jog ugyan kimondja, hogy az emberek természettől fogva, a természetjog (*ius naturale*) alapján mind szabadok, egyúttal azonban konstatálja, hogy a rabszolgaság intézménye gyakorlatilag minden népnél megtalálható. Ezt a tényt az emberiség szükséglet diktálta megegyezésének fogta fel, s megalkotta a *ius gentium* fikcióját.²⁴⁴ Eszerint: *servitus est constitutio iuris gentium, qua quis dominio alieno contra naturam*

subicitur — azaz: a rabszolgaság a népek (közös) jogának intézménye, amely által valakit természetellenes módon idegen uralom alá vetnek.²⁴⁵

A római jog álláspontja szerint az ellenségtől elvett dolog a *ius gentium* alapján nyomban azé lesz, aki megszerzi: *quae ex hostibus capiuntur, iure gentium statim capientium fiunt.*²⁴⁶

A tulajdon alapjának a tényleges birtoklást tekintették, a hadizsákmány vonatkozásában is: *item bello capta . . . eius fiunt, qui primus eorum possessionem nactus est* (Paul. D. 41, 1, 1).

Részletesebben foglalkoznak a hadifogság és a rabszolgaság összefüggésével ugyancsak a *ius gentium* aspektusából Iustinianus *Institutiói*: A „nemzetközi” jog (*ius gentium*) ellenben az egész emberi nem számára közös. A kényszerítő körülmények és az emberi szükségletek alapján ugyanis az emberiség népei megállapodtak bizonyos dolgokban: így például háborúk keletkeztek, s ennek következtében létrejött a hadifogság és a rabszolgaság, amelyek ellenkeznek a természetjoggal (*ius naturale*), mivel a természet rendje szerint minden ember kezdettől fogva szabadnak született (I 3, 2). — Ennek ellenére, mint láttuk, gyakorlatilag elismeri a rabszolgaságot.

A *ius belli* még a *religio* szakrális kötelekeit is feloldja: *Cum loca capta sunt ab hostibus, omnia desinunt religiosa vel sacra esse*²⁴⁷ *sicut homines liberi in servitutem perveniunt* (Pomp. D. 11, 7, 36).

A római jog szerint tehát, mint láttuk, a rabszolgaság alapja a háború, s általánosan elfogadottnak tekintik azt a nézetet, hogy a háborúban szerzett zsákmány a győztest jogosan megilleti. Ezzel a felfogással a római irodalomban, szónoki, történeti stb. művekben lépten-nyomon találkozunk. Jellemzésül lássunk néhány kiragadott példát. Cicero szerint (II in Verr. I 21, 57) a győzelem után következő zsákmányolás a háború törvénye, a hadvezér joga: *. . . ex urbe hostium vi et virtute capta belli lege atque imperatorio lege sustulit . . .* Livius szerint a vesztesek lemészárlása, ill. rabságba hurcolása *belli*

iure történik (XXI 13, 9); a zsákmány *belli iure* illeti a győztest (XXV 40, 2). A fosztogatás és erőszak ellenére a hadvezér még *fide atque integritate* járhat el (XXV 40, 1). Ugyancsak Livius előadása szerint (XXXI 30, 2) a legyőzött ellenség sem vitatja a történetek jogosságát, a dolog kölcsönös: *neque id se queri, quod hostilia ab hoste passi forent: esse enim quaedam belli iure. quae ut facere, ita pati fas sit . . .*

Iustinus Rhégion és Himera vizzályával kapcsolatosan a *victoribus captivitatis iure servire* (a fogságba kerülés jogi következményeként szolgálni a győztesnek) kifejezést használja (IV 3, 3). Később pedig (XXXVIII 5, 6) ezeket a szavakat adja Mithridatés Eupatör szájába Paphlagónia elfoglalására vonatkozóan: *quam iure gentium victor occupavisset . . .* (amelyet a népek közös joga alapján mint győztes elfoglalt).²⁴⁸

A római köztársaság nagyobb arányú terjeszkedése Campania és Dél-Itália felé az i. e. IV. sz. utolsó harmadában indult meg. Ez a folyamat jelentős földterületek bekebelezésével járt: ettől kezdve mindinkább érezhető mértékben jelentkezett a munkaerőhiány is a mezőgazdaságban. Ez sürgetően hatott annak a fejlődésnek az irányába, amelyet a *Lex Papiria-Poetilia* juttatott kifejezésre, s amelyet mintegy jelképes módon éppen a második samnis háború megindulásának évében (326) szavaztak meg. Különös jelentősége volt a fejlett dél-itáliai görög gyarmatterületek meghódításának, legfőképpen a Pyrrhos által támogatott Tarentum elleni háborúnak (280–275). Ezek a harcok nemcsak jelentős földterületek megszerzésével gyarapították az *ager publicus*²⁴⁹ – amely később aztán a külterjes állattenyésztés alapjául szolgált –, hanem nagyszámú rabszolga megszerzését is eredményezték.²⁵⁰ Ennek következtében vannak kutatók, akik – mint láttuk – ettől az időtől számítják a rabszolga-munkaerőre alapozott mezőgazdaság, a *villa rustica* kifejlődését.²⁵¹

Ennek az átalakulásnak az ütemét azonban nem szabad különösen gyorsnak elképzelnünk. Ne felejtjük el, hogy maga

Tarentum (gyakorlatilag) csak 272-ben került római kézre, amikor Pyrrhos hátrahagyott helyőrsége megadta magát. Ezt követően még megtorló hadjáratot vezettek a Pyrrhost támogató samnis, lucanus és bruttius törzsek ellen, 270-ben foglalták el Rhégiont. Tehát a félsziget déli területe még a Beneventumnál kivívott döntő győzelem (275) után is évekig hadszíntér volt. Ezt követően a köztársaság északi határait védő és a déli területeket biztosító coloniák sorának a megalapítása kötötte le Róma energiáját, majd 264-ben megkezdődött az első pun háború. Ez a hosszan tartó harc hatalmas embervesztéssel és anyagi áldozatokkal járt, s alaposan visszavetette a még alig megindult gazdasági átalakulást, a mezőgazdaság fejlődését. Ugyanakkor viszont a háború során, a legóvatosabb számítások szerint is legalább 60 ezer hadifogoly került Itáliába rabszolgaként. Ez a körülmény, valamint a hadizsákmány és a Karthagóra kirótt hadisarc, továbbá Szicília szigetének megszerzése igen kedvező feltételeket teremtett a *villa*-gazdaságok megalapozásához és fejlődéséhez a háborút követő két, viszonylag békés évtizedben. A római rabszolgaállomány gyarapodására jellemző adat, hogy a második pun háború során, Hannibal Cannae melletti győzelme (215) után a római *senatus* 8 ezer fegyverforgatásra alkalmas rabszolgát tudott felszabadítani és besorozni a római legiókba.²⁵²

Maga a hannibali háború Itália hatalmas területeinek elpusztításával járt és óriási embervesztést okozott Rómának és szövetségeseinek. Jellemző a census-számok alakulása:²⁵³ 233-ban: 270 713; 208-ban: 237 108; 204-ben: 214 000.

Az elesett római katonák zöme kisbirtokos paraszt volt.²⁵⁴ Az ilyen módon elveszett munkáskezeket nem pótolhatta az a több tízezer rabszolga sem, amely a háború során került római fogságba.

A háború tehát érzékeny károkat okozott Róma és Itália gazdasági életében, a háborút követő időszak további fejlődését azonban nem akadályozhatta meg. Róma e háború során

is tetemes hadizsákmányra tett szert, kisebb területeket is szerzett, s a békeszerződésben a korábinál lényegesen nagyobb összegű hadisarcot rótt ki Karthagóra. Az itáliai mezőgazdaság fejlődésére, e fejlődés irányának, jellegének és lehetőségének szempontjából különösen jelentős hatása volt a rabságba hurcolt több tízezer fogolynak, nem is annyira nagy számuk révén, hanem annak következtében, hogy ezek zömmel Szicília és Észak-Afrika mezőgazdaságilag fejlett területeire kerültek Itáliába: ily módon megfelelő emberanyagot biztosítottak a *villa*-gazdaság igényeinek kielégítésére.

[Az itáliai *villa rustica* és az ott folyó mezőgazdasági áru-termelés kibontakozását azonban már a hannibali háborúkat követő, a Földközi-tenger keleti vidékei felé irányuló római expanzió alapozta meg.²⁵⁵

Az i. e. II. sz. első harmadában a görög területeken, Makedónia és balkáni szomszédai, valamint a III. Antiochos birodalma ellen vívott harcok eredményeként óriási zsákmány, értékek és hadifoglyok tömege áramlott Itáliába. Nem tekintem feladatomnak a korábbi kutatás által a hadifoglyokra, a rabságba hurcolt tömegekre vonatkozó forrásanyag reprodukálását.²⁵⁶ Ezúttal csupán néhány jellemző adat, példa fellevenítésére szorítokozom. A legkirívóbb, s az akkori viszonyok között is párját ritkító eset volt L. Aemilius Paulus makedóniai hadjárata (168). A kora egyik leghumánusabb római politikusaként számon tartott hadvezér, aki állítólag csak Perseus király könyvtárát tartotta meg a hadizsákmányból a maga számára (Plut. Aem. Paul. 28, 7–8; comp. 6), a molossusok 70 települését rabolta ki, dúlta fel s 150 ezer foglyot adott el rabszolgának.²⁵⁷ Került azonban rabszolga továbbra is a közelebbi területekről is. Így a leghírhedtebb eset az id. Tiberius Gracchus (cos. 177), a néptribunusok apjának szardíniai hadjárata, amelynek eredményeként a győzelmét megörökítő emléktábla több mint 80 ezer ellenség megöléséről, ill. foglyul ejtéséről számol be.²⁵⁸ Annak hatására,

hogy egyszerre nagy tömeg, több tízezer rabszolga érkezett Rómába, hirtelen leesett a vételáruk. Ezt fejezi ki a *Sardi venales* szállóige.²⁵⁹

Ilyen módon igen mértéktartó becslés szerint is legalább 250–300 ezerre tehető azoknak a foglyoknak a száma, akik ebben a három évtizedben rabszolgaként Itáliába és Szicíliába kerültek. A rájuk maradt, meglehetősen hézagoss forrásközlések számadatainak összege ennél lényegesen magasabb. Kétségtelen azonban, hogy egy-egy győztes csata után vagy egy-egy város elfoglalásakor áruba bocsátott foglyok nagy része a helyszínen kelt el; egy töredékük esetleg közvetlen váltságdíjfizetés fejében visszanyerte szabadságát, s csak egy részük került rabszolgaként nyugatra. Semmiképpen sem fogadható el azonban az a megállapítás, amely szerint a hadifoglyokat rendszerint kiváltották, pénzen visszavásárolták.²⁶⁰ Ez inkább csak a tehetősekre vonatkozott, azokra sem feltétlenül. Gondoljuk meg ui., hogy az ellenálló városoknak nemcsak a lakosságát hurcolták el, hanem magát a várost is kifosztották. Ilyen módon, ha egyes hozzátartozók életben maradtak, s szabadságukat sem vették el, és pénzüket, értékeiket egy részét sikerült is elrejtetniük – ennek felhasználásával óvatosan kellett bánniuk, hogy rajta ne veszítsenek. Gyakoribb volt az olyan eset, amikor a *senatus* politikai megfontolásból vagy más ok miatt megkegyelmezett egy-egy polis rabszolgává tett lakóinak és visszaadta szabadságukat. Így történt ez pl. Koronea, Khalkis és Abdera esetében az i. e. 171–170. években (Liv. XLIII 4). Ismerünk azonban a későbbi évekből ellenkező esetet is. Így amikor 146-ban lerombolják Korinthoszt és a felnőtt férfilakosságot lemészárolják; a nőket és gyermekeket rabszolgának adják el – s amikor az achájok kiváltották ezeket a rabságból, a *senatus* érvénytelenítette az akciót és újra rabszolgává tette őket.²⁶¹

A fentiek alapján érthető, hogy a római jogi és történeti szakirodalomban a háború mint a rabszolgaság forrása általá-

ban a jelentőségének megfelelő helyen szerepel. Ez nem jelenti természetesen azt, hogy a hadifogolyzsákmánnyal is járó háborúkat elsődlegesen rabszolgaszerzés céljából indítottak ún. „rabszolgaszerző háborúnak” kellene tekinteni. Teljesen indokolatlan tehát Stajerman és Utcsenko közös cikkének²⁶² ezzel kapcsolatos általánosítása és polémiája, még akkor is, ha egyúttal saját korábban vallott dogmatikus nézeteik önkritikus visszavonása kíséretében²⁶³ fogalmazták is meg. Hasonlóképpen nyitott kapukat döngtetett M. Finley is, amikor a stockholmi nemzetközi történészkongresszuson (1960) elhangzott hozzászólásában²⁶⁴, a szovjet kutatással is polemizálva, hangsúlyozta a kalózkodásnak mint a rendszeres rabszolgaszerzésnek egy a háborún kívüli, magánjellegű emberrabláson alapuló módját.²⁶⁵ Tudniillik J. A. Lencman kerek másfél évtizeddel korábban terjedelmes cikkben tárgyalta a VDI hasábjain a hellenisztikus kori kalózkodás kérdéseit, s nyomatékosan kiemelte a kalózkodásnak a rabszolgaszerzésben játszott szerepét és a rabszolgatartó társadalom fejlődésében elfoglalt sajátos jelentőségét.²⁶⁶ S Lencmán felfogása egyáltalán nem volt elszigetelt a szovjet tudományban. Hasonló véleményt fogalmazott meg Sz. L. Kovaljov római történeti kézikönyvében is,²⁶⁷ mint arra már korábban ismételt alkalommal volt, ill. kénytelen voltam rámutatni.²⁶⁸ Ráadásul Kovaljov könyve az oroszul nem tudó nyugati kutatók számára is hozzáférhető, mivel olasz fordításban is megjelent.²⁶⁹ Tehát Finley tájékozatlansága is csak bizonyos fokig menthető. Már nehezebben fogadható el az a megoldás, hogy a két kiváló szovjet kutató a VDI hasábjain publikált írásában nem vesz tudomást honfitársuknak ugyanott korábban megjelent munkáiról; s miközben a rabszolgaság forrásai között ezúttal a természetes szaporulatnak tulajdonítanak alapvető jelentőséget, egyrészt kategorikusan tagadják a háborúk jelentőségét, másrészt a kalózkodást említésre sem méltatják: tehát éppen a Marx által kiemelt – külső – forrásokat vetik el! Pedig a

tengeri rablás évszázadokon át számottevő, s a fentebb tárgyalt korszakot követő időben átmenetileg előtérbe kerülő módja a tömeges rabszolgaszerzésnek,²⁷⁰ és a kalózok hosszú évtizedeken át a legfontosabb szállítói lesznek különböző rabszolgapiacok közvetítésével az itáliai és szicíliai *villa*-gazdaságoknak, ill. állattenyésztő legelőbirtokoknak.²⁷¹

Róma III. Antiochos legyőzése (190), ill. a harmadik makedón háború (171–167) befejezése után hosszú évtizedeken át nem indított nagyobb szabású hadjáratot a hellenizált Keletre. Ebben feltehetően szerepe volt annak a körülménynek is, hogy ezekben s a következő évtizedekben is katonai erejének jelentős részét az Ibér-félszigeten folytatott csatározások kötötték le.²⁷² Másfelől tény az is, hogy Cato itteni consuli hadisikerei (195) óta szinte évről évre tetemes mennyiségű nemesfém, főleg ezüst áramlott innen a római állam kincstárába.²⁷³ Róma nem vállalta még az elszegényedett görög polis-világ anektálását sem, a *senatus* egyelőre beérte a köztársaságnak megfelelő függőségi viszonyok, ill. egyensúlyi helyzet biztosításával; a főként otthoni birtokaik felvirágoztatásával törődtek, amihez a fent vázolt körülmények között kedvezően alakultak a feltételek.

Tény, hogy az i. e. II. sz. hatvanas éveitől kezdve sokáig csak szórványos adataink vannak nagyobb tömegeknek hadjáratok révén erőszakos rabságba hurcolásáról. Ennek ellenére a rabszolga-utánpótlásnak az itáliai és szicíliai mezőgazdaságba való folyamatos beáramlása továbbra sem szűnt meg, sőt inkább egyre fokozódott. A rabszolgaáru szállításában, a rabszolgapiacok feltöltésében ettől kezdve évtizedeken át döntő szerepe lett a jórészt kilikiai, kisebb részben máshonnan származó kalózok²⁷⁴nak, akik anatóliai búvóhelyeikről s mind távolabbi, nyugatabbra eső területeken megszerzett támaszpontjaikról indultak zsákmányszerző tengeri útjaikra, s tartották egyre növekvő rettegésben Szíria és Kisázsia partvidékét, valamint a görög szigetvilágot.²⁷⁴ „A rablók felismerték a kedvező

alkalmat, ők maguk rabolták és adták el áldozataikat” – mint a pontosi születésű Strabón (i. e. 64 – i. sz. 19) írja (XIV p. 668), aki igen tájékozottnak mutatkozik a kisázsiai viszonyok terén, s különös érdeklődést tanúsít éppen a kalózkodás és annak háttere iránt. Ezt egyrészt magyarázhatja VI. Mithridatés Eupatór, a legendás pontosi király kalóz-kapcsolatainak²⁷⁵ az emléke, másrészt az a tény, hogy a Fekete-tenger keleti vidékein még a maga korában is virágzott a kalózkodás (vö. XI p. 495–496), nem is beszélve az Anatóliai-félsziget déli hegyvidékeinek rablóvilágáról (XIX p. 568–569, 570).

A kalózok rablóújtjai, rajtaütései az i. e. II. sz. első felétől kezdve elsősorban Szíria ellen irányultak.²⁷⁶ A hatalmában megrendült, bomlásnak indult Seleukida-állam politikai ellenfelei és kereskedelmi vetélytársai eltűrték, sőt támogatták a kalózok garázdálkodását. Így Egyiptomban a Nílus torkolatánál s – az Egyiptomtól függő helyzetben lévő – Kyproson szabad befutást, kereskedést engedélyeztek nekik, mintha rabszolgaárújukat nem erőszakos úton szereztek volna, hanem közösleges rabszolga-kereskedők volnának.²⁷⁷

Róma szintén nem járult hozzá a tengeri hajózás védelméhez, a partvidékek és a kikötők biztonságának helyreállításához a Földközi-tenger keleti részében. Ez a passzív magatartás nyilvánvalóan összhangban volt a *senatus* távolabbi terjeszkedési szándékaival, ami a különböző trónkövetelők támogatásában is megnyilvánult, és ugyancsak a Seleukida-birodalom bomlási folyamatát siettetette. Róma különben sem törődött még ekkor a tengeri hajózás biztonságával. Azt követően, hogy az i. e. II. sz. első felében egymás után törte meg azoknak a Földközi-tenger mellékén elhelyezkedő államoknak az erejét, amelyek jelentősebb hajóhaddal rendelkeztek, nem vállalta magára a tenger ellenőrzésének a feladatát, nem is tartott állandó flottát. Viszont a III. Antiochos felett aratott győzelem után – 188-ban – megkötött apameiai békeszerződésben

csak tíz hadihajó tartását engedélyezte Szíriának, s még azt is kikötötte, hogy ezek nyugat felé nem haladhatnak tovább a Kalykadnos folyó torkolatának, illetőleg a Sarpédón hegyfoknak a vonalán. S jellemző a római külpolitika akkori irányvonalára és módszereire, hogy a *senatus* i. e. 163-ban követtséget küldött Szíriába, és szigorú vizsgálat után megsemmisítette azokat a hadihajókat, amelyek a 188. évi békeszerződésben engedélyezett létszámot meghaladták.

S történt mindez néhány évvel azután, hogy Róma, ha közvetve is, de annál jelentősebben hozzájárult a kalózkodás fellendüléséhez azzal, hogy elősegítette a kalóztevékenységnek, nevezetesen az emberrablásnak a jövedelmezőségét. A római *senatus* ui., mikor a pydnai győzelem után, i. e. 166-ban helyreállította s névlegesen visszaadta Athénnek, s egyúttal szabad, tehát vámmentes kikötővé nyilvánította Délost, létrehozta a rabszolgakereskedelem minden eddigit felülmúló piacát.²⁷⁸ A kalózokat valósággal ösztönözte az emberrablásra a jövedelmező üzlet, hiszen könnyű volt a zsákmányszerzés, és ott volt a közelben a gazdag felvevő piac, Délos (vö. Strabón XIV. p. 668). A délói kikötő szinte hihetetlen forgalmat volt képes lebonyolítani.²⁷⁹ Szállóigévé vált az ottani gyors árucseré, üzletkötés: „Kereskedő! köss ki, rakodj ki – máris minden elkelt.”²⁸⁰

A rabszolgák iránti növekvő kereslet oka nem utolsósorban az volt, hogy a kibontakozó árutermelő mezőgazdaságnak egyre több munkaerőre volt szüksége mind Itália, mind Szicília területén, különösen a gazdasági téren is rivális Karthago és Korinthos megsemmisítése után, egyben a különböző hadjáratok során meggazdagodott nagybirtokos réteg meg is tudta vásárolni a gazdaságaiban – s természetesen városi háztartásában is – szükséges szakképzett rabszolgákat.²⁸¹

A délói rabszolgapiac megnyitásától kezdve Róma számára a hódító háborúk mellett jó ideig a kalózkodás volt a rabszolgaszerezés legfőbb forrása, egyes időszakokban pedig éppen

séggel a legjelentősebb ilyen forrás. A kalózok az i. e. II. sz. második felében különösen intenzíven közreműködtek a rabszolgakereskedelemben. Ennek következményeit a rabszolga-állomány összetételének alakulására vonatkozóan alább majd néhány tanulságos adattal szemléltethetjük.

A fentiek után talán felesleges is hangsúlyozni azt a tényt, hogy Róma elsősorban az olcsó rabszolgabehozatal érdekében tűrte el hosszú ideig a kalózok garázdálkodását. Róma nagybirtokosokból álló uralkodó körei tehát a rabszolga-munkaerő biztosítása érdekében mintegy bűntársaivá lettek a kalózoknak azáltal, hogy nem törődtek a rabszolgaáru eredetével, s elnézték a Keleten uralkodó állapotokat.²⁸² S ha már a rablás közvetítésével könnyen hozzájutottak a rabszolgákhoz mint termelőerőkhöz, akkor ésszerű volt, hogy birtokaik termelését, amelyek számára beszerezték őket, úgy alakítsák, hogy a rabszolga-munkaerő ott felhasználható legyen, tehát a rabszolgákhoz alkalmazkodó termelési módot kellett létrehozni, ill. folytatni.²⁸³

A fentiekben felsorakoztatott jogi, irodalmi és feliratos forrásanyag teljes mértékben igazolja Marxnak azt a nézetét, amely szerint a rabszolgaszerezés fő forrása a háború és a tengeri rablás – tehát külső tényezők – voltak. Ez a felfogás különben szaktudományunkban is *communis opinio*nak tekinthető. Ezek után eléggé meglepő az a célkitűzés, amelynek érdekében Utcsenko és Stajerman már idézett közös cikkében azt a tételt igyekszik bizonyítani, hogy a rabszolga-munkaerő utánpótlásában a belső újratermelés, a természetes szaporulat, tehát a *verna*-állomány jelentette az alapvető tényezőt.²⁸⁴

Tény, hogy a *verna*k említése előfordul már Plautusnál is.²⁸⁵ S az i. e. I. sz. végétől kezdve lassanként növekedni kezd a rabszolgák természetes szaporulatának a lehetősége és jelentősége az itáliai mezőgazdaságban. Ennek magyarázata a korábbi rabszolgaszerező források fokozatos elapadása, így a

kalózszervezetek szétverése, a hódító háborúk megrikulása,²⁸⁶ továbbá és nem utolsósorban egy olyan körülmény, amelyet korábban magunk sem hangsúlyoztunk kellőképpen. Nevezetesen az, hogy az itáliai rabszolgatartó gazdaság elérte a hellenizált területek korábbi színvonalát, azok gazdasági élete pedig — ha átmenetileg is — lehanyatlott, viszont háborús úton vagy kereskedelem révén Róma lényegében csak olyan területekről szerzett-szerezhetett be rabszolgákat, amelyek gazdasági-kulturális színvonala messze elmaradt a birodalométól.²⁸⁷ Ilyen módon gyakran kifizetőbb volt a fejlett hazai környezetben született és felnőtt *verna* kiképzése, mint a munkaerő-utánpótlásnak az elmaradott barbár területekről való beszerzése. Az i. e. I. sz. közepéig azonban távolról sem ez volt a helyzet. Erre vonatkozóan a legkülönfélébb tényekre lehet utalni. Így pl. a mégoly hézagos, de tekintélyes mennyiségű feliratos anyag alapján a keleti — kisázsiai és szír — eredetű rabszolgák számaránya mintegy 3/5-nyire tehető.²⁸⁸ Keleti eredetre mutat a Plautus és Terentius vígjátékaiban szereplő rabszolgák nevének zöme is. De még a későbbi (90–64 közötti évekből származó) minturnaei *magistri-magistrae* jegyzékek is azt mutatják, hogy a műhelyekben dolgozó rabszolgák jó 2/3 része kisázsiai eredetű.²⁸⁹ A két nagy szicíliai rabszolgafelkelésben részt vevő rabszolgák nagy része szír s részben kisázsiai eredetű volt.

Ezek a körülmények magyarázzák azt a jelenséget, hogy a római uralkodó körökben elterjedt az a — különben már Aristotelésnél is olvasható — nézet, amely a keletieket rabszolgaságra születetteknek tekintette. Ennek a felfogásnak eklatáns megnyilatkozásait több szerző, így Cicero és Livius műveiben is megtaláljuk.²⁹⁰

Varro szerint — akit a rabszolgabehozatal említett csökkenése mellett már a három nagy rabszolgafelkelés intő tanulságai is befolyásoltak — „a felügyelőt jutalmakkal kell ösztönözni, és gondoskodni kell arról, hogy legyen saját *pecu-*

liumuk és egy rabszolganő élettársuk, akiktől gyermekei lehetnek. Ettől ui. állhatatosabbak lesznek és jobban ragaszkodnak a birtokhoz.”²⁹¹ Ez utóbbi kedvezmény megadását ugyanezzel a cézzal a pásztor rabszolgák esetében is hasznos eljárásnak tartja (II 1, 26; 10, 6), ami a gazda munkaerő-állományának a gyarapítását is szolgálja.²⁹² A *vilicus* hűségének biztosításával kapcsolatban – bár kifejezetten nem tesz erről említést – hasonlóan gondolkodhatott már Cato is, akinél az olaj- és szőlőültetvény személyi állományában egyaránt szerepel a *vilicus* mellett a *vilica*.²⁹³ A felügyelő munka- és segítőtársa mellett azonban a többi rabszolgával kapcsolatban szó sincs élettársról; ellenkezőleg, Plutarchos közlése szerint Cato még rabszolgái természetes szükségleteiből is hasznot húzott, amennyiben társnőikkel csak pénzért létesíthettek kapcsolatot.²⁹⁴ Tény, hogy Cato valóban lehetővé tette tapasztaltabb rabszolgáinak, hogy fiatal rabszolgagyerekek kitanítása révén mellékjövedelemre tegyenek szert: ezek azonban piacon vásárolt, s nem saját birtokán született rabszolgák voltak.²⁹⁵ Plutarchos közlése szerint (Cato 21, 1) maga főleg fiatalabb hadifoglyok közül vásárolta rabszolgáit.

Erre, a *vernák* jelentőségét végletesen eltúlzó elméletre tulajdonképpen csak Utcsenko és Stajerman érvelésének s forráskezelésének negatív tanulságai miatt volt szükséges kitérni.²⁹⁶

Lényegesebb számunkra az a következtetés, amely a rabszolgák számarányának fentebb tárgyalt alakulásából az itáliai árutermelő mezőgazdaságra vonatkozóan adódik. Eszerint – a korábbiakkal összhangban – a *villa*-gazdaság kialakulása nem következhetett be sokkal az első pun háború előtt, nagyobb arányú kibontakozása pedig – az ismételt visszaesések után – a második pun háborút követő időszakban indult meg. Nem mond ennek ellen a 357. évi *lex Manlia de vicesima manumissionum*,²⁹⁷ amely ugyan feltétlenül a rabszolgák létszámának bizonyos mérvű gyarapodásáról vall, ugyanakkor azonban

az adórszolgátság helyébe lépő, megerősödő *servus*-réteg („Fremdsklaverei”) védelmét is szolgálta, azon kívül, hogy mellesleg az állami bevételek fokozását is célozta. A rabszolgák számának növekedésével szaporodott a felszabadítások száma is. Ezt jelzi az a tény is, hogy a *libertinus*okat 168-tól csak a négy városi tribusba sorolták be; ezúttal nyilván elsősorban politikai megfontolásból.

Nem szabad megfélemlenünk azonban arról, hogy az antik árutertermelés szempontjából bármilyen lényeges feltétel, specifikus tényező is a rabszolgák számának megfelelő gyarapodása, a rabszolgamunka uralkodóvá válása, mégis – mint a Bevezetőben²⁹⁸ rámutattunk – az árutertermelésnek még további feltételei is vannak. Az alábbiakban éppen ezekkel kívánunk először foglalkozni. Hivatkozunk egyben Engels megállapítására, amely szerint „ahhoz pedig, hogy a rabszolgamunka egy egész társadalom uralkodó termelési módjává legyen, a termelésnek, a kereskedelemnek és a gazdasági felgyűlemelésnek még sokkal nagyobb fokozódására van szükség”.²⁹⁹

3. A RÓMAI PÉNZGAZDASÁG KEZDETEI

Az árutertermelés kialakulását serkentő leglényegesebb objektív tényező, mint láttuk, a többletermék előállításának a szükségé. Az árutertermelés szubjektív célja a piaci értékesítés, egyúttal a termelő hasznának a biztosítása. A piacgazdaság elengedhetetlen feltétele egy bizonyos színvonalú pénzforgalom. Az árucserre fejlődéséről ily módon a leghitelesebben a pénzkibocsátás alakulása vall. Az árutertermelés és a pénzgazdálkodás kölcsönösen feltételezik, igénylik és előmozdítják egymás fejlődését. A mindenkori pénzkészlet viszont az ókorban szükségképpen függvénye volt az illető állam nemesfém-tartalékának; a piac zavartalan forgalma, a hitelélet kiegyensúlyozottsága egyebek között a nemesfém-bázis stabilitását is megkívánta. Az itáliai piacgazdaság kibontakozásának megközelítéséhez meg

kell tehát ismerkednünk a kereskedelmi forgalom lebonyolítására alkalmas római pénz kibocsátának alakulásával, továbbá elsősorban a megfelelő mennyiségű ezüst pénzérme veréséhez szükséges nemesfémtartalék biztosításának körülményeivel.

AZ ÖNÁLLÓ RÓMAI PÉNZÉRME-KIBOCSÁTÁS KEZDETEI

A korai időkben, a XII táblás törvény korában elégséges volt a kidolgozatlan, súlyra mért rézdarabok (*aes rude*) használata. Ezzel függ össze a legkorábbi tulajdonátruházási forma, a *mancipatio* gyakorlata is. (Az *imaginaria venditio* eseteitől az adott összefüggésben eltekintünk.) A IV. sz. második felétől kezdve hasáb formába öntötték a réz nyersanyagot, s durva veretű állatalakos (bika, sas, pegasus) ábrázolással látták el (*aes signatum*). A lassan megélénkülő forgalmat átmenetileg görög, etruszk és karthagói pénzzel bonyolították le; majd a latin háborúktól kezdve vertek réz pénzérmét is (*aes grave*).³⁰⁰

Az ezüst pénzérme bevezetését illetően a *terminus post quem* a dél-itáliai terjeszkedés,³⁰¹ a Tarentum, ill. Pyrrhos elleni háborúk ideje.³⁰² A gazdasági kapcsolatok megszilárdításának eddig is érvényesülő kívánalmaihoz ekkor egy újabb tényező, a politikai meggondolás is járult: Rómának olyan pénzre volt szüksége, amely nemcsak kereskedelmi partnerei, hanem szövetségesei számára is elfogadható volt.³⁰³ Ezt javallotta a felemelkedő köztársaság presztízse is.

A vert ezüstpénz bevezetésére vonatkozóan az id. Pliniusnak Varróra visszamenő³⁰⁴ közlése az elsőrendű támpontunk: *populus Romanus ne argento quidem signato ante Pyrrhum regem devictum usus est* (a római nép Pyrrhos király legyőzése előtt még nem használt vert ezüstpénzt).³⁰⁵

Ezt az ezüst pénzérmét (a romano-campaniai didrachmát) kezdetben Campania fejlettebb városaiban állították elő, helyileg szokásos ábrázolásokkal és görög mértékegység szerint.

A megrendelőre csak a *Romano* felirat utalt. Idővel áttértek az unciális szisztémára, s a korszak legelterjedtebb, legkésőbbi típusa, a *Quadrigatus* már római súlymértéken alapult. A típus vágtató *quadrigán* (innen a név) álló, jogart és villámot tartó luppitert, versóján egy kétarcú szakálltalan ifjút ábrázol *Roma* felirattal.³⁰⁶

A római pénzkibocsátás visszamaradottságára, a pénzgazdaság fejletlenségére jellemző, hogy a térségben pl. Tarentum, Metapontum és több szicíliai görög polis a VI. sz. közepétől, Kymé 500 táján kezd önálló pénzt verni, Neapolis 450-től, Karthago Szicília szigetén már az V. sz. végén, otthoni afrikai területein pedig 350-ben bocsát ki saját ezüst pénzérmét.³⁰⁷

Rómában csak az első pun háborút megelőző időszakban térnek át önálló, egységes ezüstpénz verésére. Ennek egysége — Plinius (N. H. XXXIII 44) szerint — a *denarius*. Ezüstpénzt (először) Q. Ogulnius és C. Fabius consuli évében³⁰⁸ vertek, öt évvel az első pun háború előtt, s úgy állapították meg a *denarius* értékét, hogy az 10 font bronzéval legyen egyenlő. A *denarius* súlya 4,37 gr volt, akárcsak az attikai drachmáé. Egyidejűleg a korábban használt rézpénz alapegységének, az *as*nak a súlyát a könnyebb kezelhetőség kedvéért 327,45 gr-ról az egyharmadára csökkentették. A *denarius* értékét 10 *as*éval tették egyenlővé; ezt jelzi az érmén *Roma* sisakos képe mellett az X-es szám.

A *denarius* kibocsátásának kezdetét illetően azonban Plinius közlése ellenére távolról sem egységes a kutatók álláspontja. Sőt, K. Christ szerint³⁰⁹ az utóbbi évtizedekben a római numizmatika területén a *maxima quaestio* éppen a *denarius* datálása lett. E tekintetben három fő nézet állapítható meg.

a) Hosszú ideig Th. Mommsennek az álláspontja volt az általánosan elfogadott, amely szerint — Plinius közlésével összhangban — a *senatus* 269-ben határozta el a *denarius* kiadását, s ez a következő évben meg is történt. Ennek a felfogásnak máig számos követője van.³¹⁰

b) Később H. Mattingly és E. S. G. Robinson jóval későbbi időt, nevezetesen a 187. évet jelölték meg az önálló római ezüstpénz, pontosabban a *denarius* forgalma kezdetének.³¹¹ Lényegében hasonló álláspontot foglal el E. A. Sydenham is.³¹² Szerinte Róma eleinte dél-itáliai görög pénzt használt, majd a félsziget meghódítása után érezték szükségét a pénzügyi átszervezésnek. 187–155 között történt meg a pénzrendszer átszervezése. Ekkor jelenik meg a legrégebb *denarius*.

c) Legújabban pedig R. Thomson egy közbeeső időszakot, a 217–212 közti éveket, tehát a második pun háború első éveit jelölte meg kezdetnek.³¹³ *Terminus ante quem*et jelent mindenesetre az a tény, hogy a szicíliai Morgantina mellett folytatott ásatások során a III. sz. végénél nem későbbi rétegből kerültek elő *denarius*ok.³¹⁴

Az adott összefüggésben nyilvánvalóan nem tekinthetjük feladatunknak olyan alapvető kérdések megválaszolását, amelyek tekintetében a numizmatikai kutatás sem tudott még nyugvópontra jutni. Számunkra azonban nem is elsősorban merev dátumok megállapítása, hanem a pénzkibocsátás és pénzforgalom volumenének az alakulása a fontos. Megítélésünk szerint a dél-itáliai görög polisok és területek elfoglalása során került olyan mennyiségű nemesfém Róma birtokába, amely megalapozhatta az önálló ezüstpénz-verés lehetőségét.³¹⁵ Annak is nyilvánvalóan megvolt az oka, hogy épp ebben a korszakban³¹⁶ vált le a *consulok* jogköréről a pénzverés intézése, és lett külön – egyelőre alkalmilag összeállított – testületek, majd – jóval később – a *tresviri monetales* feladata. Az első pun háború idején mindenesetre már jelentős pénzkészleteknek kellett felhalmozódniuk magán-személyek kezében is, hiszen csak így lehetett rá módjuk, hogy magánérőből egész hajóhadat szereljenek fel: a vagyonosabb polgárookra *censusuk* arányában kirótt háborús kényszerkölcsön összegéből 200 hadihajót lehetett kiállítani.³¹⁷

A probléma magva tulajdonképpen az, hogy miként értelmezzük a 269–68. évi kétségtelen fordulatot a római pénz-kibocsátás szempontjából: mint az önálló, Rómában kivitelezett ezüstpénz-verés kezdetét, az említett és más római vonatkozású ábrázolásokat feltüntető didrachma-sorozatok kibocsátását, vagy pedig mint a *denarius* érme verésének a kezdetét. Valószínűbbnek az előbbi látszik. Ebben az összefüggésben megfontolást érdemelnek A. Lippold fejtegetései. Szerinte³¹⁸ a saját, önálló pénzverőhely létrehozásához az utolsó indítást a ptolemaiosi Egyiptommal 273-ban bekövetkezett kapcsolatfelvétel adhatta. Erre utal egyrészt a két állam 270 táján vert pénzeinek több stiláris rokon vonása, másrészt az a tény, hogy Q. Fabius Gurges mellett Q. Ogulnius, a 269. évi consul és hivataltársának fivére, a 266. év consula, N. Fabius Pictor is tagja volt a követségnek.³¹⁹ Ezek szerint az említetteknel távolabbi, Itálián kívüli összefüggésekkel is számolnunk kell.

A PÉNZVERÉS NEMESFÉMSZÜKSÉGLETÉNEK FORRÁSAI

Sydenham azért nem fogadja el a *denarius* kibocsátásának korai datálását, mert megítélése szerint a római állam 194 előtt nem rendelkezett megfelelő ezüsttartalékkal.³²⁰ Ezzel szemben T. Frank arra hivatkozik, hogy a Karthágóra 242-ben, ill. 238-ban kirótt hadisarc, valamint az első pun háború során zsákmányból és más forrásból származó kisebb tételek összesen több mint 5 ezer talentum mennyiséget tesznek ki.³²¹ Ez átszámítva több mint 30 millió *denariust* jelent.

Előzetesen azonban maga T. Frank mutatja ki, hogy az első pun háború során a szárazföldi csapatok ellátásának költségei (zsold, élelmezés, lótartás, szállítás stb.) több mint 62 millió *denariust*, a hajóhadra fordított kiadások pedig több mint 35 millió *denariust* emésztettek fel – tehát együttesen több mint a bevétel háromszorosát. Így nagyon is érthető, hogy a háború

végére kimerültek az állami tartalékok. S bár mindez valóban tekintélyes pénzkészletek meglétére vall, azonban ezeket gazdasági szempontból improduktív célra fordították, ebből a mezőgazdaság fellendítésére – *villa*-gazdaságok szervezésére s a mezőgazdasági árutermelés fejlesztésére – semmi sem jutott. Ami pedig a Karthagóval kötött békeszerződésben biztosított összegeket illeti, ezek jelentős része a háború során felgyülemlett államadósság kiegyenlítésére ment el.³²² Kétségtelen, hogy ily módon jelentős összegek kerültek vissza magánkézbe, s ezeket részben produktív beruházásokra, nem utolsósorban földvásárlásra, ill. az új birtokok felszerelésére fordították. Ez az összeg azonban eléggé korlátozott mennyiségű volt. S tekintve, hogy Itália területén nem voltak ezüstabányák, a hiányt Róma egyelőre lényegében csak háborús úton tudta pótolni. Az így nyert összegeket azonban nagy részben mindig magának a hadseregnek a fenntartása emésztette fel, s mindinkább részt kívántak maguknak a zsákmányból a hadvezérek és a katonák is. A háború kimenetele azonban mindig bizonytalan, s az alkalmi hadizsákmányból származó állami bevételekre nem lehet kiegyensúlyozott pénzgazdaságot alapozni. Az árutermelés kibontakozásához szükséges nemesfém egyenletes beszerzése, ill. megfelelő készletek felhalmozása mindaddig nem volt lehetséges, amíg Róma nem jutott stabil nemesfémforráshoz, akár rendszeres adóbevételek, akár bőhozamú bányák révén. Ez a kíváncsalom csak a második pun háború során, ill. azt követően valósult meg, amikor kiszorították a punokat az Ibér-félszigetről, s a bennszülöttekkel vívott szakadatlan harcok közepette megszerezték maguknak a terület gazdag arany-, ezüst- és rézbányáit.³²³

(Az itáliai mezőgazdaság lassú fölemelkedésének ívét – mint láttuk – megtörte a második pun háború, amely a félszigetre óriási pusztulást, a római állam számára hatalmas veszteségeket okozott emberben es anyagiakban, s ez időlegesen visszavetette a *villa*-gazdaság és vele a mezőgazdasági árutermelés kibontakozását.)

Kétségtelen, hogy a hispaniai expedíció eredetileg közvetlenül stratégiai-katonai célkitűzésekkel indult. J. M. Blázquez a hispaniai romanizáció okait elemző tanulmányorozatában³²⁴ arra a következtetésre jut, hogy az első római seregeknek nem volt eredetileg más céljuk, mint kiverni a punokat a félszigetről, s meggátolni, hogy mind újabb erősítést küldjenek az Itáliában harcoló Hannibálnak.³²⁵

Ez a vállalkozás is igen nagy terheket rótt a római államháztartásra, mert kezdetben minden felszerelést, készletet otthonról kellett az Ibér-félszigetre szállítani.³²⁶ Arra vonatkozóan, hogy a gabonán kívül a zsoldot is otthonról küldték a hadseregnek, fontos indirekt bizonyíték Livius közlése, Q. Fulvius Flaccus üzenete a senatusnak 180-ban: ... ebben az évben nincs szükségük a máskor utánuk küldött zsoldra, sem a hadseregnek szánt élelmiszer-szállítmányokra.³²⁷

A római állam pénzügyi nehézségeire, és ezzel a Hispaniában harcoló hadvezérek és seregeik gyakorlati nehézségeire jellemző az alábbi két epizód.

215-ben három – összesen 19 személyből álló – bérlőtársaság elvállalta a hispaniai hadsereg felszerelésének és ellátásának lebonyolítását, s egyben előlegezte az *aerarium*nak a bérleti összeget.³²⁸ A kölcsön visszatérítését 204-ben kezdték meg, 202-ben még folyamatban volt, majd a közbejött második makedón háború miatt nem tudták befejezni a törlesztést. A türelmetlen hitelezők követeléseit átmenetileg az *ager publicus*ból elégítették ki azzal, hogy később majd visszavásárolják az átadott földeket.³²⁹ Az államadósság részben még 196-ban is rendezetlen, ezért a *senatus* kénytelen volt rendkívüli adót kivetni, hogy a hátralékot fizetni tudják (Liv. XXXIII 42, 2–4). Végül a III. Antiochos-féle jóvátétel és Manlius Vulso zsákmánya lehetővé teszi a teljes törlesztést, és az *aerarium* 185-ben megszabadul az adósságtól (vö. Liv. XXXIX 7, 4–5).

A másik eset Scipio csapatai egy részének 206. évi lázadása, amelyre a zsoldfizetés elmaradása adott indítékot,³³⁰ de valószínűleg összefüggésben volt különböző ibér törzsek felkelésével is.³³¹ Tudjuk, hogy Karthagena (Carthago Nova) elfoglalásakor jelentős mennyiségű arany és ezüst, továbbá élelmiszer és számos megrakott teherszállító hajó került Scipio kezére.³³² Hogy ennek ellenére fennakadás támadt a zsold fizetésében, az Scipio közbejött betegsége mellett a római állam általános pénzügyi helyzetével magyarázható. Erre mi sem jellemzőbb, mint az arany- és ezüstkészleteknek az a tömeges beszolgáltatása, amely 210-ben M. Valerius Laevinus *consul* felszólítására történt Rómában (l. Liv. XXVI 36, 5–8; 11–12). A hiányzó pénz előteremtése céljából Scipio javaslatára elhatározták, hogy gyorsan behajtják a szövetséges városokra már korábban kirótt háborús hozzájárulást (vö. Polyb. XI 25, 8–9; 26, 1). Ez arra vall, hogy Róma már akkor szedett adót szövetségeseitől.³³³ Ezzel függhet össze a helyi pénzverés korábbi bevezetése. Saguntum és néhány másik szövetséges város 214-től pénzverési jogot kap. Az általuk vert ezüstpénz római mértékegység szerint készül, ibér nyelvű felirattal.³³⁴ Ennek két fő típusa van. Az egyik a verso ábrázolásáról elnevezett *bigatus*, a másik a 195-től kezdve Osca városában vert *argentum Oscense*, első lapján Heraklész-fejjel, a hátlapján ibér lovas ábrázolásával.³³⁵ Jellemző a körülményekre, hogy az időközben szorult helyzetbe került felkelő törzsekre kirótt hadisarc összege megegyezik a hátralékos zsold összegével.³³⁶

Róma tehát Hispaniában más eljárást követett, mint az agrár jellegű Szicília tartományban, amelyet a terményekre kirótt tized (*decima*) valóban az *Urbs* éléskamrájává tett.³³⁷ A szigetről származó gabona részben megoldotta az itáliai földbirtokviszonyok átalakulásából fakadó gondokat: a *villa*-gazdaságok – mint majd látni fogjuk – gabonánál jövedelmezőbb terményekre rendezkedtek be; a nem termelő rétegek – nem utolsósorban a földjüket veszített és Rómába tóduló parasztok

– ellátását főként az Itáliába kívülről importált gabonával kellett megoldani. A meghódított hispaniai városokra, törzsekre meghatározott összegű adót (*tributum*) vetettek ki, amit az ott, helyi nyersanyagból vert pénzben vagy feldolgozatlan nemesfémekben kellett leróni. Ez a mind tetemesebb összeg idővel a közvetlen katonai kiadásokon, a hadsereg szükségleteinek fedezésén túl jótékonyan hatott az itáliai gazdasági életre is, és – a bányajövedelmekkel együttesen – biztosította azt a pénzmennyiséget, amely megfelelően széles és stabil alapot szolgáltatott az árutermelő gazdaság kibontakozásának megindulásához. A teljes kibontakozáshoz aztán hasonló mértékben hozzájárultak a meginduló keleti terjeszkedés során szerzett hadizsákmányból és békeszerződésekben diktált hadisarcokból származó hatalmas összegek.

Az utóbb tárgyalt epizóddal kapcsolatban különben fel tűnő, hogy évekkel Karthagena és a várostól nyugatra fekvő gazdag ezüsbányák elfoglalása (209) után történt. Tény, hogy ezzel a legfontosabb pénzforrás – majd néhány éven belül Gades kivételével az egész félsziget – elveszett a punok számára.³³⁸ Úgy látszik azonban, hogy a bányák kiaknázásának átvétele nem történt meg egyik napról a másikra, pedig Scipio állami ellenőrzés alá vonta a bányákat, s azok azt követően a római helytartó felügyelete alá tartoztak, mígnem 179-ben az állammal kötött szerződés alapján lovagi bérlőtársaságoknak adták át őket.³³⁹

Az Ibér-félszigetnek, az ókor ércekben leggazdagabb területének egyik legnagyobb készletekkel rendelkező ezüstlelőhelye éppen a Karthagenától nyugatra fekvő bánya volt. Ennek méreteiről és hozamáról a 140 körül idelátogató Polybios számolt be. Tudósítását Strabón közvetítette számunkra (III 2, 10): Az Új-Karthago környéki ezüsbányákról Polybios tesz említést; elmondja róluk, hogy hatalmas kiterjedésűek, hozzávetőleg 20 stadionnyira vannak a várostól, kerületük 400 stadion, s hogy 40 ezer ember dolgozik bennük, akik az ő

idejében naponta 25 ezer drachma jövedelemhez jutottak a római államkincstárt.³⁴⁰

Az évi 25 000 drachma = 25 000 *denarius*, ez évente 360 napot számolva – 9 millió *denarius*, ami egyenlő 1500 *talentummal*. Ez óriási összeg, elég ha összehasonlítjuk a második pun háború után Karthagóra vagy a később III. Antiochosra kirótt hadisarc összegével. Ezt a hozamot azonban csak fokozatosan és lassan érte el az új-karthagói bányakörzet. T. Frank számításai szerint³⁴¹ 194–178 között nem volt nagyobb értékű az évi kitermelés 1 millió *denarius*nál, tehát az említett összeg 1/10-énél alig valamivel több. Az első 10–15 év kitermeléséről még hozzávetőleges képünk sincs, mivel a túlnyomórészt Liviusnál olvasható adatok, amelyek arról számolnak be, hogy egy-egy hazatérő helytartó milyen mennyiségű pénzért, ill. feldolgozatlan nemesfémeket szállított Rómába, nem tünteti fel, mennyi származott hadisákmányból, mennyi adóból, ill. az állami ellenőrzés alá vont bányák hozamából.

Az alábbiakban ismertetjük, hogy a tárgyunk szempontjából fontos időszakban a hispaniai helytartók milyen mennyiségű nemesfém-tételeket szolgáltatottak be az *aerarium*ba. Részletes kimutatást csak az ezüstszállítmányokra vonatkozóan látjuk szükségesnek készíteni, mivel ebből közel kétszázszor annyi mennyiséget nyertek, mint aranyból,³⁴² ami kb. tizenhatszoros értéket jelent. Másrészt a rendes pénzforgalomban az aranynak ebben az időszakban nem volt számottevő szerepe. Továbbá, a hivatalos államközi szerződésekben pl. a hadisarc összegét is általában ezüstben fejezték ki. A teljesség kedvéért jegyzetben mellékeljük a 209–175 közötti évek aranybeszolgáltatására vonatkozó kimutatást is.³⁴³

Az *aerarium*ba beszolgáltatott ezüst mennyiségét (is) elsősorban Livius közléseiből ismerjük. Ezek, ellentétben az annalista forrásain alapuló számadataival, hiteleseknek tekinthetők, ti. végső soron a *quaestorok* jelentéseire, elszámolásaira mennek vissza. Ezek pedig mindig precízek voltak. E tételeket be-

vezették az *annales maximé*be, s ezeket a Gracchusok korában publikálták.³⁴⁴ (L. az 1. táblázatot.)

Ezek az évek fordulatot jelentettek a rómaiak hispaniai terjeszkedésének történetében. A legutóbb említett adatok, a (197., ill. a 196. év két helytartója által) 195-ben az *aerarium*ba beszolgáltatott ezüst roppant mennyisége szemléletesen jellemzi azt az egyre kíméletlenebb céltudatosságot, amelyet a római hadvezérek tanúsítottak az Ibér-félsziget természeti kincseinek kifosztásában. Emiatt 197-ben nagyszabású felkelés tört ki (Liv. XXXIII 21, 6–9; 8–9), amelynek során megsemmisült C. Sempronius Tuditanus, Hispania Citerior helytartójának serege, s maga a *praetor* is életét vesztette.³⁴⁷ A római seregeknek a következő évben sem sikerült úrrá lenniük a helyzeten. Ezért a *senatus* 195-ben elhatározta, hogy a következő év hadműveleteinek irányítására az egyik *consult* küldi ki (Liv. XXXIII 43, 2), és segítő társul a két tartományban egy-egy *praetor*t adnak mellé. A sorshúzás folytán a döntés a *homo novus* M. Porcius Catóra esett.

Cato 2 *legió*t, 15 ezer főnyi szövetséges segédcsapatot és 8000 lovat vitt magával; ehhez járult még a félszigeten állomásozó 2 *legio*: ez összesen több mint 50 ezer katona! Hogy ez az akkori körülményekhez képest milyen óriási haderő volt, arra mi sem jellemzőbb, mint az, hogy Scipio Zamánál 40 ezer főnyi sereggel diadalmaskodott Hannibal felett, Kynoskephalainál (197-ben) 26 ezer, Magnesiánál (190-ben) 30 ezer főnyi római hadsereg harcolt.

Cato *consul* a rá jellemző erélyes, szívós és leleményes hadvezetéssel³⁴⁸ – ha végleg nem is törte le a felkelők ellenállását³⁴⁹ – lényeges fordulatot adott a hadihelyzet alakulásának.³⁵⁰

Cicero a *De re publica* egy helyén (V 3, 5) a *vilicushoz*, ill. a *dispensatorhoz* hasonlítja az eszményi államférfi, a munkájában körvonalazott *rector rei publicae* alakját, akinek az is feladata *ut quasi dispensare rem publicam et in ea quodam*

A beszoigál- tatás éve	Hispania ^{3 4 5}		Liviusnál
	Citerior	Ulterior	
209	P. Cornelius Scipio		XXVI 47, 7
206	P. Cornelius Scipio		XXVIII 38, 5
200	L. Cornelius Lentulus		XXXI 20, 7
199		L. Manlius Acidinus	XXXII 7, 4
197 ^{3 4 6}	Cn. Cornelius Blasio	/	XXXIII 27, 2
197	Cn. Cornelius Blasio		XXXIII 27, 2
197		L. Stertinius	XXXIII 27, 2
195		M. Helvius	XXXIV 10, 4
195		M. Helvius	XXXIV 10, 4
195		M. Helvius	XXXIV 10, 4
195	Q. Minucius Thermus		XXXIV 10, 7
195	Q. Minucius Thermus		XXXIV 10, 7
195	Q. Minucius Thermus		XXXIV 10, 7

modo vilicare possit . . . – A *De senectute* szerzőjének ezt a gondolatot akár Cato *consul*i (vagy későbbi *censor*i) tevékenysége is sugallhatta.³⁵¹ Cato mindig és mindent a takarékos, jó gazda szemével nézett, mint *magistratus* valóban szinte az államgazdaság *vilicus*ának tekintette magát. Már hadjárata kezdetén, hogy megtakarítsa az *aerarium*nak a hadsereg élelmezési költségeit, *bellum se ipsum alet* jelszóval útjára bocsátotta a hadseregszállítókat.³⁵² Figyelmét természetesen megragadta a félsziget természeti gazdagsága, elsősorban bányái. Ezt mutatják írásban is rögzített észrevételei, a bányajövedelmek biztosítására és fokozására vonatkozó intézkedései, s nem utolsósorban az a diadalmenetben felvonultatott hatalmas zsákmány, amely szinte páratlan az egész évszázad történetében.

Az *Origines* V. könyvében az Ebrótól északra fekvő katalán hegyvidékről írva a következő kijelentést teszi:³⁵³ *sed in his regionibus ferrareae, argentifodinae pulcherrimae, mons ex sale mero magnus. quantum demas, tantum adcrecit.*³⁵⁴

Livius (XXXIV 21, 7) már Catónak a bányákkal kapcsolatos intézkedéseiről is említést tesz: „Miután a provinciákban helyreállította a nyugalmat, nagy adókat hajtott be a vas- és ezüstbányák után, s intézkedései következtében a provincia napról napra gazdagabb (*locupletior*) lett.” (Muraközy Gy. ford.) Hogy közelebbről miben álltak Cato intézkedései, az ebből a rövid, szűkszavú tudósításból nem derül ki. A lényegre mindenesetre rávilágít a *locupletior* jelző. Ez természetesen nem a tartomány meggazdagodását jelenti, hanem ellenkezőleg azt, hogy szinte napról napra gazdagabb jövedelmeket biztosított a hódító Rómának (vö. Diod. V 36). A konkrétumokra csak következtethetünk. Az nyilvánvalónak látszik, hogy Cato hadjáratai biztosították a bányavidékek feletti ellenőrzést, s ezzel kiaknázásuk biztonságát.³⁵⁵ Aligha egyszeri zsákmányszerző akcióról van tehát szó,³⁵⁶ hanem a bányák működésének újrabeindításáról, az érckitermelés és

beszolgáltatás szabályozásáról, fokozásáról,³⁵⁷ továbbá feltehetően újabb bányaszakaszok művelésbe vételéről. Vonatkozik ez elsősorban a Sierra Morena hegyvidék korábban is működő bányáira. A. Schulten szerint azonban Cato a katalán hegyvidéken új bányákat is feltárt, s ezek szolgáltatták az ettől kezdve vert *argentum Oscense* alapanyagát.³⁵⁸ Cato rendelkezései mindenestre igen nagy jelentőségűek voltak³⁵⁹ a római államháztartás és pénzgazdaság számára. Mutatja ezt, hogy intézkedései másfél évtizeden át, 179-ig változatlanul érvényben voltak.

A Cato által az *aerarium*ba beszállított összeg a legnagyobb, amelyet a félszigetről valaha is egy tételben Rómába szállítottak, s a II. évszázad teljes zsákmánylistáján a 3. helyen áll.³⁶⁰ (L. a 2. táblázatot.)

További részletes kimutatásoknak nincs értelme, mivel ez csak félrevezető adatokat tartalmazna. Ui., mint fentebb már említettük, 179-től az Ibér-félsziget bányáinak kitermelését a *senatus* lovagrendi bérlőtársaságoknak adta át. Ennek következtében a *quaestori* kimutatásokban³⁶⁵ a továbbiakban a bányabevételek nem szerepelnek. Ezenkívül a század elején meginduló keleti terjeszkedés során több alkalommal olyan mennyiségű hadizsákmány, ill. hadisarc kerül Rómába, amely átmenetileg nagyobb súllyal esik latba, mint a hispaniai bányák bár rendszeres és egyre növekvő, de viszonylag mégis szerényebb haszna.

M^o. Acilius Glabrio III. Antiochos és az aitolok felett aratott győzelméért tartott diadalmenetben (190) egyebek között az alábbi zsákmány-tételek szerepelnek (Liv. XXXVII 46, 3–4): 3000 p. ezüst; 113 111 attikai tetrachma (= kb. 450 000 római denarius); 248 000 cistophoros (= közel 750 000 denarius). Továbbá nagy mennyiségű súlyos ezüstedény, a király ezüstkészlete, arany koszorúk stb.³⁶⁶

L. Cornelius Scipio Asiaticusnak ugyancsak Antiochos feletti diadalmenetében szerepelt egyebek között (Liv.

2. táblázat

A beszo- gáltatás éve	Hispania		Mennyiség	Liviusnál
	Citerior	Ulterior		
194	M. Porcius Cato		5 000 p. inf. ^{3 6 1}	XXXIV 46, 2
194	M. Porcius Cato		123 000 big.	XXXIV 46, 2
194	M. Porcius Cato		540 000 Osc.	XXXIV 46, 2
191		M. Fulvius Nobilitor	12 000 p. inf.	XXXVI 21, 11
191		M. Fulvius Nobilitor	130 000 big.	XXXVI 21, 11
189		L. Aemilius Paulus	(+)	Polyb. XXXI 22 ^{3 6 2}
185	L. Manlius Acidinus		26 300 p. inf.	XXXIX 29, 6-7 ^{3 6 3}
184	L. Quinctius Cripinus		12 000 p. inf.	XXXIX 42, 3
184		C. Calpurnius Piso	12 000 p. inf.	XXXIX 42, 3
182	A. Terentius Varro ^{3 6 4}		9 320 p. inf.	XL 16, 11
179	Q. Fulvius Flaccus		173 200 Osc. (+)	XL 43, 5
178	Ti. Sempronius Gracchus		40 000 p. inf.	XLI 7, 1-3
178		L. Postumius Albinus	20 000 p. inf.	XLI 7, 1-3

XXXVII 59, 3–6): 224 000 attikai tetrachma (= 896 000 denarius); 331 420 cistophoros (= kb. 1 millió denarius); 137 420 p. arg. inf.; 1423 font súlyú, domborművel díszített ezüstedény, továbbá 140 000 Philippos-arany (= közel 2 millió denarius); 1024 font súlyú aranyedény; 234 arany koszorú.

Az Antiochossal kötött békeszerződésben (189) a királyra kirótt hadisarc összege 15 000 talentum ezüst volt (Liv. XXXVII 45, 14), ami kerekén 90 millió denariusnak felel meg.

Mindezeket fölülmúlta azonban a Cn. Manlius Vulso által 187-ben Kisázsziából hozott zsákmány:³⁶⁷

212 arany koszorú	212 000 den.
2103 font arany	2 103 000 den.
127 000 attikai tetrachma	508 000 den.
250 000 cistophoros	750 000 den.
220 000 p. arg. inf.	18 480 000 den.
16 000 Philippos-arany	432 480 den.
Összesen:	22 485 480 den.

Ezek a hatalmas összegek feltöltötték az *aerariumot*, s helyreállították az állam pénzügyi egyensúlyát. Ennek egyik első kézzelfogható jele volt az, hogy 167-ben eltörölték a polgárok által addig rendszeresen fizetett *tributumot*, miután az adóhátralékokat még 187-ben elengedték (vö. Liv. XXXIX 7, 5). Ugyancsak ebben az időszakban nagyszabású építkezések kezdődtek Rómában. A fejlődés méretének jellemzéséül álljon itt néhány példa.³⁶⁸

204-ben M. Livius Salinator és C. Claudius *ensorok* kiadták bérletbe³⁶⁹ a Forum Boariumtól a Venus szentélyéhez vezető út, valamint Magna Mater palatinusi szentélyének megépítését, s szigorúan ellenőrizték a hivatalos épületek helyreállítását (Liv. XXIX 37, 2).

Tíz évvel később Sex. Aelius Paetus és C. Cornelius Cethegus megkezdték a *cloaca maxima* teljes befedését, helyreállították és kibővítették az *atrium libertatist* és a *villa publicát*³⁷⁰ (Liv. XXXIV 44, 5).

189-ben T. Quinctius Flaminius és M. Claudius Marcellus *ensorok* bérbe adták egy támfal építését a Capitoliumon, az Aequimalium fölött, és a Porta Capenától a Mars szentélyéig vezető út kavicssal való beborítását (Liv. XXXVIII 28, 3).

Öt évvel később már nagyobb szabású munkálatokra került sor. L. Valerius Flaccus és M. Porcius Cato, a 184. évben hivatalba lépő *ensorok* a következő munkákat, ill. építkezéseket adták ki bérbe: a víztároló medencék kikövezése, a csatornák kitisztítása³⁷¹ és új szakaszok elkészítése, utak építése (Liv. XXXIX 44, 5–6), végül a Lautamiaenél vásárolt épületek helyén felépítették a kereskedelmi, pénzügyi és bírósági célokat szolgáló *Basilica Porciát*.³⁷²

M. Aemilius Lepidus és M. Fulvius Nobilior *ensorok* (179) tovább folytatták elődeik széles körű építkezéseit. Építettek egy új vízvezetéket a hozzátartozó boltívekkel, Tarracinában egy töltést, Apollo temploma mellett egy kőszínházat – ez volt az első állandó színház Rómában –, továbbá egy kikötőt a Tiberisen, hídpilléreket (ezekre a folyón áthajló íveket csak 37 évvel később készítették el L. Mummius és Scipio Aemilianus *ensorok*); kiadták bérbe egy másik *basilica*, a későbbi *Basilica Aemilia et Fulvia* építését; építettek továbbá egy forumot, oszlopcsarnokokat, s elkészítették a *macellumot*,³⁷³ Róma új központi vásárcsarnokát; végül a Tiberis mellett szentélyt emeltettek a gyógyító Apollónak, tataroztatták Iuppiter szentélyét s a környező oszlopsorokat (Liv. XL 51, 2–8).

Q. Fulvius Flaccus és A. Postumius *ensorok* (174) építető tevékenysége már nem szorítkozott Róma városára és közvetlen környezetére, hanem kiterjedt egyes coloniákra, sőt municipiumokra is. Rómában több új hidat építettek, az Emporium és a Tiberis között lépcsőt, Saturnus templomától a Capito-

liumra oszlopfolyosót; a *Porticus Aemiliát* tatarozták, a város több helyét kikövezték, színpadot (*scaena*) építettek az évenként megrendezett játékok számára (Liv. XLI 27, 5–10), a városban és környékén új utak építése kezdődött. Ezenkívül Calatiában és Auximumban városfal építését adták ki bérbe, Pisaurumban egy Iuppiter-templomot és utat kezdtek építeni, Potentiában vízvezetéket stb. „*cum magna gratia colonorum*” (vö. Liv. XLI 11–13).

A fentiekben ismertettük azokat az eseteket, amelyek során a II. sz. első évtizedeiben a hellenizált keleti területekről a legnagyobb összegek, értékek kerültek Rómába zsákmány, ill. hadisarc formájában. A kevésbé jelentős példák számát természetesen szaporítani lehetne, ez azonban témánk szempontjából nem szükséges. S az említett adatoknál sem törekedtünk teljességre, nem regisztráltuk azt a nagy mennyiségű élelmiszert, műkincset, köznapi használati tárgyat, rabszolgát stb., amelyekről forrásaink esetenként említést tesznek.³⁷⁴ Célunk azonban nem is ez volt, hanem a római pénzkibocsátást mint a piacgazdaság előfeltételét közvetlenül előmozdító nemesfémkészletek gyarapodásának a szemléltetése. Ugyancsak nem voltunk tekintettel a katonáknak jutalomképpen adott összegekre, amelyekre vonatkozóan csak alkalomszerűen kapunk felvilágosítást forrásainkból. Azokról a be nem szolgáltatott értékekről, amelyeket a katonák, s főleg hadvezérek megtartottak maguknak a hadizsákmányból,³⁷⁵ magától értetődően szinte egyáltalán nincs képünk.³⁷⁶ Ez a folyamat azonban mind erőteljesebb méreteket öltött: erre jellemzőnek tekinthető Cato néhány rosszalló, megbélyegző megjegyzése beszédeinek töredékei között.³⁷⁷

Mielőtt azonban még túlbecsülnénk ezeknek a zsákmánytételeknek a nagyságát, s főleg túlzott illúziókat táplálnánk produktív gazdasági felhasználásukat illetően, számot kell vetnünk a siker árával, a háborús kiadásokkal, a hadsereg fenntartásának költségeivel. S akkor láthatjuk, hogy a maradvány

nem is olyan nagy. Pedig nem is volt szó közben a – pénzben különben is kifejezhetetlen – hatalmas embervesztéséről. Lásunk néhány jellemző adatot.

Az Ibér-félsziget bányái 178–157 között 50 millió denariust jövedelmeztek az államkincstár javára. Ez kb. fele annak, amibe a II. sz. első felében a hajóhad fenntartása és a hadiszállítások kerültek. A különböző területeken legyőzött ellenfelektől zsákmány, adó, ill. hadisarc formájában ez alatt a fél évszázad alatt szerzett összeg az előbbinek mintegy hatszorosa volt: kb. annyi, mint amennyit a szárazföldi hadsereg zsoldja felemésztett ugyanebben az időszakban.³⁷⁸

A II. sz. első harmada után azonban mind ritkábbak lettek a nagyobb nyereséggel járó hódítások. Ennek megfelelően (ahogy a rabszolgaszükséglet fedezésére a kalózok révén új forrást biztosítottak), mind nagyobb lett a hispaniai bányák jelentősége. Erre, s egyúttal a dimenziók kitágulására vonatkozóan elég az alábbi összehasonlítás.

A második pun háborút lezáró békeszerződésben Karthagót 10 ezer talentum fizetésére kötelezték, 50 évre elosztott részletekben.³⁷⁹ Ezzel szemben a 140 körüli években, mint láttuk, csak a karthagenai ezüstabánya évi másfél ezer talentumot jövedelmezett, tehát 6–7 évi hozama elérte a karthagói hadisarc összegét!

A rendelkezésre álló, mégoly hézagos adatok alapján is megállapítható, hogy a 218–168 közötti fél évszázad során legalább 35 millió denarius értékű nemesfém került az Ibér-félszigetről Rómába.³⁸⁰ Amit O. Neurath megállapít a rómaiak keleti hadjáratainak gazdasági előnyeiről,³⁸¹ azt ily módon joggal elmondhatjuk a nyugaton viselt háborúkról is. Nem érdektelen, hogy az eseményekkel majdnem egykori *liber Macch.* (I 8, 3) a rómaiak hispaniai hódításaival kapcsolatban egyetlen tényt tart említésre méltónak, mégpedig az ezüst- és aranybányák megszerzését: *κατακρατῆσαι τῶν μετὰλλων τοῦ ἀργυρίου καὶ τοῦ χρυσοῦ τοῦ ἐκεῖ.*

Mindezek alapján bízást minősíthetjük tarthatatlannak L. Homo álláspontját, amely szerint³⁸² Hispania meghódításánál a gazdasági szempont nem volt lényeges. — A szakirodalom nem ok nélkül emeli ki azt, hogy milyen nagy vonzereje és fontossága volt az Ibér-félsziget bányáinak, nemesfémgazdagságának mind Karthago, mind Róma számára.³⁸³ F. M. Heichelheim szerint pedig kifejezetten Hispania nemesfémgazdagsága képezte Karthago és Róma politikai és gazdasági hatalmának alapját.³⁸⁴

AZ UZSORAÜGYLETEK ÉS AZ UZSORA ELLENI TÖRVÉNYHOZÁS

A fentiek alapján elfogadhatjuk H. Kaufmann megállapítását, amely szerint a pénzérme mint általános csereeszköz az i. e. II. sz. folyamán gyakorlatilag teljes mértékben érvényre jutott Rómában.³⁸⁵ A munkabér pénzbeli kiegyenlítésével már Plautusnál találkozunk.³⁸⁶ A plautusi példák forrásértéke természetesen bizonyos mértékig mindig viszonylagos, hiszen gyakran nem állapítható meg egyértelmű bizonyossággal, hogy közlése a korabeli római valóságot tükrözi-e vagy pedig görög mintája korviszonyainak felel-e meg. Márpedig görög területen, a hellenisztikus világban a pénzgazdaság korábban alakult ki, mint Rómában. Ebben az esetben azonban a római viszonyokra vonatkozóan a Plautusnál található adatokat megerősíti a Cato *De agri culturájából* kibontakozó kép. A *villa*-tulajdonos bérletügyleteit szabályszerűen pénzben bonyolítja le.³⁸⁷ Pénzben adja meg az építési munkák ellenszolgáltatását (14, 3; 5, 15), a szállítás díját (22, 3) és pl. a kovács munkadíját is (25, 5). A munkabér megjelölése általában a *merces*; azonban jelentheti ez a szó épület bérösszegét, a vállalkozó bérét is.³⁸⁸ Függetlenül természetesen a pénznek mint csereértéknek átfogó használatától, a bérmunkát — különösen a mezőgazdaságban — olykor természetben, ill. részben termé-

szetben egyenlítették ki. Ebben a naturális gazdálkodás csökkenvényeinek megléte fejeződik ki. (Erről l. alább A *villa rustica* üzemszervezése és munkaerő-gazdálkodása c. részben.)

A tőke történetileg legkorábbi jelentkezési formája a kereskedelmi és az uzoratóke.³⁸⁹ Az uzoratóke, mint azt az adósrabszolgassággal kapcsolatban már láttuk, Rómában is igen korán jelentkezett. Az uzoraüzletet a római földbirtokos szemlélet tisztességtelennek (*sordidus*) tartotta, s mint ugyancsak Cato említi műve legelején, a régi rómaiak az uzorát súlyosabban ítélték meg, az uzorást súlyosabban büntették, mint a tolvajt.³⁹⁰

Ennek az ellenszenvnek mélyebb, filozófiaiilag megfogalmazott és közgazdaságilag is tartható magyarázatát adja Aristotelés – olyannyira, hogy Marx érdemesnek tartja A tőke hasábjain terjedelmesen idézni az ókori filozófus fejtegetéseit: „Mivel a khrématisztiké kettős valami, egyrészt a kereskedelemhez, másrészt az oikonomikéhoz tartozik, s az utóbbi szükséges és dicséretreméltó, az előbbi a forgalmon alapul és joggal hibáztatható (mert nem a természetten hanem kölcsönös becsapáson nyugszik), ezért az uzorát teljes joggal gyűlölik, mert itt maga a pénz a szerzés forrása, s a pénzt nem arra használják, amire feltalálták. Mert a pénzt az árucseré számára teremtették, a kamat azonban a pénzből több pénzt csinál. Innen a neve is” (*τόκος*: kamat és ivadék). „Mert az ivadékok hasonlóak nemzőikhez. A kamat pedig pénzből lett pénz, úgyhogy valamennyi szerzési ág közül ez a leginkább természetellenes.”³⁹¹

Az, hogy Cato utalása pontosan miféle törvényes rendelkezésre vonatkozik, vitatott a szakirodalomban. C. G. Bruns és S. Riccobono gyűjteményei felveszik³⁹² a tizenkéttáblás törvény maradványai közé. P. Huvelin³⁹³ vitatja, hogy már ott szerepelt, P. Thielscher³⁹⁴ U. von Lübtowra hivatkozva viszont elfogadja. M. Kaser³⁹⁵ nem foglal határozottan állást a kérdésben. E. Brehaut szerint valószínűleg a 343–342. évi *lex*

Genuciára utal.³⁹⁶ A kérdést még csak bonyolítja az, hogy a *lex Genucia de feneratione* tartalmát nem ismerjük pontosan,³⁹⁷ azonkívül a pénzbeli jóvátétel, pénzbüntetés a római jogban csak az i. e. 200-ban hatályba lépett³⁹⁸ *lex Aebutia*val lett általános gyakorlattá. Ez mellesleg a római pénzgazdaság kialakulása szempontjából is jelentős határkö, másrészt viszont még csak megrendíti azt a különben is nyilvánvalóan ingatag alapokon nyugvó feltevést, hogy már a XII táblás törvény kialakulása idején pénzben szabták meg a kártérítés, büntetés mértékét.

Tárgyunk szempontjából az a lényeges, hogy az árugazdaság és a kereskedelem kibontakozása során az uzsoraüzlet túllép a római polgári közösség keretein, s különösen a meghódított tartományra szervezett, gyakran háború sújtotta területeken³⁹⁹ ölt mind nagyobb méreteket.

Erre vonatkozóan csak néhány jellemző példát említenénk. Láttuk a római *nobilitas* Cato által kifejezésre juttatott lesújtó véleményét az uzsoráról, uzsorásokról. Az is ismeretes, hogy Cato olyan ember, olyan politikus volt, aki, ha módja nyílt rá, nézeteinek gyakorlatilag is érvényt igyekezett szerezni. Így történt ez szardíniai helytartósága idején (i. e. 198-ban), amikor olyan eréllyel lépett fel az uzsorásokkal szemben (gondoljunk csak hispaniai eljárására a hadseregszállítókkal szemben!), hogy azok jónak látták sietve eltávozni a szigetről.⁴⁰⁰

Lehet, hogy Cato erélyes fellépése egyedi eset volt, azonban aligha volt kivételesen indokolt. Erre vall, hogy néhány évvel később, 195 és 190 között⁴⁰¹ újabb törvényt hoztak az uzsora ellen, a *lex Iunia de feneratione*.

Különben a provinciák helytartóinak kapzsisága és erőszakos visszaélései is tápot, lehetőséget adtak a kölcsönügyletekkel foglalkozó társaságok uzsoraüzelmének. Az egyik legnagyobb botrányt a 178–176. és 174–172. évi hispaniai helytartók ellen az Ibér-félszigetről érkező kétségbeesett panaszok váltották ki. Ezek hatására a *senatus* 171-ben vizsgálatot ren-

delt el. Az ügy kivizsgálásával megbízott öttagú senatusi különbizottságnak Cato is tagja volt.⁴⁰² A század közepe táján azután, mint ismeretes, állandó bíróságot állítottak fel, amely a tartományi visszaélésekkel (*de pecuniis repetundis*) foglalkozott, s amelynek összetétele kerek egy évszázadon át megmegújuló küzdelmekre vezetett a *senatus* és a lovagok között. Ilyen körülmények közepette a tartományok lakossága nem számíthatott hatékony védelemre, sőt a helytartók, illetőleg az adószedők és uzorások visszaélései nemcsak egyes városok, hanem szinte földrésznyi területek sorsára is kihatottak, s nemegyszer az egész birodalomnak súlyos külpolitikai és katonai nehézségeket okoztak. A legkirívóbb példa erre a Mithridatés elleni első és harmadik háború korabeli kisázsiai helyzet.⁴⁰³

4. A MUNKAMEGOSZTÁS ÉS A MEZŐGAZDASÁGI ÁRUTERMELÉS KAPCSOLATA

Mint föntebb, a bevezetőben láttuk, Marx a munkamegosztást az árutermelés egyik elengedhetetlen feltételének jelölte meg.⁴⁰⁴ Másutt úgy fogalmaz, hogy „a munka társadalmi megosztása ... minden árutermelés általános alapzata”.⁴⁰⁵ Ahhoz tehát, hogy a termék áruvá váljék az szükséges, hogy a termelők azt ne közvetlenül saját létük fenntartására termeljék.⁴⁰⁶ A termékek ily módon akkor lesznek árukká, amikor nem a termelő saját fogyasztására, hanem mások általi fogyasztásra, tehát a társadalmi fogyasztás számára termelik őket, amelybe a csere útján jutnak el.⁴⁰⁷ Ezeknek az áruknak a piaca a munka társadalmi megosztása révén fejlődik ki; a különféle termelőmunkák kettéválása a munkák termékeit kölcsönösen árukká, egyenértékké változtatja egymás számára, azaz oda vezet, hogy a termékek kölcsönösen egymás piacává válnak, az áruk szükségszerűen átváltoznak pénzzé. Mindez

nemcsak a mezőgazdasági termékekre érvényes, hanem minden egyéb – tehát kézműipari – termékekre is.⁴⁰⁸

A munkamegosztás gazdasági-társadalmi jelentőségéből a mindennapi tapasztalatok alapján valamit már az ókorban is megsejtettek. E következtetések megfogalmazásaként pl. Platón az állam létrejöttéről adott vázlatában⁴⁰⁹ ír a szükségletek által előidézett munkamegosztás szerepéről, és a πόλις eredetét abból vezeti le, hogy külön-külön egyetlen ember sem ἀπάρκης, ezért egyesülnek, s a kölcsönös szükségletek (χρεία) kielégítését a munkamegosztás révén oldják meg. Isokratész (Paneg. 42) ezt a megállapítást kiterjeszti mondván, hogy egyetlen terület sem önellátó, hanem egy-egy termékből hiánya, másból fölöslege van, ezen a nehézségen segít a cserekereskedelem.⁴¹⁰

Az árutermelés kialakulása, megléte ókori vonatkozásban természetesen nem jelenti az egyes termékek teljes vagy akár feltétlenül túlnyomó mennyiségben való piacra termelését, áruba bocsátását: „Árutermelés és áruforgalom lehetséges akkor is, ha a termékek túlnyomó része közvetlenül a termelő saját szükségletét szolgálja, nem változik áruvá, tehát a csereérték még korántsem uralkodik a társadalmi termelési folyamaton annak egész szélességében és mélységében.”⁴¹¹ Ebben az összefüggésben különösen megszívlelendő Marx következő megállapítása – főleg annak második fele –, amely szerint „... az óászi, az antik stb. termelési módokban a termék áruvá való átváltozásának és ennél fogva az emberek árutermelői létezésének alárendelt szerepe van, amely azonban annál jelentősebbé válik, minél inkább a hanyatlás stádiumába lépnek a közösségek”⁴¹²

A belső piac kialakulását eredményező társadalmi munkamegosztás lényege az, hogy a nyersanyag feldolgozásának különböző fajtái – és a feldolgozással kapcsolatos különböző műveletek – egymás után különválnak a mezőgazdaságtól, és ennek során önálló iparágak keletkeznek, amelyek termékeiket

(amelyek most már áruk) a mezőgazdaság termékeire cserélik.⁴¹³

A mezőgazdasági és kézműves munka differenciálódása, valamint az árutermelés kialakulása kölcsönhatásban van egymással. Hasonlóképpen a mezőgazdasági és az ipari árutermelés is kölcsönösen feltételezi és támogatja egymás fejlődését. Az egyes iparcikkek felhalmozása, raktárkészletek kialakítása állandó, rendszeres keresletre számít – a mezőgazdaság viszont a fejlődéséhez elengedhetetlenül szükséges berendezések vásárlását csak biztos jövedelem, racionális gazdálkodás mellett képes biztosítani.

A fejlődés tényezői között tehát mondhatni dialektikus összefüggés áll fenn, a mezőgazdaság és a kézműipar egymásra utaltsága kölcsönös – ez azonban nem teljesen egyenlő mértékű. Ezt több körülmény befolyásolja. Egyrészt, mint láttuk, a helyhez kötött földművelést folytató népeknél – így a rómaiaknál is – ez az uralkodó termelési ág, a tulajdon megfelelő formái általában többé-kevésbé földtulajdon jellegűek.⁴¹⁴ Ti. az antik társadalom, mint minden ún. hagyományos társadalom gazdálkodása a földművelésre, a mezőgazdaságra alapozott.⁴¹⁵ Másrészt nyilvánvaló, a mezőgazdaság korlátozódhat arra, hogy csak termékfeleslegét vigye piacra, a kézműves azonban csaknem kizárólag eladásra termel.⁴¹⁶

Számolnunk kell továbbá a földbirtokosok takarékosági intézkedéseivel, ahogy ma mondanánk, az önköltség csökkentésére irányuló igyekezetük következményeivel is. Ebből adódik, hogy az egyszerűbb, különösebb szakértelmet nem igénylő munkákat különösen akkor, ha a szükséges nyersanyagok a birtokon rendelkezésre állnak, rabszolgáikkal végeztetik el, már csak ezek munkaerejének minél maradéktalanabb kihasználása céljából is.⁴¹⁷ Ilyen munkák pl. a Cato által leírt gazdaságban a szőlőkarók kihegyezése, a fáklyakészítés (37, 3), az egyszerűbb asztalosmunkák (uo.), kötélverés (2, 3), a kosárfonás (23, 1; 31, 1; 33, 5), a hordójavítás (39, 6), ruhafoltozás

(2, 3) stb.⁴¹⁸ Bonyolultabb, speciális szakértelmet igénylő munkákat a környékről szerződött iparossal végeztettek el, s csak olyan felszereléseket, alkatrészeket vásároltak a városi műhelyek készletéből, amelyeket vagy nem lehet, vagy nem kifizetődő helyben előállítani (vö. Varro I 22, 2). Így szerződött mesteremberek végzik el a megfelelő kovácsmunkákat (Cato 21, 5; vö. 7, 2), kivitelezik a különféle építkezéseket (l. pl. 14; 15; 18; etc.). Bonyolultabb berendezési tárgyakat, mint pl. a sajtoló felszerelés, célszerűbb vásárolni (vö. 22, 3–4; 135, 1–5). Minél jobban bekapcsolódik azonban a mezőgazdaság az áruforgalomba, mint Lenin⁴¹⁹ megállapítja, annál gyorsabban nő a falusi lakosság körében a termelési eszközök iránti kereslet, mivel az ósdi „paraszti” munkaeszközökkel, épületekkel stb. sem a kis, sem a nagy mezőgazdasági vállalkozó nem folytathatja az új, árutermelő gazdaságot. Ezért tehát mindinkább szükséges lesz olyan felszerelések vásárlása, amit otthon vagy nem lehet előállítani, vagy amelynek előállításával felhagytak, mert jobb minőségben és olcsóbban lehet beszerezni őket annak következtében, hogy egyes helyeken specializálódott a különféle termékek előállítása.⁴²⁰ Azt különben már Platón is megállapította a *Politeia*, ill. a *Nomoi* említett helyén, hogy ki-ki egy mesterséget jobban el tud látni, mint többet, ezért pl. a földműves nem maga készíti az ekét, kapát stb. — tehát ez is indokolja a munkamegosztás, valamint a kézművességben belül a további specializálódás kialakulását.

Az említett tendenciák is magyarázzák azt a tényt, hogy a kézművesség kialakulása lassú folyamat eredménye, a kézművesség árutermelővé válása fokozatosan megy végbe.⁴²¹ Ennek a fejlődésnek a menetét Rómában a források szegényes volta miatt csak igen hézagosan, nagy vonalakban lehet rekonstruálni. Ez olyan tény, amelyet Mommsentől napjainkig számos kutató joggal említ.⁴²² — Tagadhatatlan, hogy a szakmai differenciálódást és a regionális specializálódásnak a helyi adottságokkal összefüggő, idővel kétségkívül megmutatkozó

tendenciáját korlátozta az ókori szállítási lehetőségek nehézsége, költséges volta (vö. Cato 22, 3). Ebből fakad a gazdáknak az az igyekezete, hogy a szükséges felszerelési tárgyakat, munkaeszközöket főként ott vásárolják, ahol jó is, közel is van és természetesen a legolcsóbb.⁴²³

A RÓMAI MESTERSÉGEK KIALAKULÁSÁNAK KÉRDÉSÉHEZ

A Rómában űzött kézműves mesterségekkel kapcsolatban a legrégebb időre vonatkozó tudósítást Plutarchosnál olvashatjuk. Eszerint Numa király a római népet mesterségek, foglalkozási ágak szerint (*κατὰ τέχνας*) kilenc részre osztotta, nyolc meghatározott mesterség művelőit 1–1 csoportba, a fennmaradó többi egy közös csoportba.⁴²⁴

A tudósítással kapcsolatban egy sor probléma, nehézség merül fel. Ilyen mindenekelőtt a datálás kérdése. Az, hogy ezeknek a mesterségeknek a kialakulását, meglétét nem tehetjük Numa hagyományos uralkodásának idejére, tehát az i. e. 715–672 közötti időszakra, az egészen nyilvánvaló.⁴²⁵ Még lényegesebb azonban, hogy természetesen szó sem lehetett az egész népesség ilyen besorolásáról, hiszen a polgárok túlnyomó többsége mindvégig mezőgazdasági munkát végzett. Nyilvánvaló, hogy itt a *collegiumok* kialakulásának visszavetítésével állunk szemben, amelyek időbeli rögzítése, keletkezésük sorrendjének megállapítása megoldhatatlan feladat. Az is egészen nyilvánvaló, hogy mind az egyes mesterségeknek a paraszti háztartásból való elkülönülése, mind az egyes szakmákat egyesítő *collegiumok* létrejötte hosszas folyamat eredménye, és semmiképpen sem köthető egyetlen személy intézkedéséhez, semmiféle *ad hoc* rendelkezéshez.⁴²⁶

Kétségtelen viszont az is, hogy a felsorolásból hiányzik egy sor különben feltétlenül régi szakma említése, amint már arra korábban többen is rámutattak.⁴²⁷

Nagyobb számú különféle mesterember említésével először Plautus vígjátékaiban találkozunk.⁴²⁸ Ezekben már előfordul a *fabri* két nagy csoportja, a kovácsok,⁴²⁹ ill. az asztalosok – bútor- és épületasztalosok egyaránt.⁴³⁰ Plautusnál azonban még, akárcsak a többi korai szerzőnél, így Catónál is minden megkülönböztető jelző nélkül szerepel a *faber/fabri* megnevezés, és csak az összefüggésből derül ki (így sem mindig), hogy fém- vagy famegmunkáló mesteremberről van-e szó. A megfelelő megkülönböztető jelzők (*ferrarii*, *lignarii*, ill *tignarii* etc.) használata csak az iparon belüli további munkamegosztás során válik szokásossá.⁴³¹

Az asztalosszakma köréből külön megjelölés Plautusnál az *arcularius* (Aul. 518). Az *architectus* jelölhet hajóácsot (Mil. 901) vagy általában építőmestert (Truc. 3). Jobbára azonban átvitt értelemben szerepel a szó, ami már általános elterjedtségére vall.⁴³²

E. Šimovičová szerint⁴³³ a római gazdasági élet fejlődésére a campaniai, etruszk, görög és afrikai városok közül mind méretek, mind intenzitás tekintetében az etrusziaiak hatottak legjobban. Így elsősorban az etruszk Veii, Caere és Tarquinia, továbbá a campaniai Nola, Cales, Puteoli és Capua, amelyek ipara maga is etruszk és dél-itáliai görög hatásra fejlődött, s termelésük korán specializálódott, volumene korán túllépte saját szükségletüket. A történeti fejlődés szempontjából megjegyzendőnek tartja, hogy amikor az etruszk, a campaniai és a dél-itáliai görög városok már fejlett iparral rendelkeztek, kereskedelmük virágzott, akkor Róma még vidéki városka volt, s bár volt már ipara, ez azonban főként a mezőgazdaság szükségleteit szolgálta. A római hatalom gyarapodása, a város növekedése a III. sz. folyamán mind erősebb vonzó hatást gyakorolt a különböző etruszk és görög mesteremberekre. Ennek folyománnyaként a II. sz. során mindinkább fellendült Rómában a kézművesműhelyek termelése.⁴³⁴ Szembetűnő azonban, hogy éppen a létfenntartáshoz leginkább szükséges termékek, az

alapvető ruházati cikkek és élelmiszerek előállítása vált ki leglassabban a háztartásokból. A gyapjúkészítés, fonás-szövés hagyományos házi foglalatosság volt Rómában, a római háziasszonyok – *matronák* és *libertinák* – erénykatalógusában stereotip elem a *lanificium*, *lanifica*, *lanam fecit* és hasonló kitételek szerepeltetése sírfeliratokon és irodalomban egyaránt. – Catónak abból a tanácsából, hogy a gazdák Rómában vásároljanak *tunicát*, *togát* (135, 1) Orth⁴³⁵ arra következtet, hogy a római műhelyekben előállított ruhaneműek olcsóbbak lehettek, mint a házilag elkészítettek. Ez lehetséges. Azonban ne feledjük, hogy bár Cato is felsorolja az *oletum* felszerelése közt a rokkát (10, 5; *tela togalis*), azonban az állandó munkaerő-állományban szereplő egyetlen asszonyszemély, a *vilica* nyilván nem lett volna képes az olajültetvény juhállományából nyírt gyapjűmennyiséget feldolgozni (szükség sem volt erre), azért Cato gazdaságosabbnak tartotta a nyersgyapjút eladni (150, 2). Más típusú gazdaságokban azonban nyilván nem ez volt a helyzet.⁴³⁶ Különbösen Plautus is említi *textorokat* (Aul. 519), *lanariust*.⁴³⁷ A különféle finom, drága ruhaneműket, luxuscikkeket, amint azt az elnevezések is mutatják, görög eredetijéből vehette át.⁴³⁸

A kallós-ipar Varro (R. r. I. 16, 4) szerint későn alakult ki Rómában.⁴³⁹ Ez a megállapítás meglehetősen viszonylagos, hiszen már 220 körül külön törvény szabályozta működésüket.⁴⁴⁰ A *fullones collegiumára* Rómán kívül vannak adataink Praenestéből (CIL XI 4471), Ariciából (XIV 2156), Pompeiiből (X 813) stb. Említi a *fullókat* már Plautus is (Aul. 508), szerepel nála a kallós-műhely, a *fullonica* is (Asin. 907; Pseud. 782). Textíliák, ill. ruhanemű tisztítására, festésére utal az *infectores* megjelölés (Aul. 521). Később is gyakran találkozunk *fullókkal* a római vígjáték alakjai között. Így pl. Pomponiusnak volt egy *Fullones* c. darabja.⁴⁴¹ – A jövedelmező iparág kialakulásának elterjedésétől függetlenül a ványoló munka nem szűnt meg a háztartásokban.⁴⁴²

A kötélverők, *restiones* (Most. 884) termékei iránti kereslet az építkezések, szállítások és a piacra termelő szőlőgazdaságok, olajültetvények fellendülésével párhuzamosan nyilvánvalóan megerősödött.⁴⁴³

A latin *pistor*, *pistrinum* szavak egyaránt jelentenek molnárt és péket, ill. malmot és pékműhelyt, sütődét. Ez jelzi a két mesterség összetartozását; ezek elkülönülése csak a késő császárkorban történt meg.⁴⁴⁴ A kettős értelem megfigyelhető Plautusnál is: *a pistore panem petimus* (Asin. 200) – *ubi lapis lapidem terit* (uo. 31). A *pistor*, *pistores* egész sor előfordulásával találkozunk Plautusnál.⁴⁴⁵ Hasonlóképpen a *pistrinum* esetében.⁴⁴⁶ Van ugyan Plautusnak olyan közlése is, amely szerint otthon sütik a kenyeret,⁴⁴⁷ adatai zömével mégis nehezen egyeztethető össze Pliniusnak az a közlése (N. H. XVIII 107), amely szerint a pékipar 177-ben indult meg Rómában, addig csak otthon sütötték a kenyeret.⁴⁴⁸ J. André⁴⁴⁹ éppen Plautus idézett helye (Asin. 200) alapján úgy véli, hogy a dátum visszavihető a III. sz. végére, mindenesetre azzal a fenn tartással, hogy esetleg itt is görög szokással állunk szemben.

A *pistores* a *fullókhoz* hasonlóan csakhamar a vígjáték kedvelt célpontjai lettek. Jellemző pl. Pomponius *Pistor* c. darabjának egyik fragmentuma: *decipit vicinos: quod molendum conduxit*,⁴⁵⁰ *comest*.⁴⁵¹

Szerepelnek Plautusnál már szakácsok is. Az *Aulularia* két szereplője, Congrio és Anthrax szakácsok. A *cocus* (*coquus*) szó eredetileg péket is jelentett.⁴⁵² Az *Aulularia* két *cocusa* azonban kétségkívül szakács. Szerepel egy *cocus* a *Mercator* és a *Pseudolus* c. darabban is. Ennek megfelelően a három komédiában találkozunk a legtöbb esetben a szakácsok (*coci*, *coqui*) említésével. Előfordulnak azonban Plautus más vígjátékaiban is.⁴⁵³ Ezek az adatok bizonyára összhangban vannak a korabeli realitásokkal. Aligha véletlen, hogy Plutarchos Cato-életrajzában több csípős megjegyzést olvashatunk a szakácsok és általában az ingyencség ellen.

Plutarchos ábrázolásának háttere a Hannibal elleni háborút követő időkben elharapódzó étkezési luxus. A kép realitását több adat is igazolja. Tudjuk, hogy 184-től (aligha véletlenül Cato censorsága évétől) több törvényjavaslat, ill. törvény született a lakomákra fordítható kiadások, az étkezési luxus megfékezésére.⁴⁵⁴ Maga Cato, a hagyományos felfogás szerint éppen censorsága alatt mondott kemény beszédet az ellen a Lepidus ellen, aki két szakácsának szobrot állíttatott.⁴⁵⁵ L. Veturiusnak, akitől megvonta az *equus publicus*t, azt is hibájaként rója fel, hogy túl kövér a lóra . . .⁴⁵⁶

Érthető, hogy ilyen körülmények között fellendült a hentes mesterség. Plautusnál is sűrűn szerepel a *lanius*, *lanii* említése,⁴⁵⁷ előfordul továbbá a *macellum* is, ahol különféle húsokat és halakat árultak.⁴⁵⁸

Említi a sonkát és különféle ingyencségeket is.⁴⁵⁹ Ettől függetlenül a sonka, a különféle húsok házilag történő besózása, füstölése – akárcsak manapság – különösen a falusi háztartásokban továbbra is szokásos volt (vö. Cato 162; Col. XII 53).

A korabeli – s általában az antik – viszonyok között a háztartások felszerelése, az élelmiszerek tárolása és szállítása szempontjából – nem beszélve az építőipar igényeiről – különös jelentősége volt a különféle kerámia készítményeknek. Ily módon a fazekasság – a mykénéi kortól kezdve⁴⁶⁰ – az egyik legalapvetőbb mesterség volt. Különösen megnőtt a kereslet a fazekaskészítmények iránt Itáliában a szőlő- és olajültetvények korabeli fellendülése nyomán. Jellemző, hogy Catónál léptenyomon találkozunk különböző jellegű és méretű agyagedények, tartályok említésével. A kerámia készítmények iránti igény Campania meghódítását követően kezdett megnövekedni. A keresletet eleinte főként görög importból fedezték, azonban csakhamar a római helyi fazekasság is annyira megerősödött, hogy állni tudta a versenyt a konkurenciával. A római fazekasok központja az Esquilinuson volt az írott

források tanúsága szerint, s a feltárások során a S. Martino ai Monti közelében valóban nagy tömegű terrakotta selejt került elő.⁴⁶¹ A termelés jó ideig a római birtokosok latiumi-campaniai birtokain mutatkozó igények kielégítésére szorítkozhatott: a Pó-vidéket, a Gallia Cisalpina területén létesített római coloniák szükségleteit helyi nyersanyaggal dolgozó – etruszk hatásra kialakuló – helyi műhelyek látták el a cseréptéglától az alakos terrakottáig.⁴⁶²

Az iparág megerősödésétől függetlenül az egyes gazdák takarékoságból, gazdasági megfontolásból igyekeztek a birtokaikon alkalmoszerűen meglévő agyagbányák nyersanyagát felhasználni, legalább a saját gazdaságuk szükségleteinek fedezésére. Varro polemikus megjegyzéseiből (R. r. I 2, 22–24) tudjuk, hogy az észak-itáliai birtokos Sasernák szakmunkájukban még a II. sz. vége felé⁴⁶³ is foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogy *figlinas quem ad modum exerceri oporteat?*⁴⁶⁴ Különböben Varro elutasító álláspontja – szerinte ti. az nem tartozik a földműveléshez⁴⁶⁵ – nyilván nem merő pedantéria, hanem annak a jele, hogy a maga korára a fazekasipar már megfelelő beszerzési lehetőségeket biztosított, s a kérdést különben sem lehetett általánosítani, hiszen agyagbányák nem voltak minden birtokon.

Érdekes viszont, hogy a témakörben Plautusnál csak elvétve találunk adatokat.⁴⁶⁶ Említ viszont borkereskedést,⁴⁶⁷ bormérést, igaz ezt görög szóval jelöli.⁴⁶⁸ Olvashatunk nála egy sor kerámia készítményről, más, részben közvetve idetartozó fogalomról is, mint: *cella vinaria* (Mil. 857), *cella promptuaria* (Amph. 156), *cella* (Capt. 918; Cas. 144; Mil. 837), *cadus vini* (Amph. 419; Asin. 624; Aul. 571), *dolium* (Cas. 122; Pseud. 369), *dolium vini* (Cist. 542), *vinum vetus* (Aul. 571), *vinum Chium* (Curc. 78), *vinum, oleum, triticum* együtt (Truc. 33), *olearii*.⁴⁶⁹ Ezek az esetek mindig kisebb-nagyobb mennyiségű kerámia edény, tartály meglétét feltételezik. Találkozunk Plautusnál az *aurifexek* említésével.⁴⁷⁰ Ebben az időben, mint

láttuk, elsősorban Hispaniából már nagyobb mennyiségben került arany Rómába. Az első aranyművesek mindenesetre bevándorló idegenek lehettek.⁴⁷¹

Ugyancsak a II. sz. első felében, a második és harmadik pun háború közötti időben kezdődött meg az ezüstművesek (*argentarii, fabri argentarii, argentarii vascularii*) tevékenységének fellendülése, ugyancsak az Ibér-félszigetről származó nagyobb mennyiségű ezüst felhasználása következtében. Ettől fogva kezdi felváltani a tehetősebb római háztartásokban a kerámia edényeket, étkészleteket az ezüstmű használatát.⁴⁷² Jellemző a Plinius által közvetített tudósítás, amely szerint a karthagói követek – még a III. sz. során – minden római meghívásuk alkalmával ugyanazzal az ezüstkészlettel, asztali felszereléssel találkoztak.⁴⁷³

Ezzel kapcsolatban felvetődik a kérdés, milyen színvonalon állt, hogyan alakult a római fémművesség, az ötvös szakma, az iparművészet? Tény, hogy a fémfeldolgozásban hosszú ideig az etruszk bronzművesség uralkodott, hatósugara még Görögországra is kiterjedt. Lassan azonban fölénybe került a campaniai görög befolyás. A latiumi bronzművesség központja Praeneste volt. Azonban a fícoroni *cista* feliratának tanúbizonysága szerint Rómában is voltak műhelyek: *Novios Plautios med Romai fecid.*⁴⁷⁴ Novius Plautius tehát Rómában dolgozott, neve alapján azonban campaniai születésűnek kell tartanunk.⁴⁷⁵ A vonatkozó latin feliratok görög és etruszk befolyásoltsága, a sajátos nyelvi alakok is külső hatásra utalnak.⁴⁷⁶ Ez azt is jelenti, hogy a finom fémfeldolgozás, az iparművészet sokáig idegen kézben volt; elsősorban a samnisi háborúktól kezdve Dél-Itáliából bevándorolt görög mesterek műhelyei vezettek. Jellemző, hogy az egyetlen korai, biztosan ötvösművészre vonatkozó nevünk görög: *Vibi(u)s Pilipus cailavit,*⁴⁷⁷ egy praenestei tükrön. Mindez nem jelenti azt, hogy az önálló római fémművesség teljesen alárendelt szerepet játszott; ellenkezőleg, a tömegtermelésben túlsúlyban volt.⁴⁷⁸

Itália meghódítása során Rómának nemcsak politikai hatalma nőtt meg, hanem a gazdasági vezető szerepet is megszerezte,⁴⁷⁹ s ez lassanként a félsziget gazdasági egyesítését eredményezte. Az első pun háborút követő időben jelentősen fejlődött Rómában a kézművesség is, és a II. sz. elejére feltehetően minden olyan mesterség képviselve volt, ami egy hellenisztikus nagyvárosra jellemző. Plautus vígjátékai alapján joggal következtethetünk nemcsak arra, hogy a kézműves tevékenység mindjobban elvált a háziipartól, hanem arra is, hogy több fontos iparág területén a fejlődés már bizonyos specializálódást ért el. A vonatkozó feliratok névanyaga alapján is megítélhetően kezdetben különösen nagy befolyása volt az etruszk, ill. görög mestereknek, azonban a fejlődés során a római-latin elem is mindjobban megerősödött és önállósult.⁴⁸⁰

A VILLA-GAZDASÁGOK IPARCIKKSZÜKSÉGLETEI

Mint láttuk, a pun háborúk, majd a keleti hadjáratok és az évtizedeken át tartó hispaniai harcok során Róma óriási haderőt tartott fegyverben. Ez a körülmény kényszerítő erővel hatott egy sor olyan iparág fejlődésére, amelyek a hadsereg felszereléséhez nélkülözhetetlenek voltak, mint pl. a fémfeldolgozás (fegyverkészítés), a ruházati (textil- és bőr-) ipar stb. A legiók mellett nagyszámú különféle szakképzett *faber* – fegyverkovács, asztalos, ács stb. – működött.⁴⁸¹ Nagyszámú hozzáértő kézművest igényeltek a II. sz. elejétől kezdve Rómában és Itália más városaiban meginduló hatalmas építkezések is. S mind nagyobb fogyasztóvá lépett elő a második pun háború után megszerveződő *villa*-gazdaság, a kibontakozó áru-termelő mezőgazdaság.⁴⁸² Ennek igényei egy sor iparág termékeire kiterjedtek. Erre vonatkozóan gazdag anyagot találunk Cato *De agri-cultura* c. művének a szőlőbirtok, ill. az olaj-ültetvény felszerelésére vonatkozó előírásai során. Cato mint gyakorlatias gazda, utasításait nyilván az adott viszonyokhoz

szabta. Ezért úgy vehetjük, hogy a javaslatai, közlései alapjául szolgáló előfeltételek a korabeli *villa*-gazdaságok esetében nagyjában és egészében tipikusak voltak.⁴⁸³

Különösen részletesen foglalkozik Cato a legnagyobb beruházást, a legsokoldalúbb felszerelést igénylő birtoktípusok, az olajültetvények, az *oletum* (c. 10.) és a szőlőgazdaság, a *vinea* (c. 11.) berendezésével.⁴⁸⁴ E két különösen jövedelmező művelési ágat reprezentáló birtoktípus, árutermelő gazdaság egy sor különböző iparág által, különféle nyersanyagból előállított terméket, felszerelési tárgyakat, eszközöket, szerszámokat, alkatrészeket igényelt, nevezetesen:

1. Öntött- és kovácsoltvas áruk, bronzárúk; 2. kerámia tárgyak, fazekas készítmények; 3. bőrből készült, szíjgyártó készítmények; 4. vesszőfonadékok; 5. textilkészítmények; 6. kötélféleségek; 7. faárúk, felszerelések; 8. bútorok.

Az olajültetvény beruházási szükségleteivel kapcsolatban a következő utasításokat, tájékoztatást kapjuk (c. 10.):

1. vegyes felszerelés: üstök (*ahenae*),⁴⁸⁵ fedő (*operculum*⁴⁸⁶ *ahenei*), vashorgok (*unci ferrei*), vizeshordók (*urcei*),⁴⁸⁷ tölcsérek (*infidibula*),⁴⁸⁸ kád (*labellum*),⁴⁸⁹ mérőkanalak (*trullae*),⁴⁹⁰ vizesvödör (*situlum*⁴⁹¹ *aquarium*), csöbör (*matella*), öntözőkanna (*nassiterna*),⁴⁹² lámpatartó (*candelabrum*), mérő-sextarius (*sextarius*), ekék (*aratra*),⁴⁹³ réztálak (*orbes ahenai*);

vasszerszámok (*ferramenta*):⁴⁹⁴ vaslapátok (*ferreae*),⁴⁹⁵ kapák (*sarcula*),⁴⁹⁶ ásók (*paleae*),⁴⁹⁷ szórólapátok (*rutra*),⁴⁹⁸ négyfogú boronák v. gereblyék (*rastri quadridentis*),⁴⁹⁹ szénavágó kaszák (*falces fenariae*),⁵⁰⁰ sarlók (*falces stramentariae*), fanyeső kések (*falces arborariae*),⁵⁰¹ balták (*securae*),⁵⁰² ékek (*cunei*),⁵⁰³ mozsár (*fistula*⁵⁰⁴ *ferraria*), parázsfogók (*forpices*),⁵⁰⁵ pizskavas (*rutabulum*),⁵⁰⁶ tűzhelyek (*foci*);⁵⁰⁷

2. olajos amphorák (*amphorae oleariae*),⁵⁰⁸ urna, olajshordók (*doliae*⁵⁰⁹ *oleariae*), kádak (*labra*), hordók szőlőtör-

kölynek (*dolia quo vinacios condant*), olajhabnak (*amurcaria*, sc. *dolia*), boroshordók (*d. vinaria*), gabonának (*frumentaria*), csillagfürtnek való hordó (*lupinarium*, sc. *dolium*) stb.;

3. jármok szíjakkal (*iuga⁵¹⁰ cum loris armata*), ökörszerzők (*ornamenta bubus*), teherhordó nyergek (*semunciae*), szíjsodronyos ágyak (*lecti loris subtenti*);

4. trágyahordó fonadékok (*crates stercorariae*),⁵¹¹ trágyahordó kosarak (*sirpeae⁵¹² stercorariae*);

5. számpokrócok (*instrata asinis*), takarók (*instrangula*), párnák (*pulvini*),⁵¹³ ágyterítők (*operimenta*), törölközők (*mappae*);⁵¹⁴

7. borona (*irpex*),⁵¹⁵ dagasztóasztal (*abacus*), asztalok (*mensae*),⁵¹⁶ padok (*scamnae*),⁵¹⁷ zsámolyok (*scabillae*), székek (*sellae*),⁵¹⁸ karosszékek (*soliae*),⁵¹⁹ famozsarak (*pileae lignae*), gyapjúványoló (*pilea fullonica*), mozsártörők (*pila*),⁵²⁰

8. ágyak (*lecti*).⁵²¹

A szőlőbirtok (*vinea*) felszereléséhez szükséges berendezési tárgyak, szerszámok (c. 11.) a következők:

1. vegyes felszerelés: ekék (*aratra*), bronztál (*orbis ahenus*), rézüst (*aheneum*), fedő (*operculum aheni*), vashorgok (*unci ferrei*), főzőüst (*aheneum coculum*), öntözőkanna (*nassierna*), tál (*pelvis*), vizesbögre (*matellio*), vizesvödör (*situlum aquarium*), merőkanál (*trulla*), lámpatartó (*candelabrum*), csöbör (*matella*), korsók (*urcei*), vizeskorsók (*urcei aquarii*);

vasszerszámok (*ferramenta*): sásvágó (*falces sirpiculae*),⁵²² lombvágó sarlók (*falces silvaticae*),⁵²³ fanyeső kések (*falces arborariae*), balták (*securae*), ékek (*cunei*), ekevasak (*vomer*),⁵²⁴ vaslapátok (*ferreae*), ásók (*palae*), szőrőlapátok (*rutra*), négyfogú borona v. gereblye (*rastrum quadridentatum*), szüretelő kések (*falculae vinaticae*),⁵²⁵ gyomirtó kések (*falculae rusticae*),⁵²⁶ tűzhelyek (*foculi*), parazitákfogók (*forpices*), tűzpiszkáló (*rutabulum*);

2. hordók (*dolia*), hordók tönkölynek, gabonának (*dolia vinacea, frumentaria*);

3. jármok (*iuga*), teherhordó nyergek (*semuncia*);

4. sásfonadék urnákra, amphorákra (vö. *urnae*,⁵²⁷ *amphorae sparteae*), vesszőből font szűrők (*cola*⁵²⁸ *vitilia*), vesszőkosarak seprőnek (*sparteae stercorariae*),⁵²⁹ trágyahordó kosár (*sirpia stercoraria*), kosarak (*corbulae*,⁵³⁰ *quala*),⁵³¹

5. takarók (*instrangula*), párnák (*pulvini*), ágyferítők (*operimenta*), törölközők (*mappae*);

7. pad (*scamnum*), asztalok (*mensae*), dagasztóasztal (*abacus*), lócák (*scamna*), teknők (*alvei*,⁵³² *luntri*),⁵³³ falapátok (*paleae lignae*);⁵³⁴

8. ágyak (*lecti*), ruhásszekrény (*arca vestiaria*), rakodószekrény (*armarium promptuarium*).

Kétségtelen, hogy a felsorolt tételek némelyikének a besorolása problematikus. Részben azért, mert Cato lapidáris felsorolásából nem mindig állapítható meg egyértelműen – még műve más helyeivel való egybevetés alapján sem – az, hogy a megemlített eszköz pontosan milyen nyersanyagból van, részben pedig azért, mert összetett felépítésű, többféle nyersanyag felhasználásával készült. Mindenesetre az együttes sokfélesége némi képet ad arról, hogy az árutermelő *villa*-gazdaság milyen sokirányú igényeket támasztott az iparosműhelyekkel szemben, milyen nagyszámú különböző mesterség, szakma készítményeit kellett beszereznie.⁵³⁵ Pusztán Cato említett adatai is megcáfolják Salviolinak azt a megállapítását, amely szerint az itáliai ipar azért sem fejlődött, mert nem volt kiterjedt fogyasztórétege.⁵³⁶

A MEZŐGAZDASÁGI IPAR HELYI SPECIALIZÁLÓDÁSA

A mezőgazdasági és kézműipari árutermelés korrelációjára utalnak Catónak azok a tanácsai is, amelyeket arra vonatkozóan ad, hogy a birtokon szükséges különféle felszerelési tárgyak

közül mit hol a legelőnyösebb beszerezni. Ezek az adatok egyben azt is igazolják, hogy Latium, s különösen Campania, de részben Apulia és Lucania területén is a különböző városokban — nyilván a helyi adottságoknak és hagyományoknak megfelelően — a munkamegosztás során már bizonyos specializálódás alakult ki a különféle mezőgazdasági eszközök és egyéb fogyasztási cikkek előállítására terén.

Latium területén az első helyen természetesen Róma áll. Termékei közül Cato főként a textil-, a fémfeldolgozó és a kosárfonó ipar termékeit említi. Ruhaneműek közül (135, 1) *togát*, *tunicát*, köpenyeket (*saga*), rongypokrócokat (*centones*) és fapapucsokat (*sculponeae*). A mezőgazdasági felszerelések közül (135, 2) szerepelnek a nehéz földbe való ekék (*aratra in terram validam*), jármók (*iuga*), továbbá a városi lakóházakban és a vidéki gazdaságokban egyaránt szükséges kulcsok (*claves*) és zárok (*clostra*). Idetartoznak a cséplődeszkák (*treblae*),⁵³⁷ valamint a római típusú kosarak (*fiscinae romanicae*).⁵³⁸ Ez utóbbiak jó minőségben készültek Casinumban is. Ugyanitt igen jó fonott sajtolószíjak (*funis torculus*)⁵³⁹ is készülhettek, mivel Cato még a mester, L. Tunnius nevét is megemlíti.⁵⁴⁰

Különösen fejlett volt a mezőgazdasági ipar Campania városaiban. Caest és Minturnaet — az esős időben szükséges — csuklyák (*cuculliones*) mellett elsősorban mint egy sor vasszerszám (*ferramenta*), nevezetesen sarlók (*falces*), lapátok (*paleae*), kapák (*ligones*)⁵⁴¹ és balták (*secures*) beszerzési forrását említi (135, 1). Szerepel itt még egy sokat vitatott felszerelés-együttes is, mégpedig: *ornamenta*, *murices*, *catella*: azaz marha- (vagy szamar-) szerszám,⁵⁴² zablá(?)⁵⁴³ és kis láncok.⁵⁴⁴

Különben a III. századtól kezdve széles körben elterjedtek voltak a calesi készítésű, jobbra feketemázás csészék és más kerámia készítmények is.⁵⁴⁵

Jelentős volt Capuának az etruszk korszakra visszanyúló réz- és bronzművészete,⁵⁴⁶ Cato Capuát és Nolát mint külön-

féle rézedények beszerzési helyét ajánlja (135, 2), így vödörök (*hamae*),⁵⁴⁷ olajos és boros urnák (*urnae oleariae, vinariae*), vizeskorsók (*urcei aquarii*) és egyéb rézedények (*alia vasa ahenea*). Capuában kaphatók voltak még (135, 3) jó felvonókötelek (*funes subductarii*) és mindenféle sásból készült holmi (*spartum omne*); Nolában pedig (135, 2) olajzúzó malmok (*trapeti*). Ugyanezt (uo.), valamint teljes olajzúzó malom-fel-szereléseket (*ornatus sc. trapetus*) előnyösen be lehetett szerezni Pompeiiben is (22, 3); ugyanitt malomkő (*orbis*) is kapható volt (22, 4).

Olajzúzó malom (*trapetus*) Suessában is beszerezhető volt (22, 3), úgyszintén szekerek (*plostra*) is (155, 1),⁵⁴⁸ valamint római típusú kosár (*fiscina romanica*; 135, 3).

Venafrumban lapátokat (*paleae*) és különféle kerámia készítményeket (135, 1) lehetett előnyösen beszerezni, pl. hordókat (*dolia*), kádakat (*labra*) és tetőcserepeket (*tegulae*).⁵⁴⁹

Közelebbi helymegjelölés nélkül általánosságban megemlíti, hogy puha földbe való ekék (*aratra in terram pullam*) Campaniában készülnek, ugyanott olajbogyónak való kosarak (*fiscinae campanicae*) is (135, 2).⁵⁵⁰

Az apuliai Rufri maceria nevű helységet malomkövek (*orbis*; 22, 4), ill. olajzúzó malmok (*trapeti*) beszerzése (135, 2) szempontjából említi, Lucaniát pedig általában szekerek (*plostra*) készítése kapcsán (135, 1).

Látnivaló tehát, hogy a fenti adatok cáfolják Šimovičovának⁵⁵¹ azt az állítását, miszerint Catónál főleg olyan városok szerepelnek, amelyek egyetlen termelési ágára specializáltak iparukat.

A kutatás régóta sokat foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy hol lehettek Catónak a birtokai. Így pl. J. Hörle⁵⁵² szerint a De agr. 135, 1–2 Campania, a 135, 2 és a c. 136. Casinum, ill. Venafrum felé utal. A c. 146., ill. 137. alapján levont következtetése szerint a műben bemutatott *oletum* Venafrumban, a *vinae* Casinumban lehetett. Thielscher pedig már különböző

korszakokat, fokozatokat vélt megállapítani Cato birtokai és gazdálkodási módszerei, gazdasági szemlélete alakulásának viszonylatában. Megítélésünk szerint az ilyesféle elmefuttatásoknak nem sok hasznuk van. Egyrészt azért, mert igen csekély szilárd támponton nyugszanak, főleg szubjektív szempontokat érvényesítenek; másrészt és főként azért, mert Cato utasításainak, elképzeléseinek — bármennyire is elsősorban *saját tapasztalatain* nyugszanak —, *egész művének* az a célja, hogy az árutermelő *villa*-gazdaság fejlődését szolgálja, éppen gazdálkodói gyakorlata alapján megérlelődött elveinek propagálásával. A *De agri cultura* tehát elsősorban nem mint Cato, nem mint egyetlen birtokos önvallomása, hanem mint egy mind jelentékenyebbé váló gazdálkodási szisztéma eszmei képe, a hagyományos parasztgazdaságnál haladottabb árutermelő gazdaság körvonalazása fontos számunkra.

Az adott összefüggésben a római-itáliai iparnak az első két pun háborút követő időszakban megragadható állapota minket a munkamegosztás szempontjából érdekelt. Ezért is nem foglalkoztunk pl. az iparosműhelyek munkaerőviszonyainak a kérdésével. Annál kevésbé, mert mint közismert — s a rabszolgatartó tulajdonviszonyok közepette nem is lehetett másként — a különböző iparosműhelyek tulajdonosai között szép számban voltak *libertinusok*, elsősorban felszabadított görög rabszolgák; munkaerő-állományuk pedig jelentős részben rabszolgákból került ki.^{5 53}

! Különben magának a mezőgazdaság és a városi ipar közötti munkamegosztásnak és a mezőgazdasági ipar helyi specializálódásának a tanulságai azért is fontosak, mert a közgazdasági irodalomban szívósan tovább él, s még a marxista történeti munkákba is beférkőzik az az elavult, spekulatív felfogás, amely szerint az ókorban nem volt piac, áruforgalom, falu és város közötti árucseré: a város egyoldalúan kizsákmányolta a vidéket, s az onnan kapott élelmiszerért nem adott semmit cserébe. Ezzel szemben, mint láttuk, az itáliai városokban tömegmére-

tekben készültek a legkülönbébb mezőgazdasági eszközök, felszerelési tárgyak; forgalmas helyi piacuk volt, s ezek közvetítésével látták el a falusi gazdaságokat az azokban szükséges munkaeszközök zömével.

5. A MEZŐGAZDASÁGI ÁRUFORGALOM ÉS A RÓMAI ÁLLAM

Mint a Bevezetésben láttuk, az áruterelésnek lényeges feltétele, az áruforgalomnak elengedhetetlen tényezője a kereskedők osztályának mint a termelők és fogyasztók közötti közvetítőknek a megléte.⁵⁵⁴

Márx egyik nyilatkozata szerint az áruterelésben a forgalom éppen olyan fontos, mint maga a termelés, tehát a forgalom szereplői ugyanolyan szükségesek, mint a termelés szereplői.⁵⁵⁵ A történelem marxista szemlélete szerint, mint azt Engels 1877-ben megfogalmazta, ennek az a magyarázata, hogy „a termelés, és mindjárt a termelés után termékeinek cseréje; minden társadalmi rend alapzata; ugyanis minden történelmileg fellépő társadalomban a termékek elosztása és ezzel együtt az osztályokba vagy rendekbe való társadalmi tagozódás ahhoz igazodik, hogy mit hogyan termelnek és hogyan cserélik ki, amit megtermeltek”.⁵⁵⁶ Másutt arról ír, hogy a civilizáció jellemző, döntő fontosságú munkamegosztásként létrehoz „egy olyan osztályt, amely már nem a termeléssel foglalkozik, hanem csak a termékek kicserélésével, a kereskedőket”.⁵⁵⁷ Az áruforgalom megélénkülése serkentőleg hat mind a mezőgazdasági, mind az ipari áruterelésre, ebben áll a kereskedelem különös jelentősége. Ugyanis valamely hasznos és emberi munka terméke akkor lesz áru, ha mások számára termelt érték, kereskedelmi használati érték. Viszont: „Ahhoz, hogy áruvá legyen, a terméket csere útján kell átruházni arra a másokra, akinek számára használati értékül szolgál.”⁵⁵⁸ „Hogy

a termelés milyen terjedelemben kerül bele a kereskedelembe, halad át a kereskedők kezén, az a termelési módtól függ, s maximumát a tőkés termelés teljes kifejlődésekor éri el, amikor a terméket már csak mint árut termelik, nem pedig mint közvetlen létfenntartási eszközt.”⁵⁵⁹ Az ókorban még távolról sem ez a helyzet. E. Šimovičová⁵⁶⁰ joggal hivatkozik arra, hogy Cato nem szánta a birtok teljes termékmennyiségét eladásra, amint azt pl. Gummerus tartotta, hanem családja és a birtok szükségleteire, belső fogyasztásra is gondolt, s különbséget tett a kétféle tétel között: *at id videto, uti aut domum opus siet aut ut vendere possit.*⁵⁶¹ Ez természetesen nem változtat azon a tényen, hogy „... a kereskedelem minden termelési mód bázisán elősegíti fölös termék előállítását, amelynek az a rendeltetése, hogy cserére kerüljön és ezáltal a termelők (ezen itt a termékek tulajdonosait kell érteni) élvezeteit vagy kincseit gyarapítsa; a kereskedelem tehát a termelésnek mindinkább a csereértékre irányuló jelleget ad”.⁵⁶²

Az áruforgalom intenzitásának és hatósugarának a növekedése révén a kereskedők, a terményfelvásárló és szállítmányozási stb. vállalkozók (*negotiatores*)⁵⁶³ kezében mind tekintélyesebb anyagi eszközök, kereskedelmi tőke halmozódik fel. A kereskedelmi tőke fejlődése pedig – mint Marx megállapítja⁵⁶⁴ – mindinkább csereérték előállítására irányuló jelleget ad a termelésnek, a termékeket mindinkább árukká változtatja. S tény, hogy „nemcsak a kereskedelem, hanem a kereskedelmi tőke is régebbi a tőkés termelési módnál, valójában a tőkének történelmileg legrégebbi szabad létezési módja”.⁵⁶⁵

AZ ITÁLIAI BELSŐ PIAC ÉS A TENGERENTÚLI KERESKEDELEM

Lencman megállapítása szerint a fejlettebb görög polisokban, így elsősorban a jelentősebb ión centrumokban – mint pl. Milétos – a VII. századra valósult meg az a négy momentum,

amelyet Engels az árutermelésre jellemzőnek minősített, így: az ércpénz elterjedése és a pénztőke létrejötte, a kereskedők közvetítő osztályának a megjelenése, a földmagántulajdon kifejlődése és a rabszolgamunkának a termelés uralkodó formájává való átváltozása.⁵⁶⁶ A fejlődés más területeken lassúbb volt, így pl. Lencman Attikában Solón idejétől számítja az árutermelő gazdaság kezdetét.⁵⁶⁷ Nyilvánvaló, hogy az elmaradottabb, gazdaságilag kedvezőtlenebb helyzetben lévő területek már később jutottak el erre a színvonalra. Kétségtelen, hogy arányos és oksági összefüggés van a rabszolga-munkaerő igénybevételének kiterjedtsége és a mezőgazdasági árutermelés fejlettsége között.⁵⁶⁸

Ami magát a kereskedelmet, az önálló kereskedőréteg kialakulását illeti, az Appennini-félsziget területén az etruszkoké és a görög városoké volt a vezető szerep. Róma csak jóval később kapcsolódott be a kereskedelmi élet vérkeringésébe, részben a már tárgyalt okok (pl. a pénzverés kései megindulása), részben alább szóba kerülő körülmények következtében. Itáliának római uralom alatt való egyesítése e tekintetben is kétségkívül átmeneti megtorpanást, visszaesést idézett elő. Jellemző egyébiránt, hogy — mint alább látni fogjuk — a III. sz. során meginduló itáliai tengerentúli kereskedelmet is eleinte főként italicusok s elsősorban is campaniai és dél-itáliai görög kereskedők, hajósok, vállalkozók irányították pénzügyileg és bonyolították le gyakorlatilag.⁵⁶⁹

A fejlődési folyamat rekonstruálását, nyomon követését a kereskedelem vonatkozásában is két lényeges körülmény nehezíti, korlátozza. Először az, hogy a vonatkozó irodalmi források éppen nem valami bőségesek, s általában kevésbé explicitek — mint az ókorban általában szinte mindig, amikor gazdasági tényekről van szó;⁵⁷⁰ a feliratok ugyan lényegesen bőségesebbek, de jobbára nem szolgálnak kellő tartalmi felvilágosítással.⁵⁷¹ Másrészt különösen a korai időszak ábrázolása ütközik nehézségekbe, mert — legalábbis a fennmaradt — írásbeli

hagyományozás a megfelelő jelenségek kezdeténél később indult meg. Így – mint azt már W. E. Heitland jogosan hangsúlyozta – kb. 200-ig szinte egyáltalán nem maradt ránk egykorú vagy közel egykorú leírás.⁵⁷² Igaz, jelen feladatunk nem a római kereskedelem kialakulása történetének felvázolása, hanem annak a tisztázása, hogy mettől fogva állíthatjuk önálló római kereskedő osztálynak mint a termelő és vásárló közötti közvetítő gazdasági tényezőnek a meglétét. Eleve számolnunk kell azonban azzal a korlátozottsággal pl., hogy forrásaink hézagossága és jellege következtében biztonsággal ezúttal is csak a *terminus ante quem*, ill. a *terminus a quo* megállapításáig juthatunk el.

Az előző részben láttuk, hogy Cato részletes tanácsokat ad a *villa*-gazdaságban szükséges szerszámok és egyéb mezőgazdasági felszerelési tárgyak beszerzésére. A megfogalmazásból az is lépten-nyomon kiviláglik, hogy pénzért való vásárlásra gondolt, pl.: *Trapetus emptus in Sinuessano . . . et olei . . . Pompeis emptus ornatus* (22, 3); *orbes . . . emuntur ad Rufri macerias . . . tandidem Pompeis emitur* (22, 4); *Tunicae et ceterae res ubicumque emuntur* (135, 1); *plumbi in cupam emitto . . .*; ⁵⁷³ *mensae emantur*; ⁵⁷⁴ *cum pernas emeris* (162, 1). Cato egy másik közlése szerint⁵⁷⁵ az insuberek évente 3–4 ezer negyed-sertést szállítottak a félsziget belsejébe. Az állatkereskedelem fejlődésének emléke Q. Brutius P. f. *mercator bova(rius)* római síremléke.⁵⁷⁶ Egy köztársaság kori praenestei felirat pedig a *conlegiu(m) mercator(um) pequarioru(m)* meglétéről tanúskodik.⁵⁷⁷ Az állatkereskedelem vonatkozásában különben a húsellátáson kívül számolni kell a fajtajavítás, a látványosságok rendezése céljából stb. folytatott távolsági kereskedelemmel is.⁵⁷⁸

E. Šimovičová jogosan hangsúlyozza,⁵⁷⁹ hogy Cato művében a gazda az ipari termékeket pénzért vásárolja, és nem úgy cseréli be terményeit a városi piacokon. Mégis, amire idevágó közlései alapján jogosan, biztonsággal következtethetünk,

az nem több, mint az, hogy a mezőgazdaság számára különféle iparcikkeket előállító városi műhelyek egyben maguk árusították termékeiket. Hasonló meglátással találkozunk mezőgazdasági árucikkek esetében is, jóval későbbi időben is. Így pl. éppen a közelmúltban feltárt pompeii *vinea* épületmaradványai mutatják, hogy tulajdonosuk – a feltehetően nagybani eladás mellett – közvetlen helyi borkiméréssel is foglalkozott a *villának* a Via dell'abbondanzára nyíló frontjába épült helyisége közvetítésével.⁵⁸⁰

Tovább jutunk egy lépéssel, ha a *villa* mezőgazdasági terményeinek eladása, értékesítése felől közelítjük meg a kérdést. Cato egy sor termék eladását említi, javasolja.⁵⁸¹ Ezek közt van nem is egy, amelynek esetében kétségkívül nagy tételben, viszonteladó – kereskedő, vállalkozó – számára történő eladásra kell gondolnunk. Ilyen pl. az a megállapítása, amely szerint előnyös a birtokosnak, ha vannak jól felszerelt épületei, jó olaj- és borospincéje, sok tartálya, hogy kivárhassa a drágaságot, áremelkedést: *patrem familias villam rusticam bene aedificatam habere expedit, cellam oleariam, vinariam, dolia multa, uti lubeat caritatem expectare* (3, 2). Jellemző ebben az összefüggésben az is, hogy a szőlőgazdaságban 5 év termésének a tárolására alkalmas edények beszerzését javasolja (11, 1). Hasonló a helyzet az egész olaj- és szőlőtermésnek a beérés előtt, fán, ill. tőkén („lábon”) való eladására vonatkozó adásvételi szerződés mintái, előírásai esetében (l. 144, 1–2; 146, 1; 147), továbbá a bortermeés eladására vonatkozó megállapodással (c. 148.) kapcsolatban is.

Teljesen egyértelműen mutatják a kereskedelem korabeli jövedelmezőségét, a kereskedők tevékenységének jelentőségét a *De agri cultura* bevezetésének idevágó megállapításai: *Est interdum praestare mercaturis rem quarere...* (praef. 1); *mercatores autem strenuum studiosumque rei quaerendae existimo...* (praef. 3).⁵⁸² Mint ismeretes, ez a kockázat nem riasztotta el Catót különféle kereskedelmi, tengerhajózási

spekulációkban való részvételtől (Plut. Cato 21, 9), bár igyekezett a kockázatot csökkenteni.⁵⁸³

Cato közléseivel kapcsolatban Šimovičová általánosságban helyesen állapítja meg, hogy a társadalmi munkamegosztás elmélyülése létrehozta a kereskedők rétegét, akik az árut a termelőtől a fogyasztóig továbbítják, adják-veszik, s így bonyolítják le az árucserét.⁵⁸⁴ Azonban a korabeli kereskedelem jellegének, színvonalának a képéhez az is hozzátartozik, hogy az itáliai parasztok és birtokosok, valamint kézművesek agrár-, ill. ipari termékeiket a helyi kereskedelemben nagyobb arányban értékesítették személyesen, kereskedők közbeiktatása nélkül, mint a hellenizált Keleten; sőt, magában Rómában is szép számban jelentek meg személyesen a parasztok és földbirtokosok a piacokon eladóként.⁵⁸⁵ Nem érdektelen, hogy pl. az első *macellumot* Rómában csak 179-ben építik.⁵⁸⁶ Ez a jelenség különben az antik árugazdaságnak a természetes gazdasághoz fűződő szoros kapcsolatával is összefügg. Mint alább majd látni fogjuk, Róma lakosságának friss élelmiszerekkel való napi ellátását nagyobb mértékben biztosították a környékről bejáró „piacozó őstermelők”, mint a városban letelepült kiskereskedők.

Heichelheim⁵⁸⁷ jogosan mutat rá, hogy a II., sőt még az I. századi itáliai belkereskedelem (Nahhandel) sem mutat olyan sokféleséget, mint a klasszikus, ill. hellenisztikus görög területek. A nyelvi anyag alapján kikövetkeztethetően a specializálódás csak az állatkereskedelem tekintetében haladta meg a görögöt. (Ez megítélésünk szerint az elharapódzó étkezési luxussal is összefügg.) Viszont a latin terminológia az eseteknek mintegy felében nem differenciál az egyes termékekkel kereskedők, ill. az illető termékeket előállító és árusító mesterelemek között, hanem azonos megjelölést használ.

Plautusnál már mindenesetre igen fejlett és szerteágazó a kereskedelmi élettel, tevékenységgel kapcsolatos terminológia; pl. *caupo* (Aul. 509); *forum*,⁵⁸⁸ *lucrum*,⁵⁸⁹ *merx*;⁵⁹⁰

pretium,⁵⁹¹ *mercor*,⁵⁹² *mercatus*,⁵⁹³ *mercatura*,⁵⁹⁴ *mercator*;⁵⁹⁵ említ olajszállítást,⁵⁹⁶ boreladást kereskedőnek⁵⁹⁷ stb.

A görög irodalmi minták és a korabeli római-itáliei valóság viszonya Plautusnál természetesen ezeknek a példáknak az esetében is problematikus bizonyos fokig. Azonban a vígjáték frazeológiájának közérthetőnek, közhasználatúnak kellett lennie. Ezért joggal feltételezhetjük, hogy a felsorolt kifejezések, megjelölések egy már kialakult terminológia részei, s mint ilyenek valóban a Plautus korabeli állapotokat fejezik ki, a III–II. sz. fordulóra körüli évtizedek viszonyait tükrözik.

Ugyancsak a korabeli szemlélet változását, a vállalkozókedv megélnkülését jellemzi a *Mercator* alábbi helye: az ifjú Charinus apja szavát idézi, akit annak idején apja falura küldött kemény munkára, mondván: *Tibi aras, tibi occas, tibi seris: tibi item metes. / Tibi denique iste pariet laetitiam labos* (Magadnak szántasz, magadnak boronálsz, magadnak vetsz: éppígy magadnak aratsz. Végül is neked szerez örömet ez a fáradozás; 70–72). Azonban az, amikor a nagyapa meghalt, eladta földjüket, az érte kapott pénzen hajót vásárolt (*navem metretas quae trecentas tolleret / parasse*), s azon járta a tengert, amíg vagyont nem szerzett. Az idézett mondatot (75–76) egyes kutatók a második pun háború előestéjén hozott *lex Claudiára* való célzásnak tartják,⁵⁹⁸ amely a senatoroknak megtiltotta, hogy 300 amphora (= 80 hl = kereken 7,5 tonna) befogadóképességünél nagyobb szállítóhajót tartsanak.⁵⁹⁹

Ettől kezdve tehát a római üzletembereknek a tengeri kereskedelemben fokozott aktivitásával kell számolnunk. Az Ibérfélsziget felé irányuló vállalkozásaikkal főntebb (A pénzverés nemesfémszükségletének forrásai c. részben) már találkoztunk. A háború folyamán a hadiszállítók részéről különféle panamákra, visszaélésekre is sor került. Így pl. a veiiabeli T. Pomponius és a pyrgibeli M. Postumius *publicanusok*⁶⁰⁰ színlelt hajótörés megrendezésével igyekeztek jogtalan nyereségre szert tenni: *in veteres quassatasque naves paucis et parvi preti rebus*

*impositis.*⁶⁰¹ *cum mersissent eas in alto . . . multiplices fuisse merces emantiebantur* (Kivénhedt, rozoga bárkákba berakodtak egy kevés silány árut, azután a nyílt vízen elsüllyesztették . . . majd a rakomány sokszorosáról tettek jelentést; Liv. XXV 3, 11).

Az élelmes római vállalkozók már korábban is igyekeztek kihasználni a kínálkozó kedvező nyereszkesedési lehetőségeket. Ilyen volt pl. az első pun háborút követő lybiai zsoldoslázadás, amikor először Karthago ellenségeit látták el felszereléssel (Polyb. I 83, 7), majd a senatus megparancsolta a kereskedőknek (*τοῖς ἐμπόροις*), hogy a punoknak is szállítsanak azok számára szükséges árukat.⁶⁰²

A nagyobb szabású római kereskedelmi vállalkozások, a tengerentúli szállítások kezdete a második pun háború utáni időkre, a II. sz. első felére datálható.⁶⁰³

Az itáliai kereskedőkre vonatkozó legnagyobb mennyiségű adatot a délosi feliratok tartalmazzák. Az első nyomok a III. sz. közepéig vezetnek vissza.⁶⁰⁴ Nagyobb számban 180-tól kezdve szerepelnek itt campaniai családok, majd a 166. évi fordulat után megkezdődik a kereskedőcsaládok letelepedése a szigeten. Az itt tevékenykedő itáliai kereskedők, vállalkozók különböző istenalakokhoz (mint Mercurius, Apollo, Neptunus, a Lares compitales, ill. görög megfelelőik) kapcsolódó kultikus szervezetekbe tömörültek.⁶⁰⁵ E testületek *magisterei* által állított feliratok azonban kivétel nélkül különböző adományozásokat, építkezéseket örökítenek meg;⁶⁰⁶ gazdasági tevékenységükről csak elvétve számolnak be.⁶⁰⁷ Holott kereskedelmi kapcsolataik igen széles területre kiterjedtek, ezek súlypontjai elsősorban Itália, Szíria, Egyiptom és Kisázsia voltak.⁶⁰⁸ Így pl., mint Strabón közléséből tudjuk (XIV 5, 2, p. 668), a rabszolgakereskedelemben igen fontos szerepet játszottak.⁶⁰⁹ Különös jelentősége volt a délosi kikötőnek az olaj- és borkereskedelemben. Az olaj-, ill. borkereskedők szervezetét említő feliratok közül néhány kétségkívül itáliai, ill. ró-

mai személyekre vonatkozik. Ilyenek azok az *olearii*, akik a későbbi *dictator* Caesar apjának dedikáltak feliratot,⁶¹⁰ vagy azok az *ἐλαινοπῶλαι*, akikről tudjuk, hogy a szigeten Theophrastos agorája mellett volt a központjuk, s Itáliában termelt olajjal kereskedtek.⁶¹¹

A II. sz. közepétől az olajhoz hasonlóan mind nagyobb jelentőségre tesz szert az itáliai borkereskedelem is. Egy másik délosi feliraton említett *οἴνοπῶλαι* valószínűleg római borkezeskedők (*vinarii*).⁶¹²

Nem érdektelen, hogy a Délos szigetén talált közel hatezer (5921) bélyeges amphora között a knidosi (3695 = 63%) és rhodosi (1334 = 22%) után a legtöbb a latin jelzetű itáliai eredetű darab.⁶¹³

Az áruforgalom terjeszkedésével párhuzamosan haladt a római denarius térhódítása az Itálián kívüli területeken. Délosi feliratokon és a hellenisztikus Kelet más vidékeiről származó dokumentumokon már a II. században szerepel a római pénz említése, és már a század második felében megkezdődik a denarius helyi utánpótlása.⁶¹⁴

Az itáliai *villa*-gazdaságok legfőbb exportcikke általában az olaj és a bor volt. Elterjedésüket mutatják a pecséteik alapján itáliai eredetűnek tekinthető olaj- és borszállító-tároló kerámia edények lelőhelyei. Ilyen amphora-maradványok a II. századtól nemcsak Déloson kerültek elő, hanem Attikában, Karthágóban is, majd a század végétől kezdve mindinkább elterjedtek Galliától Egyiptomig és a Fekete-tenger déli partvidékéig. Afrikából már a 166–157 közötti évekből tudunk dokumentálni campaniai borszállítmányokat.⁶¹⁵

Külön jelentősége volt a nyugati, észak-nyugati területek felé irányuló itáliai borexportnak.⁶¹⁶ A ligurokhoz Genovából jutottak le a közép-itáliai termékek, az Ibér-félszigetre és a Baleárokra tengeri úton. Massilia közvetítésével a II–I. században a Rajnáig eljutnak az itáliai borok. Már Poseidónios említi a Gallia felé irányuló nagyobb szállítmányokat. Gallia területéről

különösen jelentős mennyiségű itáliai-római amphora-bélyegző került elő, a legkorábbiak a II. sz. utolsó évtizedeiből származnak.⁶¹⁷ A legtávolabbi darabokat Basel és Koblenz környékén találták.

A kereskedelmi vállalkozások méreteire különösen jellemzők azok a darabok, amelyek bélyegzője nem az amphorát készítő műhely, hanem a megrendelő jelzését viselik. Ilyen nagyvállalkozó volt az a Tr(ebios) Loisio(s) = Trebius Lusius,⁶¹⁸ akinek névjelével ellátott amphorák, amphora-töredékek előkerültek Galliában, Tarentumban, Szicíliában, Karthagóban egyaránt, s aki valószínűleg 182–181-ben Délos szigetén is megfordult.⁶¹⁹

A tengeri kereskedelemben a fejlődés során különös jelentőségre tesznek szert a kikötővárosok, amelyekben állandó piacok alakulnak ki, hatalmas raktárkészletek halmozódnak fel, állandó a forgalom, az árucseré. Itáliában a legfontosabb ilyen a 197-ben alapított Puteoli colonia kikötője, amelyről Strabón (XIII p. 793) kiemeli, hogy forgalmában az export volumene meghaladja az import mennyiségét, felülmúlva ezzel még Alexandria kikötőjét is.⁶²⁰ Magától értetődően fokozatosan meghódítják az itáliai termékek, kereskedők a félsziget belső piacát is. Így pl. a II. sz. közepétől egyre jobban fogynak a rhodosi amphora-bélyegeg Dél-Itália és Szicília területén. A jelek szerint az itáliai konkurrencia mindinkább kiszorítja a rhodosi kereskedőket.⁶²¹

A KÖZTÁRSASÁG KORI ÚTÉPÍTKEZÉS ÉS AZ ITÁLIAI ÁRUGAZDASÁG

Az áruforgalom, következésképpen az árutermelés fejlődése szempontjából igen nagy fontosságú a szállítási feltételek, lehetőségek alakulása. Az árugazdaság rentabilitását nemcsak a termékek előállításához szükséges beruházásokra és munkára, hanem a csere lebonyolítására fordított költségek mértéke is be-

folyásolja. Így igen fontos, hogy az eladásra szánt árut mekkora szállítási költség terheli, milyen mértékben fenyegeti szállítás során az értékcsökkenés, megromlás veszélye, azaz milyen közel van a termék előállításának helye a felvevő piachoz, ill. milyen gyorsan és kedvező módon juttatható el oda. Ezért hangsúlyozzák a római agrárszerzők Catótól kezdve a birtok helyének megválasztásánál annak a fontosságát, hogy van-e a közelben felvevőképes település, hajózható vízi út, ill. jó vagy forgalmas szárazföldi út.⁶²² Cato feltehetően nemcsak azért törekedett az olaj- és bortermés beérés előtti eladására, hogy mentesüljön az időjárás okozta kockázattól, a szüreteléssel járó munkaszervezési gondoktól, hanem egyúttal szállítási nehézségeket is igyekezett a vásárlóra áthárítani.

A vízi utak jelentőségét fentebbiekben a távolsági, tengerentúli kereskedelem tárgyalásánál láthattuk. Érdemes közelebről szemügyre venni azt a kérdést, hogy mennyire segítette elő a méltán nagy hírű római-itáliai közúti hálózat⁶²³ az áruforgalom kibontakozását, mennyiben volt összhang az itáliai útépités és a mezőgazdasági árutermelés fejlődésének menete között.

Ebben a vonatkozásban néhány lényeges megállapítás olvasható Isidorusnak elég kései, és feltehetően éppen ezért meglehetősen kevés figyelemben részesített definíciójában (XV 16, 5): *Omnis autem via aut publica est aut privata. Publica est, quae in solo publico est, qua iter, actus populo patet. Haec aut ad mare aut oppida pertinet.*⁶²⁴ – Tehát: minden út közút vagy magánút. Közút az, amely közterületen halad, amelyen mindenki számára szabad a közlekedés, az állatok hajtása (terelése).⁶²⁵ Ez (ti. az út) vagy a tengerhez vagy településhez vezet.

A meghatározás láthatóan egyaránt tekintettel van a személyforgalomra és a nyájak mozgására; az utak végcélja lehet valamely tengerparti kikötő, város vagy egy lakott település – tehát vagy a továbbszállítás, vagy a közvetlen értékesítés követelményének tesz eleget.⁶²⁶

A nagyszabású itáliai útépités célja szerteágazó viták forrása. Egyes kutatók a katonai, mások a gazdasági megfontolásokat hangsúlyozzák, voltak, akik egyeztető álláspontot foglaltak el, megint mások korszakonként más és más indítékot feltételeztek. Lényegében máig elfogadható H. Nissen álláspontja, amely szerint a római úthálózat katonai és politikai megfontolásoknak köszönheti létrejöttét, gazdasági szempontoknak állandó meghosszabbítását és tökéletesítését. U. az útépités az árucserét és a jólétet is jelentősen előmozdította.⁶²⁷

A kérdésben való állásfoglalás elválaszthatatlan az egyes utak létrejötte datálásának kérdésétől, s általában az útépités intézményesítésének felfogásától. A hagyományos álláspont, amelynek legutóbb F. T. Hinrichs adott kifejezést, az volt, hogy az itáliai útépités két nagy szakaszra oszlik, amelynek a második pun háború vége a határa; azt megelőzően a *censurok*, azt követően a *consulok* hatáskörébe tartozott a közutak építésének intézése.⁶²⁸ Ennek megfelelően Hinrichs úgy tartja, hogy a Via Appiát Appius Claudius Caecus *ensor* 312-ben egészen Capuáig kiépítette, s azt az útszakaszt azután valamikor a III. sz. folyamán egészen Beneventumig meghosszabbították. Több további fontos főútvonal megépítését is egy-egy IV–III. században működő *ensor* tevékenységéhez kapcsolja. Így a Via Valeria építőjének M. Valerius Maximus (304. évi) *censort* tekinti, a Via Aurelia megépítését C. Aurelius Cotta (241. évi) *censornak* tulajdonítja, a Via Flaminiát pedig, szerinte C. Flaminus építtette 220-ban a korábban néptribunusként létesített picenumi telepítései védelmére. Hasonló módon kapcsolja a Via Aemiliát, Clodiát is pl. egy-egy III. századi *ensor* nevéhez.⁶²⁹

S ez látszólag összhangban van azzal a Siculus Flaccus által megfogalmazott követelménnyel, amely szerint a közutak építésük kezdeményezőjének a nevét viselik: ... *viae publicae* ... *autorum nomina optinent*.⁶³⁰ Amiképpen szokásos módon minden intézmény, építmény, törvényjavaslat és törvény az *auctor* nevét (*nomen*), pontosabban nemzetségnevét viseli.

Kérdés azonban, hogy a nevek azonosítása, a jelzett személyekhez kapcsolása helyes-e, tehát, hogy az említett utak építőinek jogosan tartjuk-e valamelyik azonos nemzetségből származó *censort*?

Sajátságos körülmény ui. — amit már Mommsen észrevételezett —, hogy a nagyszámú, névvel is ellátott köztársaság kori mérföldkő egyetlen esetben sem tünteti fel azt, hogy az illető út építője *ensor* lett volna. Hasonlóképpen az sem kerülte el a figyelmét, hogy a közutakkal foglalkozó egyetlen jogászi tudósításunk, nevezetesen Ulpianus fejtegetése nem tud *censori* utakról, csak *consuli* és *praetori* közutakról: *publicas vias dicimus, quas Graeci βασιλικὰς nostri praetorias et consulares appellant.*⁶³¹

A kulcskérdésekkel kapcsolatos jelzett ellentmondások, tisztázatlanságok hatására vállalkozott Pekáry T. a *viae publicae* hálózatának kialakításával összefüggő kérdések módszeres újvizsgálatára. A forrásanyag beható tanulmányozása alapján először is igyekezett tisztázni a *viae publicae* jellegét.⁶³² A témánkat közelebbről érintő kérdésekben az alábbi következtetéseket vonta le: egyetlen közutat sem ismerünk, amelynek építése biztonsággal *censornak* lenne tulajdonítható; egyetlen mérföldkő sincs, amelyen *ensor* neve lenne olvasható; sem a jogi irodalom, se más forrás nem tud *censori* utakról Róma városán kívüli területekről. A városon kívüli útépités tekintében Itália területén a *consulok*, esetleg az *aedilisek*, a tartományokban pedig a hagyományosan *praetornak* nevezett helytartók voltak illetékesek.⁶³³ Egyetlen kivétel bizonyos tekintetben a Via Appia: ennek építését valóban Appius Claudius *ensor* kezdte meg 312-ben. Az út azonban egyrészt semmiképpen nem terjedhetett Capuáig — ehhez a *censornak* joga sem lett volna —, hanem valószínűleg csak Forum Appiig; másrészt nem volt még az a gondosan, több réteggel megalapozott, kikövezett út, mint a későbbi Via Appia, általában az itáliai főútvonalak. Jellemző, hogy egyes szakaszainak minőségére jó-

val későbbi szerzők is panaszkodnak, így pl. Strabón (II p. 233) és Horatius (Carm. I 5, 3–). Egy megfelelő minőségű út elkészítéséhez akkoriban az anyagi eszközök sem álltak még rendelkezésre. Ellentmondásos Livius elbeszélése is, amikor pl. arról ír, hogy a Via Appia Capuáig terjedő szakaszán a 296., 243. és 189. évek során is kövezési munkálatok folytak stb. A Via Appia későbbi formájában való megépítése, a korábbi földút kikövezése minden bizonnyal P. Claudius Pulcher nevéhez fűződik és 189-ben kezdődött, amikor Claudius *aedilis* volt (cos. 184).⁶³⁴

Érdekes, hogy főleg az egyes utak topográfiai vizsgálata során G. Radke végül is hasonló álláspontra jutott mind általában a *censori* útépités, mind a Via Appia létrejöttének tekintetében.⁶³⁵ – A Via Appiával kapcsolatosan még csak két megjegyzést tennénk. A későbbi utak⁶³⁶ egytől egyig *auctoraik* nemzetségnevét viselik; a Via Appia azonban a *censor praenomenét* – szemben pl. az Aqua Claudiával. Ez is arra utal, hogy a *censori* útépités nem szabályos, hanem rendkívüli eljárás volt, s mint ilyen nem az egyetlen az energikus politikus pályafutása során! Bár az is tény, hogy az Appius *praenomen* csak a Claudius nemzetségben volt használatos, így mintegy *gentilicium*ként is szerepelhetett. (N. b.: Az is teljesen szokatlan, hogy előbb lett *censor*, mint *consul*.) Továbbá eleve nehéz elképzelni, hogy az adott körülmények közepette a samnisok csak úgy ölbe tett kézzel nézték volna az ellenük irányuló felvonulási útvonal Capuáig való kiépítését,⁶³⁷ s még csak kísérletet sem tettek volna annak megakadályozására, hátráltatására, amiről pedig semmiféle híradásunk nincsen.

Nagyobb szabású *consuli* útépitkezések Itália területén csak a második pun háború után kezdődtek, s ez a tevékenység különösen 190 után élénkült meg, azt követően, hogy a rómaiak keleti hadjárataik során megismerkedtek pl. a Seleukida-birodalom kitűnő, ún. királyi útjaival,⁶³⁸ amelyek katonai jelentőségét nyilván nyomban felismerték.⁶³⁹

Felmerülhet az ellenvetés, hogy ekkorra a félsziget egységesítése lényegében már megtörtént, nem folytak hadjáratok, a katonai szempontoknak tehát az útépités terén már nem lehetett jelentősége. A valóságban azonban az éppen akkor célba vett keleti és északnyugati terjeszkedés tette igazán indokolttá a gyors csapatmozdulatokat biztosító, jó minőségű közutak építését. S mindinkább érvényesültek a gazdasági szempontok, az áruforgalom kívánalmai. Nem érdektelen, hogy pl. a 184., 179. és 174. évben a Via Appiát a közeli városokkal összekötő utak egész sora épült.⁶⁴⁰ Ez a tevékenység az érintett gazdáknak is érdeke volt. Így érthető, hogy az utak építésének, karbantartásának terhe nagymértékben a környékbeli birtokosokra hárult, elsősorban azokra, akiknek a földjei az illető útvonal mellett feküdtek. Ennek nyoma már Catónál látható: *Per ferias potuisse fossas veteres tergeri, viam publicam muniri...*⁶⁴¹ Ugyanerre a kötelezettségre vonatkozhat az *opus publicum effecisse* kitétel (2, 2) is.

A ráfordítás feltehetően az előnyös terményértékesítés révén is megtérült, hiszen lényegében a birtok rabszolgáira hárultak a tennivalók. (Csak a köztársaság korának végétől lett szokás a hozzájárulásnak pénzben való lerovása; azonban a közvetlen munka formájában történő hozzájárulás a császárkorban is lehetséges volt.) A forgalmasabb útszakaszok mellett gazdálkodó birtokosok jövedelmüket azzal is növelhették, hogy birtokuk szélén vendéglőt, fogadót építettek.⁶⁴² Itt esetleg saját termésű boraikat is kimérhették, amint erre föntebb már láttunk példát. A *via celebris* említésénél Cato (1, 3) egyebek közt ilyesmire is gondolhatott.

Ugyancsak gazdasági megfontolásból szorgalmazták az útépitést, a községi utak (*viae vicinales*) díjtalan használatát a Gracchusok.⁶⁴³ Célkitűzéseiket figyelemreméltó módon ellenfeleik is megszívlelhatték; gondoljunk csak Popilius Laenas közismert feliratára, amelyen összesen 321 mf. hosszúságú út megépítéséről számol be: *... viam feci ab Regio ad*

Capuam et / in ea via ponteis omneis, miliarios / tabelariosque posivei. Hince sunt ... Summa af Capua Regium meilia CCCXXI...⁶⁴⁴

Joggal merül fel a kérdés, mi az oka annak, hogy az idővel oly nagyszabásúvá fejlődő római útépitkezés viszonylag ilyen későn kezdődik. Pekáry egyebek között hivatkozik a római pénzkibocsátás, ugyancsak kései kezdeteire,⁶⁴⁵ s úgy ítéli meg, hogy a rómaiaknak a második pun háború befejezése előtti idők folytonos háborúskodásai közepette sem lehetőségük, sem pénzük nem volt a későbbi nagystílusú úthálózat kivitelezéséhez.⁶⁴⁶ A rendkívül gondosan megépített utak elkészítése⁶⁴⁷ ui. roppant összegeket emésztett fel. Pontos, részletes adatok erre vonatkozóan nem állnak rendelkezésünkre. Annyit azonban tudunk, hogy Hadrianus korában egy római mérföld (közel másfél km) út felújítása közel 110 ezer sestertiusba került.⁶⁴⁸ Egy újonnan elkészített út költségeire csak feltételesen következtethetünk. S nem szabad elfelejteni az utakhoz tartozó hidak építésének, mérföldkövek állításának költségeit sem; valamint azt, hogy a félsziget területét több ezer kilométeres közútvonal hálózta be.⁶⁴⁹ Itt tehát milliárdokra rúgó összegekkel kell számolnunk. Ennyi pénz pedig a nagy keleti hódítások és az Ibér-félsziget nemesfémbányáinak kiaknázása előtt egész Itáliában nem volt – s Rómának a pénz másra is kellett.

A MEZŐGAZDASÁG ÁLLAMI TÁMOGATÁSÁNAK KÉRDÉSE

Az itáliai mezőgazdasági árutermelés kibontakozásának feltételeire, körülményeire vonatkozó vizsgálódások lezárása, összegezése előtt ki kell térnünk egy részben ide is tartozó kérdéscsoport tárgyalására. Arra nevezetesen, hogy a római *senatus* külpolitikáját, az Itálián kívüli terjeszkedést, a tengerentúli hódításokat befolyásolták-e gazdasági, kereskedelmi

meg gondolások; kimutathatók-e a római itáliai mezőgazdasági ártermelés támogatására irányuló törekvések akár a szükségletek beszerzésének, akár a saját termékek előnyös értékesítésének biztosítása vonatkozásában.

A kereskedelem jelentőségét illetően megoszlanak a vélemények. A leghatározottabban negatív álláspontot T. Frank foglalja el,⁶⁵⁰ aki szerint egyetlen ókori állam sem mutatott olyan csekély érdeklődést a kereskedelem iránt, mint Róma. Több kutató ezzel ellentétes értelemben nyilatkozik, így pl. Hatzfeld,⁶⁵¹ Toutain,⁶⁵² Scalais⁶⁵³ és Rosztovcev,⁶⁵⁴ aki általában is lényegesen jelentősebb szerepet tulajdonít Rómának a Földközi-tenger vidéke II. századi gazdasági életében. Hasonló álláspontra helyezkedik újabban Yeo⁶⁵⁵ is. E. Badian szerint viszont még az I. század vonatkozásában is anakronizmus a római külpolitika alakulásában gazdasági motívumokat feltételezni.⁶⁵⁶

Megítélésünk szerint e tekintetben sem szabad sommásan általánosítani, hiszen a kereskedelmi-pénzügyi érdekek érvényesülése terén is korszakonként változó tendenciák érvényesültek a római belpolitikai erőviszonyok alakulásával összefüggésben – amint arra korábban más helyütt már rámutattunk.⁶⁵⁷ Mereven elutasító álláspontra semmi esetre sem helyezkedhetünk. Erre int pl. Cicero alábbi nyilatkozata: *Maiores nostri saepe mercatoribus aut naviculariis nostris iniuriosius tractatis bella gesserunt...* (Őseink gyakran indítottak háborút azért, mert kereskedőinkkel vagy hajósainkkal szemben jogtalanságot követtek el.)⁶⁵⁸ Cicero megfogalmazásában lehet ugyan némi, az aktuális helyzet diktálta túlzás, de mérőben alaptalannak nem tekinthetjük állítását.

A *villa*-gazdaság munkaerő-szükségletének biztosításával kapcsolatban elég, ha visszautalunk a rabszolgakereskedelemmel összefüggésben fentebb elmondottakra; hasonlóképpen az Ibér-félsziget területén folytatott hódítások tekintetében a nemesfém-szerzés fontosságára. A jelzett aspektusból

csak két lényeges és ugyancsak vitatott kérdéscsoporttal kívánunk behatóbban foglalkozni. Ezek: Karthago és Korinthos elpusztításának okai, valamint Rhodos sorsának alakulása.

A Karthago elleni hadüzenet hivatalos indoklása, nevezetesen az, hogy a punok, mikor 150-ben a *senatus* jóváhagyása nélkül fegyvert fogtak Massinissa ellen, s ezzel megsértették a 201. évi békeszerződést, nyilvánvalóan csak ürügy volt. Karthago kétségbeesett lépését Numidia következetes és egyoldalú támogatásával maga a római *senatus* provokálta ki, s a megtorlás mindenképpen aránytalan volt, különösen ha tekintetbe vesszük a karthagóiak messzemenő készségességét az elégtétel megadására, Róma kiengesztelésére.⁶⁵⁹

Mi volt hát Karthago elpusztításának, a város lerombolásának és a pun állam megsemmisítésének, területe bekebelezésének valóságos oka, indítéka?

Erre vonatkozóan háromféle magyarázattal találkozunk. Az egyik gazdasági természetű. Th. Mommsen szerint a római földbirtokosok irigysége s különösen bankáraik és kereskedők nyomása idézte elő Karthago bukását.⁶⁶⁰ M. Rosztovcev szerint az itáliai nagybirtokosok ki akarták küszöbölni a karthagói konkurenciát fő exportcikkek, a bor és az olaj termelése területén.⁶⁶¹ Felfogását a karthagói konkurenciától való félelemre mint indítóokra vonatkozóan többen elfogadják, így pl. Foucher⁶⁶² és újabban Yeo is.⁶⁶³

Egy más irányú magyarázási kísérlet, az U: Kahrstedt által kezdeményezett elgondolás szerint Róma attól való félelmében szánta el magát a döntő lépésre, hogyha Massinissa bekebelezi Karthagót, a numida állam túlságosan megerősödik,⁶⁶⁴ s ez a folyamat az egész észak-afrikai terület függetlenségét fogja eredményezni.⁶⁶⁵ Lényegében hasonló álláspontra helyezkedik S. Gsell,⁶⁶⁶ L. Homo, E. Ciaceri és A. Momigliano⁶⁶⁷ is, valamint legutóbb P. G. Walsh.⁶⁶⁸

Meglepő jelenség, hogy ennek a forrásokkal alig támogatható felfogásnak ilyen széles tábor van; különösen, ha meg-

gondoljuk Massinissa következetes lojalitását Róma iránt, igen magas életkorát az események idején, továbbá azt, hogy az utódlás rendezésével is Scipio Aemelianust bízta meg, s hogy egyik fia és utóda, Gulussa személyesen csatlakozott a Karthago ellen vonuló római sereghez. Nem is beszélve arról, hogy Numidia gazdasági és katonai megerősödése ellenére is meglehetősen laza szervezetű állam volt.⁶⁶⁹

Végül a harmadik álláspont szerint a Karthago elleni fellépés döntő tényezője a magával Karthagóval szembeni ellenérzés volt: a városnak Hannibal *suffességét* követő gazdasági felemelkedése a katonai megerősödés lehetőségét jelentette; gondoljuk meg, hogy a pun seregben korábban is milyen jelentős szerepe volt a zsoldosoknak. Mindinkább előtérbe kerültek a Róma-ellenes, revánsra készülő erők: mindez az adott külpolitikai helyzetben aggasztó lehetett a *senatorok* jelentős részének a szemében. Ennek a felfogásnak jelentősebb képviselői: P. Zancan,⁶⁷⁰ N. A. Maskin,⁶⁷¹ H. H. Scullard,⁶⁷² G. Giannelli,⁶⁷³ J.-P. Brisson⁶⁷⁴ és legutóbb E. Malcovati.⁶⁷⁵

Oliver:

Az első álláspont, a fejleményeknek gazdasági indítékokkal való magyarázata mellett leggyakrabban felhozott érv a Cato egyik senatusi fellépésével kapcsolatos epizód. Karthagóban tett követ-útjáról való visszatérte után (153 második vagy 152 első felében) az id. Plinius elbeszélése⁶⁷⁶ szerint: *... adtulit quodam die in curiam praecocem ex ea provincia ficum ostendensque patribus: „Interrogo vos, inquit, quando hanc pomum demptam putetis ex arbore”. Cum inter omnes recentem esse constaret: „Atqui tertium, inquit, ante diem scitote decerptam Carthagine. Tam prope a moeris habemus hostem!”* (egy napon elvitt a tanácsházba egy ebből a tartományból származó fügét; megmutatta az atyáknak, s így szólt: „Megkérdezem tőletek, mit gondoltok, mikor szedték le ezt a fáról.” Mikor mindenkinek az volt a véleménye, hogy az friss, így szólt: „Márpedig tudjátok meg, hogy három nappal ezelőtt

téptem le Karthagóban. Ilyen közel van falainkhoz az ellenség.”)

A Pliniusnál olvasható szövegösszefüggés alapján Cato gesztusa valóban magyarázható a senatusban ülő hasonszőrű földbirtokosoknak szóló intelmként⁶⁷⁷ is; azonban nem kevesebb joggal értelmezhető úgy is, mint az ellenségnek az államot fenyegető közelségére való figyelmeztetés.⁶⁷⁸

Kérdéses azonban, hogy a két lehetőség összeegyeztethetetlen-e; és főként nem az utolsó eset a római politika történetében, amikor nagyon is prózai érdekeket lepleztek – már amikor és amennyire lepleztek – magasztos állami szempontokkal. Gondoljunk csak arra, hogy Cicero (Pro lege Manil. 2, 6) milyen érvekkel dokumentálja a Mithridatés elleni háború szükségességét: *agitur populi Romani gloria* . . . (veszélyben van a római nép dicsősége); *agitur salus sociorum atque amicorum* . . . (veszélyben van szövetségeseink és barátaink biztonsága); de: *aguntur certissima populi Romani vectigalia et maxima* . . . (veszélyben vannak a római nép legbiztosabb és legnagyobb adóbevételei) és *aguntur bona multorum civium* . . . (veszélyben van számos polgár vagyona).

Teljes mértékben hihető, hogy a Cato vezette követség a maga számára meglepő prosperitást tapasztalt Karthagóban, a város környékén gondosan művelt földeket láttak (vö. App. Lib. 69, 312), – mindez azonban mégsem lehetett teljesen új jelenség. Hiszen Ennius már korábban hasonlóan írt: *Lati campi, quos gerit Africa terra politos*.⁶⁷⁹ Karthago 170-ben, sőt már 191-ben is tetemes gabonaszállítmányokat volt képes útnak indítani (vö. Liv. XLVI 6, 14, ill. XXXVI 45). A pun metropolis 201 után is jelentős távoli kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkezett; így pl. a görög világgal, elsősorban Rhodosszal, azonban igyekeztek kapcsolatot teremteni a Fekete-tenger nyugati vidékeivel is; kereskedelmi flottájukat szintén továbbfejlesztették.⁶⁸⁰ Azt követően, hogy Hannibal mint *suffes* rendbehozta a pun állam pénzügyi helyzetét, meg-

indult a gazdasági felemelkedés; erre jellemző módon Karthago már 191-ben felajánlotta, hogy egy összegben kifizeti az 50 évre kirótt 10 ezer talentum (262 tonna) ezüst hadisarcot.⁶⁸¹

A karthagói állam gazdasági helyzete tehát nyilván régóta nem volt ismeretlen a római senatus előtt. Ennek ellenére nem határoztak el semmiféle közvetlen akciót Karthago ellen, hanem beérték Massinissa szinte következetesen egyoldalú támogatásával a punok sakkban tartása, a térség hatalmi egyensúlyának a fenntartása érdekében. A bekövetkezett fordulat tehát további, új tényezők megjelenésére, meglétére vall a század ötvenes éveinek vége felé. Ez pedig nem más, mint a római állam általános külpolitikai helyzetének kedvezőtlen alakulása, a mind nyíltabb és erőszakosabb római hódító és megszállási módszerek ellen széles területeken kibontakozó ellenállás, feszült helyzet kialakulása a Földközi-tenger vidékén – amint arra több kutató már korábban rámutatott, így Mas-kin⁶⁸² Giannelli,⁶⁸³ Scullard,⁶⁸⁴ ill. legutóbb H. Bengtson,⁶⁸⁵ Brisson⁶⁸⁶ és P. Grimal.⁶⁸⁷

A birodalom keleti felében mind feszültebbé vált a helyzet. A Róma-ellenes megmozdulások Makedóniában Andriskos felépésével (151) kezdődtek. Ez feltétlenül bátorítólag hatott a karthagói ellenzékre,⁶⁸⁸ amelynek vezetői hamarosan kapcsolatot is teremtettek vele.⁶⁸⁹ A Peloponnésoson is mindinkább kiéleződött a helyzet, s az végül az achájok felkeléséhez vezetett (149). Érdekes, hogy W. Hoffmann a II. sz. első felének római politikáját és Karthago bukását részletesen vizsgáló, már többször idézett tanulmányában csak ezeket a Földközi-tenger keleti részében lejátszódó eseményeket veszi számításba. Holott még ezeknél is lényegesebb az, hogy néhány évvel korábban, 154-ben Róma legtávolabbi nyugati tartományában, Hispaniában ismét kiújult az ellenségeskedés: Ser. Sulpicius Galba helytartó hitszegő vérengzése nyomán kitört a lusitánok felkelése. Ezekből az eseményekből kell kiindulnunk, ha meg akarjuk érteni a senatus álláspontjának az

alakulását, döntésének megérlelődését – nemcsak időrendi szempontból. Gondoljuk csak meg, hogy e gazdasági szempontból oly fontos terület megtartása korábban is milyen tetemes haderőt igényelt.⁶⁹⁰ Nyilvánvalóan befolyásolták ezek az események a senatus szélsőségesen Karthago-ellenes tömbje szóvivőjének, Catónak a véleményét is. Hiszen, mint Cicerótól⁶⁹¹ tudjuk, hispaniai consulsága (195) óta éber figyelemmel kísérte a terület eseményeit. Bizonyára a félszigetről Rómába érkező aggasztó hírek is hozzájárultak ahhoz, hogy személyes karthagói tapasztalatai alapján így nyilatkozik: Róma nem lehet biztonságban mindaddig, amíg az a város fennáll (App. Lib. 69, 314).

Nyilvánvaló, hogy Rómához hasonlóan Karthagóból is figyelemmel kísérték az említett események alakulását, és le tudták mérni a rómaiak számára mind több területen jelentkező nehézségek súlyát. Feltétlenül ezzel is magyarázható – Massinissa állandó zaklatásai, támadásai mellett – a Róma-ellenes, reváns vágyó erők mind határozottabb előtérbe kerülése. Ezek – Appianosnál (Lib. 70, 316) *οἱ δημοκρατίζοντες* – vezetői Karhaló és Hamilkar Samnis voltak.⁶⁹² Az ő befolyásukra újták ki Karthagóból Massinissa híveit s gátolták meg visszatérésüket.⁶⁹³ Ezzel függ össze a fokozódó fegyverkezés is. Karthago 150-ben 25 ezer főnyi saját sereget állít ki Massinissa ellen, és ez a haderő az őket támogató Massinissa-ellenes numida törzsfők csapataival együtt eléri az 58 ezer főt.⁶⁹⁴ Még jellemzőbb adat a karthagói készülődésre és hadikészletekre az a tény, hogy nem sokkal később a római ultimátumra 200 ezer db teljes fegyverzetet és mintegy 2 ezer hadigépet adnak át Rómának.⁶⁹⁵ Vannak kutatók, akik szerint ez a fegyverkezés inkább Massinissa ellen irányult.⁶⁹⁶ Azonban, mint Maskin rámutatott, a készülő hadihajók már csak Róma ellen épülhettek.⁶⁹⁷

Az események alakulásában a feszültség, az ellentétek kiéleződésében különösen két körülménynek kell nagy jelentő-

séget tulajdonítani, amelyek mindkét felet, Rómát és Karthagót is foglalkoztatták, s amelyek elé magától értetődően ellentétes várakozással tekintettek.

Az első tény az, hogy közeledett a 201. évi békeszerződés 50 évre kirótt hadisarc fizetésének lejárta, s ezzel együtt a fizetés biztosítékának ürügyeként kikötött tűzállítási kötelezettség megszűnése.⁶⁹⁸ Ezzel elközelgett az az idő, amikor Róma számára megszűnik a lehetőség, hogy közvetlen befolyást gyakorolhasson a karthagói belpolitika alakulására, illetőleg ennek megfelelően: a karthagói Róma-ellenes erők korlátatlan cselekvési szabadságának nézhetnek elébe. Másrészt: Massinissa, Róma Karthago elleni politikájának leghűségesebb szövetségese és támogatója életének 90. éve felé közeledett. Nyilvánvaló, hogy amilyen aggodalommal gondoltak arra, hogy mi lesz az agg numida uralkodó halála után,⁶⁹⁹ biztosítani tudják-e utódai az egyensúlyi helyzetet Karthagóval szemben – a karthagói demokraták olyan mértékben növekvő bizakodással tekintettek szívós, makacs ellenségük előbb-utóbb bekövetkező halála elé.

Az adott, főntebb vázolt külpolitikai helyzetben a római senatus számára az érdemi döntés nem volt kétséges, csak a formákat, a punok elleni nyílt fellépés formális jogi megalapozottságát illetően volt komoly vita. Cato a karthagói fegyverkezésre vonatkozó személyes tapasztalatai, a Rómába érkező – nyilván túlzó – hírek és a tízes vizsgáló bizottság jelentésének hatására így foglalt állást: *Carthaginenses nobis iam hostes sunt: nam qui omnia parat contra me, ut quo tempore velit, bellum possit inferre, hic iam mihi hostis est, tametsi nondum armis agat.*⁷⁰⁰ Ezzel szemben Scipio Nasica az adott külpolitikai helyzetben várható nemzetközi visszhangra való tekintettel megfontoltságra intett (*dicente nihil temere faciundum*), s úgy vélekedett, hogy Karthago ténylegesen még nem követett el semmi olyat, ami indokolná a háborút: *nondum sibi iustam causam belli videri.*⁷⁰¹

Mikor aztán Massinissa újabb támadásával végre sikerült kiprovokálni, hogy a karthagóiak a senatus hozzájárulása nélkül fegyvert fogtak, tehát megsértették a békeszerződést, nyomban elvetettek minden aggályt és fenntartást.

Feltehetően az engesztelő szándékkal érkező karthagói követség meghallgatása után tartott zárt tanácskozáson hangzottak el Cato lakonikus tömörségű mondatai: *Qui sunt, qui foedus saepe ruperunt? Carthaginienses. qui sunt, qui crudelissime bellum gesserunt? Carthaginienses. qui sunt, qui Italiam deformaverunt? Carthaginienses. qui sunt, qui sibi postulent ignosci? Carthaginienses. videte ergo quam conveniat eos impetrare.*⁷⁰² (Kik azok, akik annyiszor megszegték a békeszerződést? A karthagóiak. Kik azok, akik a legkegyetlenebb módon harcoltak ellenünk? A karthagóiak. Kik azok, akik feldúlták Itáliát? A karthagóiak. Kik azok, akik bocsánatért esedeznek? A karthagóiak. Ám lássátok, mennyire érdemlik meg, hogy elnyerjék.) – A karthagói követeket válaszra sem méltatták. A folytatás közismert . . .

Karthago elfoglalása során hatalmas zsákmány, igen nagy számú rabszolga került római kézbe; egyúttal az itáliai földbirtokosok és vállalkozók is megszabadultak egyik jelentős riválisuktól. A karthagói mezőgazdaság termékei az itáliai belső piacot ugyan tulajdonképpen nem befolyásolták,⁷⁰³ azonban kelet és nyugat felé kiépített kereskedelmi kapcsolataik konkurenciát jelentettek az itáliai áru elhelyezése számára. Ennek ellenére úgy véljük, hogy az ellenségnek Cato által emlegetett közelsége, az, hogy három nap alatt elérhetik Rómát, a katonai veszély meglétét kívánta sugalmazni, feltehetően a karthagói hajóépítő potenciál összefüggésében. Éppen azért a fentiek alapján úgy gondoljuk, hogy a Karthago elpusztítására vezető hadivállalkozás elsődleges indítéka az általános katonai-politikai helyzetben keresendő, és közvetlen gazdasági megfontolások csak járulékosan befolyásolták a senatus döntését.

Karthago pusztulásának évében, 146-ban rombolták le a római legiók a senatus utasítására az ősi görög kereskedővárost, az acháj felkelés utolsó fellegvárát, Korinthost.⁷⁰⁴ Az esemény az egész hellén világra megrendítő hatást gyakorolt.⁷⁰⁵ A brutális eljárás elsőrendű célja Iustinus megfogalmazása szerint az volt, hogy elrettentő példát statuáljanak minden Róma-ellenes kezdeményezés csírájában való elfojtása érdekében: *Urbs ipsa Corinthus diruitur: populus omnis sub corona venditur, ut hoc exemplo civitatibus metus novarum rerum incuteretur* (XXXIV 2, 6). — A modern szakirodalomban olvasható legújabb állásfoglalások elfogadják ezt a magyarázatot, hozzátéve, hogy a döntés meghozatalában közreműködött a keleti kereskedelemben érdekelt körök igyekezete a rivális kereskedőváros kiküszöbölésére, üzleti előnyök biztosítására.⁷⁰⁶ Jelentős bevételekhez jutott az *aerarium* is a Korinthos környéki termékeny földekre kivetett *vectigal* révén.⁷⁰⁷

A római külpolitika — mindenesetre a körülmények alakulásától elválaszthatatlan — agresszívabbá válásának jellemzésére szokás felhozni Rhodos sorsának, Róma és a szigetállam kapcsolatának alakulását.⁷⁰⁸ Mint ismeretes, a régi és hű szövetséges 168-ban békeközvetítőként lépett fel a Róma és Perseus makedón király közötti háborúban. A rhodosiaknak ezt a kezdeményezését — amely kétségkívül Róma hatalma aggasztó továbbterjesztésének feltartóztatására irányult — bizonyos római politikai és üzleti körök ellenséges gesztusnak magyarázták.⁷⁰⁹ Ennek folytán M. Iuventius Thalná *praetor peregrinus* — mindenesetre a *consulok* megkérdezése nélkül — a népgyűlés elé terjesztette a Rhodos elleni hadüzenetre vonatkozó *rogatióját*. A törvényjavaslat megvitatására két néptribunus *interventiója* következtében nem került sor. Az ügyet a *senatus* tárgyalta meg az újabb rhodosi követség meghallgatása után.⁷¹⁰ A vita során — a ránk maradt töredékes forrásokból is még kikövetkeztethetően — a kortársak számára meglepő

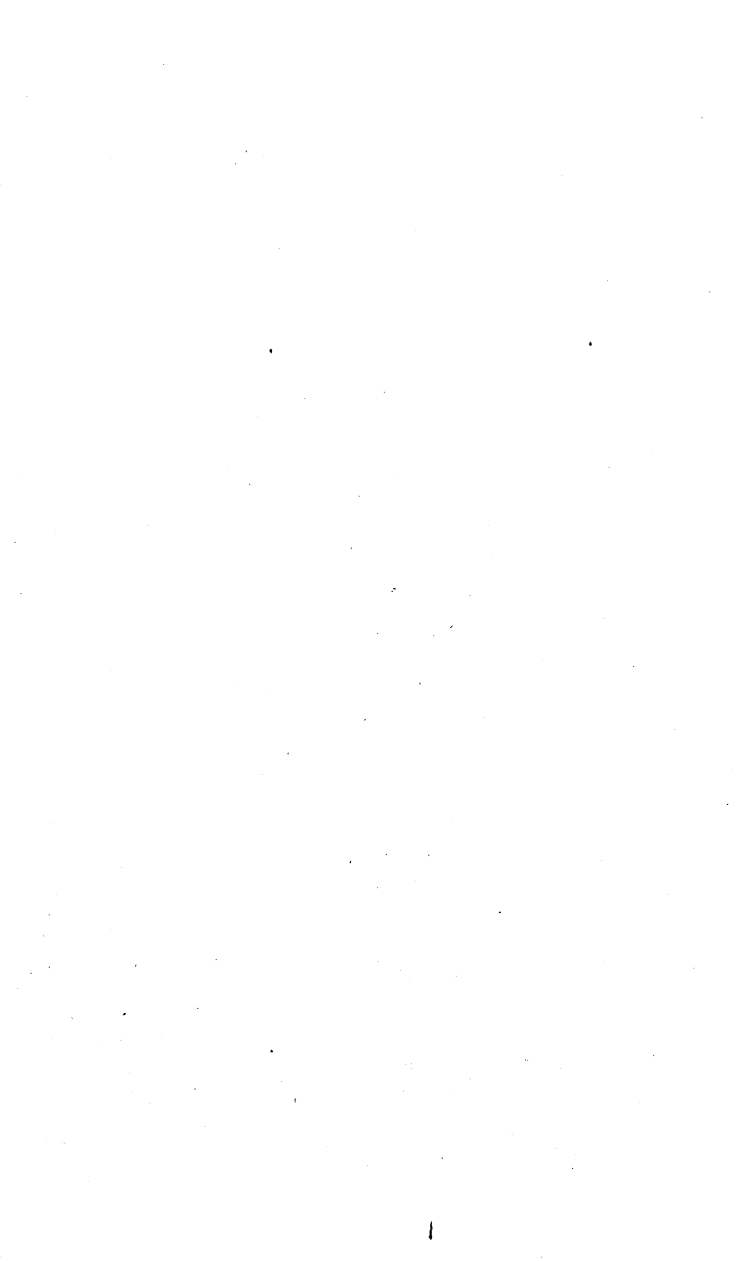
módon a rhodosiak a legergikusabb védőjükre éppen Catóban találtak. A harcias *Censorius* ekkori feltűnően elnéző állásfoglalását Kienast azzal magyarázta, hogy Cato általában ellemezte a közvetlen római uralom megvalósítását a hellenisztikus Keleten és a beavatkozást az ottani viszonyokba, ameddig azt Róma „biztonsága” nem kívánta meg.⁷¹¹

Cato bizonyára nagy fontosságot tulajdonított beszédének, mivel teljes szövegét beiktatta az *Origines* c. történeti munkájának V. könyvébe.⁷¹² Bizonyára ennek a körülménynek, valamint Tiro kritikájának köszönhető, hogy Gellius viszonylag jelentős számú idézetet őrzött meg belőle számunkra.⁷¹³ Ennek ellenére magukból a töredékekből Cato közvetlen indítékairól tulajdonképpen nem sok derül ki.⁷¹⁴

Talán közelebb jutunk Cato – és vele a sanatorok egy jelentős része – álláspontjának a megértéséhez, ha összehasonlítjuk a rhodosiak védelmében mondott beszéd és a karthagóiak elleni sorozatos felszólalások korabeli helyzetet. Az összehasonlítást szinte kínálja Cato egyik, a rhodosiak mentségére felhozott érve, amely szinte éppen az ellenkezőjét állítja, mint amit negyed századdal később a punok ellen felhozott. Cato elismeri, hogy a rhodosiak nem óhajtották Perseus vereségét,⁷¹⁵ nem tagadja, hogy legádázabb támadóik szerint Róma ellenségei kívántak lenni;⁷¹⁶ mégis elutasítja azt, hogy a rhodosiak kárára válják az a jogtalanság, amit valójában nem követtek el, hanem állítólag el akartak követni.⁷¹⁷ Mennyire másként hangzik ez, mint az, amit később Karthago ellen felhoz! Igaz, itt óhajról, szándékról beszél – ott tényleges készülődésről, fegyverkezésről.

S negyed századdal később a római senatus egy forrongó világban hozta meg döntését, amikor legiói Hispaniától a Peloponnésosig több helyen is harcban álltak lázongó elnyomott alattvalóikkal: s ekkor a régi, egykor rettegett ellenséggel való döntőnek szánt megütközésre készültek, amelynek arányai, várható veszélyei az adott körülmények között könnyen el-

torzulhattak, a valóságosnál nagyobbak tűnhettek. Korábban egy győztesen befejezett háború után Cato éppen ellenkezőleg, a diadalmámborban elkövethető meggondolatlan túlzásoktól óvta, józanságra intette senator-társait.⁷¹⁸ Elhatározását természetesen nem érzelmi, morális szempontok, hanem Róma érdekeinek tárgyilagos mérlegelése diktálta: úgy ítélte meg, hogy Rhodos önállósága hasznos, sőt szükséges Róma számára; s a későbbi fejlemények őt látszanak igazolni: Rhodos a Mithridatés elleni háborúk kritikus éveiben is kitartott Róma szövetségében, minden korábban elszenvedett sérelme és megaláztatása ellenére.⁷¹⁹ Mert háborút ugyan valóban nem indítottak Rhodos ellen, a sziget azonban jelentős területeket veszített el, és a délosi kikötő vámmentessé nyilvánítása (166) után évi átlagos vámbevételük 1 millió drachmáról 150 ezerre csökkent.⁷²⁰

II. CATO GAZDASÁGI KONCEPCIÓJA ÉS A KIBONTAKOZÓ ITÁLIAI ÁRUTERMELŐ MEZŐGAZDASÁG

1. A RABSZOLGAMUNKÁN ALAPULÓ MEZŐGAZDASÁGI ÁRUTERMELÉS ALAPELVEI CATO „DE AGRI CULTURA” CÍMŰ MŰVÉBEN

Munkánk előző fejezetében láttuk, hogy az i. e. II. sz. elejére megértek Itáliában a mezőgazdasági árutermeles kibontakozásának történeti feltételei, ily módon a már korábban megindult, de az első két pun háború kitörése következtében meg-megtorpanó fejlődésnek immár semmi sem állt útjában. Sőt, Róma keleti terjeszkedésének, illetőleg magának a hannibali háborúnak a római társadalom szerkezetére, az itáliai földbirtokviszonyok átalakulására gyakorolt hatása is elősegítette a *villa*-gazdaságnak, a mezőgazdasági árutermeles központjainak a fejlődését.

R. Martin egy polemizáló megjegyzésében⁷²¹ jogosan állapítja meg, hogy a római kisbirtokos parasztság válsága nem jelentette a mezőgazdaság válságát általában. Ellenkezőleg, ez a rabszolgatartó gazdálkodás térhódításának jóvoltából tartós fejlődésnek indult. Helyes ebben az összefüggésben Fouchernek az a megállapítása,⁷²² amely szerint Cato műve előmozdította a gazdasági-társadalmi fejlődést, amelyet a Gracchusok reformkísérletei csak kevésbé tudtak meglassítani.⁷²³

A továbbiak során azokat a kérdéseket kell megvizsgáljunk, hogy az árutermeles mezőgazdaság fellendülése milyen főbb célkitűzések, elvek alapján, milyen művelési ágak területén, milyen szervezeti keretek között és üzemszervezési módszerek szerint valósult meg.

A CÉLTUDATOSSÁG KÉRDÉSE A VILLA-GAZDASÁGOK ÁRUTERMELŐ TEVÉKENYSÉGÉBEN

Legelőször is arra a kérdésre kell választ adnunk, hogy a *villák* gazdasági tevékenysége lényegében tudatos törekvések, egy legalábbis nagy vonalakban felvázolható koncepció alapján vagy pedig spontán, véletlenszerű módon alakult-e? ⁷²⁴ E kérdés megválaszolására legcélszerűbben Cato *De agri cultura* c. művét foghatjuk vallatóra, amelynek jelentőségét már többféle összefüggésben is láttuk. Jelentős jövedelmet ugyanis csak az ésszerű elvek szerint megszervezett és irányított mezőgazdasági üzemek biztosítottak tulajdonosaiknak, ⁷²⁵ akiknek Cato volt az első reprezentánsa, ⁷²⁶ s ő fejtette ki elsőként elméletileg azt, hogy az a földbirtokos, aki racionálisan vezeti gazdaságát, miként tud nagyobb termést, magasabb hasznot elérni. ⁷²⁷

Általánosan elfogadott az a nézet, hogy Cato a maga munkáját gyakorlati útmutatásnak szánta a tájékozatlanabb *villa*-tulajdonosok számára. Fejtegetéseiben elsősorban a maga – s részben mások – tapasztalataira épített, de kamatoztatta a hellenisztikus görög és a karthagói agrotechnika vívmányait is. Egyes szerzők úgy vélik, hogy nem volt számára ismeretlen a pun Mago munkája sem. ⁷²⁸

K. D. White szerint Cato művében megtalálhatók a gyakorlati kézikönyv erényei s korlátai egyaránt. Számos éles elméjű és gyakorlati gazdasági ismeretről tanúskodó nyilatkozata mellett a birtok megszervezésével és irányításával foglalkozó részleteit, valamint az olajsajtólókról, zúzómalmokról és azok minden szükséges tartozékáról részletesen tájékoztató közléseit tartja fontosnak; ⁷²⁹ elméleti vonatkozásban már kevesebbre értékeli Cato fejtegetéseit. ⁷³⁰

Kétségtelen, hogy Cato tanácsai elsősorban a maga kora aktuális kívánalmain alapulnak, s a második pun háború által előidézett átalakulásokat tükrözik. ⁷³¹ Művének a későbbi

római mezőgazdasági szakirodalomra gyakorolt hatása azonban — amiről a Varrónál, Columellánál és Pliniusnál fellelhető számos idézet és hivatkozás tanúskodik — arra vall, hogy nézetei a *villa rustica* először általa ismertetett gazdaság-típusáról időtállóan bizonyultak, mégpedig nemcsak a mellékes gyakorlati részletkérdések, hanem az alapvető célkitűzések vonatkozásában is.

Abban kétségkívül igaza van Szergejenkónak, hogy Cato művének koncepciója néhány egyszerű alapelvre vezethető vissza, s ezek közül a szerző szempontjából legfontosabbak ismételten visszatérnek fejtegetései során.⁷³² A magunk részéről azonban elsősorban nem az olyan gyakorlati gazdasági vonatkozásokat emelnénk ki, mint az olajfa kezelésének és az étolaj előállításának kérdései vagy éppen a trágyázás fontossága, hanem néhány általánosabb természetű célkitűzést, a termékek gazdaságos előállításával és előnyös piaci értékesítésével összefüggő törekvést, amelyekről az alábbiakban szó lesz. Ugyanakkor a White és Szergejenko felfogásával ellenkező véleletet is elfogadhatatlannak tartjuk, azt ti., hogy Cato művében a legkisebb részletet is okos érzékkel megtervezte, és hogy aprólékosan átgondolt *rendszert* alkotott, amint azt J. Hörle,⁷³³ ill. E. Šimovičová véli.⁷³⁴

Cato alapvető célkitűzése félreismerhetetlen. A kérdést a legkülönbözőbb oldalokról megközelítő szerzők lényegében egyetértenek abban, hogy Cato a *De agri culturá*ban azt kívánta megmutatni, hogy a befektetett tőkéből hogyan lehet a legnagyobb nyereséget kigazdálkodni,⁷³⁵ a lehetséges legmagasabb profitot elérni,⁷³⁶ hogyan lehet meggazdagodni;⁷³⁷ fő célja a profitszerzés, a föld Cato számára a tőkebefektetés egyik formája;⁷³⁸ a racionális gazdálkodás alapelve a jövedelmezőség⁷³⁹ stb. — Valóban: Plutarchos szerint is azért írta művét, hogy megmutassa, milyen tevékenység révén lehet leggyorsabban meggazdagodni: γράφειν, ἀφ' ἧς ἂν τις ἐργασίας τάχιστα πλούσιος γένοιτο (Cato 31, 5 = Synkr. 4, 5).

Magunk már korábban is úgy véltük és úgy látjuk ma is, hogy Cato a *De agri culturā*ban a kibontakozó, rabszolga-munkaerőre alapozott árutermelő gazdaság programját fogalmazta meg.⁷⁴⁰ Műve tehát nemcsak visszatükrözi kora valóságát, gazdasági gyakorlatát, hanem a további fejlődés követelményeinek megvalósításához is utat mutat.

Lényeges ebben a tekintetben az a körülmény, hogy Cato fejtegetéseit a birtokvásárlásra, a birtok helyének megválasztására vonatkozó tanácsokkal kezdi.⁷⁴¹ Tehát, mint arra föntebb már rámutattunk, a piacra termelő gazdasági üzem berendezésénél elsősorban új birtok beszerzésére gondol, nem az örökölt, őseitől rászállt paraszti gazdaság felújítására, átszervezésére. Ilyen földszerzésre akkoriban kedvező lehetőségek kínálkoztak, minthogy a hannibali háború pusztításai során sok birtokos elszegényedett és feldúlt, tönkretett jószágát kénytelen-kelletlen eladta.⁷⁴² Ugyancsak új gazdaság szervezésére mutat pl. a *villa* felépítésére vonatkozó utasítása: *Villam aedificatam si locabis novam ab solo . . .*⁷⁴³

Különben Columella közlése (I 1, 18) szerint a karthagói Mago is a birtokvásárlásra vonatkozó tanácsokkal kezdte munkáját.⁷⁴⁴ Lényeges különbség azonban az, hogy Mago szükségesnek tartotta, hogy a gazda állandóan birtokán tartózkodjék, városi házát jobb ha eladja; Cato viszont beérte a *pater familias* alkalmi ellenőrző látogatásaival (2, 1; 4). Mindenesetre a *villa rustica* lakályos berendezése végső soron a jövedelmezőséget szolgálja: „Ha a jó birtokon jól építkeztél, jól rendezkedtél be, ha falun megfelelő módon laksz, akkor szívesebben és gyakrabban jössz ki: birtokod jobb állapotban lesz, kevesebb a kártevés,⁷⁴⁵ és több a hasznod” (c. 4.).

Mint említettem, a magam részéről a *De agri cultura* fejtegetéseiben az árutermelő mezőgazdaság programját látom. R. Martin bizonyos tekintetben a korabeli földbirtokosokhoz intézett, az „enrichissez-vous” szellemében fogant optimista felhívásnak (proclamation) tekinti.⁷⁴⁶ Nálunk más össze-

függésben Hoffmann Tamás arról ír, hogy „az antik agrártudomány az optimális feltételek között művelhető mezőgazdaság normáit kitapasztalva, a lehetséges legjobbat propagálta olvasóinak . . .”⁷⁴⁷

Lássuk tehát azokat a fontosabb, általános természetű célkitűzéseket, amelyeket Cato a mezőgazdasági termékek gazdaságos előállítására és előnyös piaci értékesítésére vonatkozóan megfogalmazott, s amelyek megvalósításától a *villa rustica* áru-termelő gazdaságának a felvirágzását, tulajdonosaik meggazdagodását remélte.

A JÖVEDELMEZŐSÉG CATO-FÉLE KONCEPCIÓJA

Cato a *De agri cultura* 2. fejezetében áttekinti a birtokára ellenőrző látogatásra érkező gazda legfontosabb teendőit. A mindvégig katonásan pattogó, a régi római törvények megfogalmazására emlékeztető utasítások a birtokon fellelhető mindennemű értékesíthető holmi eladására vonatkozó intelmmel zárulnak. Mintegy végkövetkeztetésként ez a megállapítás olvasható: *patrem familias vendacem, non emacem esse oportet* (A ház ura eladásra hajló, nem pedig vásárlós legyen).⁷⁴⁸ Ezt az axiómát a kutatók a legutóbbi időkben egybehangzóan úgy értelmezték, hogy Cato a lehető legtöbbet kívánt eladásra termelni, az általa leírt birtok a tulajdonos szükségletein messze túlmenően elsősorban piaci értékesítésre törekedett, az egész termelés az eladásra irányult.⁷⁴⁹ Sőt, R. Goujard szerint az, hogy a *De agri cultura* túlnyomó része az új igényeket és szükségleteket kielégítő új kultúrákkal foglalkozik, a piacgazdaság kibővülését és fejlődését juttatja kifejezésre.⁷⁵⁰ Nos, piacgazdaságról beszélni az ókorban nyilvánvaló anakronizmus és túlzás. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne termelték volna a termékek igen jelentős részét már akkor – s nem csak a császárkorban – eleve csere céljára, s hogy az árucserre s az azzal összefüggő kategóriák periférikus jelentő-

ségűek lettek volna már akkor, vagy a „hagyományos társadalmak” későbbi korszakaiban mindig és feltétlenül.⁷⁵¹

A magunk részéről Cato idézett nyilatkozatával kapcsolatban már korábban úgy foglaltunk állást, hogy ez a szerzőre mind tartalmában, mind megfogalmazásában egyaránt jellemző tétel a mű mottójának, vezérmotívumának, Cato gazdasági koncepciója alapelveinek tekinthető.⁷⁵²

Ez a kettős célkitűzése – a birtok terményei előnyös értékesítésének, illetve a takarékos gazdálkodásnak a szándéka – végigvonul az egész művön. Cato világosan látja, hogy a haszon a jövedelem és a kiadás arányától függ. Legyen a föld és a munkaerő mégoly jövedelmező, ha sok kiadással jár, akkor nem sok hasznot biztosít: *scito idem agrum quod hominem, quamvis quaestuosus siet, si sumptuosus erit, reliqui non multum.*⁷⁵³ Hogy Cato ezzel a felismeréssel nem állt egyedül korában, azt mutatja Plautusnak egy – különben egészen más összefüggésben álló – helye: *Non enim potis est quaestus fieri, nisi sumptus sequitur. scio: / Et tamen quaestus non consistet, si eum sumptus superat . . .* (Poen. 286–287.)

Catónak ez az alapgondolata visszatér Varrónál is: *Summa enim spectanda, ne in ea re sumptus fructum superat.* (Ugyanis az egész munkának az értékét kell nézni, nehogy itt a kiadás meghaladja a jövedelmet.)⁷⁵⁴

A két szempontnak egymás mellett való hangsúlyozása, összekapcsolása annyira nem tévesztette el célját, hogy nemcsak a mezőgazdasági írónál található meg, hanem Plutarchos Cato-életrajzában is hőse gazdálkodói tevékenységével kapcsolatban egyfelől a haszon, a nyereség (*χρεία*) biztosításának célzatát emeli ki, másfelől ugyancsak jelentős jövedelmi forrásnak tekinti a takarékoságot (*φειδός*) is.⁷⁵⁵

Látjuk, hogy a *De agri cultura* alapvető célkitűzése a maximális jövedelem biztosítása. Ennek egyik fő eszköze a takarékoság.⁷⁵⁶ Joggal állítja Plinius azt, hogy Cato a legkisebb ráfordítással elért jövedelmet értékelte a legtöbbre:

*summa omnium in hoc spectando fuit, ut fructum is maxime probaretur, qui quam minimo impendio constaturus esset.*⁷⁵⁷

Ezt a szempontot, mint látni fogjuk, következetesen érvényesíti az egyes birtoktípusok és termelési ágak értékelésénél is.

Cato láthatóan osztotta azt a régi nézetet, hogy mihaszna gazda az, aki olyasmit vesz, ami saját birtokán is megteremne: *nequam agricolam esse quisquis emeret quod praestare ei fundus posset.*⁷⁵⁸ Hiszen az volt a véleménye, hogy nem azt kell megvenni, ami szükséges, hanem azt, ami nélkülözhetetlen; ami meg nem szükséges, az egyetlen *as*ért is drága.⁷⁵⁹

Ez nem jelenti azt, hogy feltétlenül mindent a birtokon belül, saját eszközökből kívánt előállítani, hanem csak azt, ami a rabszolgákkal, a birtok állandó munkaerő-állományával olcsóbban végezhető el. Ha bérmunkások (napszámosok) igénybevétele, iparos szerződtetése vagy éppen valamilyen városi műhelyben készült készáru,⁷⁶⁰ vagy akár valamilyen szükséges élelmiszer vásárlása (vö. pl. 23, 1) volt kifizetődőbb, akkor azt a megoldást választotta. Az irányelv: ahogyan olcsóbb és eredményesebb a munkavégzés, azt a megoldást kell választani. – Nem fogadhatjuk el G. Schrotnak azt az általánosító megokolását, hogy azért volt szükség a termelésben valamelyest érdekelt szabad munkaerő felhasználására, mivel a rabszolgamunka nem volt elég jövedelmező.⁷⁶¹ Helytállóbbnak véljük a *villa*-gazdaság vonatkozásában De Robertisnak⁷⁶² Columella egyik fejezetével (I 9) kapcsolatos megállapítását, amely szerint a feladatok eloszlása a birtokon a legnagyobb jövedelmezőség és a rendelkezésre álló energia legésszerűbb kihasználásának elvei alapján történt.

Szó sincs tehát itt az autarkiaira való törekvéstről. Cato rugalmasan, racionálisan kezeli a munka megszervezésével, általában a gazdaság irányításával, árutermelő tevékenységével kapcsolatos kérdéseket. A takarékoságnak erősen előtérben álló

szempontja azt jelzi, hogy Catót és kortársait sok szál fűzte még a régi gazdálkodási módszerekhez, a kívánt haszon biztosítására még nem rendelkeztek korlátlan anyagi eszközökkel, a kor mezőgazdasági üzemei a naturális gazdaság talajában gyökereztek, nem szakadtak el attól teljesen, az áruterelő gazdálkodás még csak kibontakozóban volt, távolról sem érte el az antik viszonyok között egyáltalán lehetséges kifejlődését. Aminthogy később is az a helyzet, hogy „a szó szoros értelmében vett áruterelő társadalomban még sokáig fennmarad a naturális gazdálkodás, másutt, ahol a naturális gazdálkodás a túlnyomó, szerepe van az áruterelésnek is. Az egyes gazdálkodási módok és a társadalmi-gazdasági alakulatok úgy függenek össze, hogy az utóbbiaknak van egy jellemző, de nem kizárólagos gazdálkodási formája.”⁷⁶³

Mint említettük, a takarékoság mint a rentábilis gazdálkodás egyik feltétele, végigvonul az egész művön, és a legkülönfélébb összefüggésekben jelentkezik. Már a birtok kiválasztásánál is az egyik alapvető szempont az, hogy ne igényeljen költséges gazdasági felszereléseket, berendezést: *instrumenti*⁷⁶⁴ *ne magni siet . . . videto quam minimi instrumenti sumptuosus ager ne fiet* (1, 5). Az építkezésnél is gondosan ügyelni kell az arányokra: *ita aedifices, ne villa fundum quaerat neve fundus villam* (3, 1).

A gondolatot Varro is átveszi, sőt tulajdonképpen az ő részletesebb megfogalmazásából⁷⁶⁵ válik világossá Cato homályos tömörségű szentenciájának mondanivalója, tehát az, hogy a gazdasági épületek méretei legyenek összhangban a birtok terjedelmével. Minden szélsőséges aránytalanság káros. A birtok jövedelmezőségét jobban szolgálja a régiek megfontoltsága, mint a mostani fényűzés, írja Varro.⁷⁶⁶

A *villa rustica* fő bevételi forrása a bor és az olaj eladásából származott, a város környéki kertgazdaság, a *suburbanum* jövedelmét pedig főként a zöldség, virág stb. értékesítése biztosította. Cato azonban gondosan ügyelt arra, hogy a gazdaság

minden termékét vagy eladják,⁷⁶⁷ vagy valami módon helyben hasznosítják.

Jellemzésül lássunk néhány végletes példát. Első helyre kívánczik az a passzus, amely már Plutarchos rosszallását is kivívta:⁷⁶⁸ *auktionem uti faciat: . . . boves vetulos, armenta delicula, oves deliculas, lanam, pelles, plostrum vetus, ferramenta vetera, servum senem, servum morbosum,*⁷⁶⁹ *et si quid aliud supersit* (Tartson kiárusítást: . . . adja el a kivénhedt ökröt, hibás barmot, hibás juhokat, a gyapjut, a bőroket, az ócska szekeret, a régi vasszerszámokat, az öreg rabszolgát, a beteges rabszolgát és a többi netán felesleges dolgot; 2, 7) Javasolja a fa és a rőzse eladását is: *et ligna et virga venire possunt.*⁷⁷⁰ De ha erre nincs lehetőség, akkor sem veszhet kárba: „Ha nem tudod eladni a fát és a rőzsét, s égetni való mézsköved sincs, a fából égesz szenet, a megmaradt felesleges venyigét és rőzsét a gabonaföldön égesd el. Az égetés helyére vess mákot” (XLV). – De nem szabad eltékoznia a rabszolgák levetett kacatját sem: valamiféle pokrócot még mindig össze lehet tákolni belőlük: *tunicam p. III. S, saga alternis annis. quotiens cuique tunicam aut sagum dabis, prius veterem accipito, unde centones fiant* (59).

Az étolaj jó minőségének biztosítása céljából igen fontos, hogy gondosan megtisztítsák vizenyős habjától, az ún. *amurcától*,⁷⁷¹ mert ez különösen rontja a minőséget. Jellemző, hogy Cato nem éri be ennyivel, hanem igyekszik hasznosítani ezt az eredetileg káros mellékterméket, s egy egész sor felhasználási módját említi meg, amelyeket még Plinius is érdemesnek tart felsorolni.⁷⁷²

Részletesen ismerteti Cato a mézszégető kemence építését, kezelését.⁷⁷³ Az ilyen „melléküzemágak”⁷⁷⁴ olykor jelentős hasznot biztosíthattak a birtokosnak. Különösen szerencsés eset volt a szőlő-, ill. olajültetvény tulajdonosa számára, ha birtokán kibányászható agyaglelőhely akadt. Ezt ui. felhasznál-

hatta termékei tárolására és szállítására szolgáló tartályok, valamint építőanyag, cserép és téglák készítésére.⁷⁷⁵

Jellemző a *villa rustica* fejlődésének komplex ökonómiájára, hogy a Sasernák a század végén már behatóan foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogy miként kell az agyaglelőhelyeket kiaknázni: *figlinas quem ad modum exerceri oporteat*.⁷⁷⁶ Varro a maga szisztematikus elméleti szempontjából az ilyesmit ki-rekesztendőnek tartja a földművelés tárgyköréből, bár hasznosságukat elismeri.⁷⁷⁷ A gazdasági fejlődés azonban, mint láttuk, a gyakorlatias felfogású gazdákat igazolta, amilyen Cato is volt.

Mindez azonban távolról sem jelenti az autarkiaóra való törekvést. Ellenkezőleg, mint azt legutóbb R. Martin⁷⁷⁸ is hangsúlyozta, a rabszolgamunka alkalmazása lehetővé tette a termelőknek, hogy a hagyományos polikultúra helyett jövedelmezőbb termékek előállításával foglalkozzanak. Ez természetesen nem jelent monokultúrát, ez ebben az időben még elképzelhetetlen; csak azt, hogy a termelés egy-egy fő termék körül csoportosul.⁷⁷⁹ A mezőgazdasági termelés a gazdaságosság követelményeitől kényszerítve előbb-utóbb rá lép a specializálódás útjára.⁷⁸⁰ Így már sem a Cato-, sem a Saserna-féle birtok nem oikos-gazdaság, mint egyesek vélik, hanem olyan árutermelő mezőgazdasági üzem, amelyben minden lehetőséget igyekeznek megragadni a rentabilitás biztosítására, a nyereség fokozására. Nem érdektelen különben, hogy a Saserna által leírt birtokot is *vilicus* irányítja, mégpedig a már Catonál látható szigorú rend és fegyelem szempontjai szerint.⁷⁸¹

Kétségtelen az is, hogy már Cato figyelembe vette az ár-ingadozást, sőt eleve számolt azzal. Minthogy az egész *villagazdaság* a nyereség biztosítására irányul, Cato érthetően igyekszik a termékeiért minél jobb árat kapni, ezért adja a következő utasítást: *vendat oleum, si pretium habeat* (2, 7). A jó gazda azonban nem bízza magát a véletlenre, számításba

veszi az áringadozást is, ezért érdemes jól felszerelni a falusi jószágot, azért válik javára, ha jó olajos-, borospincét, sok hordót tart, hogy kedve szerint várhassa be az áremelkedést: *patrem familiae villam rusticam bene aedificatam habere expedit, cellam oleariam, vinariam, dolia multa, uti lubeat caritatem expectare* (3, 2). A szőlőgazdaságban öt év termésének befogadására elegendő tároló tartályok beszerzését javasolja: *dolia, ubi quinque vindemiae esse possint culleum DCCC.*⁷⁸² Hogy az ilyen tanácsnak megvolt a foganatja, arra az ásatások nyomán előkerült leletanyag a bizonyosság.⁷⁸³

Mindebből pedig nyilvánvaló, hogy a piac fejlődése ekkorra elérte azt a szintet, „amikor a kereslet–kínálat ütközése árakat is eredményez”, s. legalábbis bizonyos fontosabb árucikkek, mint pl. a bor és az olaj esetében már érvényesült a termelők között az árutermelésre jellemző konkurrencia, ami az árak szabad játékának a feltétele.⁷⁸⁴

A PIACI KAPCSOLATOK FONTOSSÁGA

A mezőgazdaság fejlődésével kibontakozó specializálódás folyamán a termékstruktúra kialakulásánál figyelembe vették az adott vidék talaj- és éghajlati viszonyait, a környék gazdálkodási tapasztalatait és a helyi munkaerőviszonyokat.⁷⁸⁵ Különösen lényeges a *villa rustica* árutermelő jellegének illusztrálása szempontjából Catónak az a célkitűzése a megvásárlásra kizemelt birtok helyének megválasztásánál, környékének megítélésénél, hogy felvevőképes piaccal rendelkező város szomszédságában vagy tengerpart, hajózható folyó közelében legyen, de legalábbis ne essék messze jó minőségű forgalmas úttól: *oppidum validum prope siet aut mare aut amnis, qua naves ambulat, aut via bona celebrisque.*⁷⁸⁶ Ez a meg gondolás nyilván a birtok terményeinek gyors, előnyös, csekély szállítási költséget igénylő értékesítését,⁷⁸⁷ valamint a birtokon szükséges anyagok és eszközök hasonlóan jutányos beszerzését⁷⁸⁸

célozta. Arra nézve, hogy ez a célkitűzés a *villa*-gazdaság számára milyen fontos volt, jellemző az a körülmény, hogy a későbbi mezőgazdasági munkák sorra átveszik, sőt más szerzőknél is megtalálható, így Varrónál,⁷⁸⁹ Columellánál,⁷⁹⁰ Pliniusnál (N. H. XVIII 28), továbbá Galliusnál.⁷⁹¹

Mindhárom említett körülmény – a városok, vízi, ill. száraz-földi utak közelsége – külön is figyelmet érdemel. A városok friss élelmiszerral való ellátása szempontjából különös jelentősége volt a város környéki kertgazdaságoknak.⁷⁹² Ez a *fundus suburbanus*⁷⁹³ igen dinamikusan fejlődő birtoktípus volt, s idővel minden itáliai várost ilyen kertes övezet vett körül, s jórészt innen látták el a városi lakosságot friss zöldség- és főzelékfélékkel, gyümölccsel, virággal, illetőleg tejjel és tejtermékekkel, tojással, mézzel, valamint baromfival és növendék vágójószággal, pl. báránnyal stb.

A fejlődés legelőször Catónál ragadható meg, aki külön is foglalkozik ezzel a birtoktípussal.⁷⁹⁴ Cato már világosan látja, hogy a közeli város felvevő piaca busás hasznot biztosíthat a kerttulajdonosoknak a különféle termékek értékesíthetősége révén, ezért nagyon érdemes ilyen birtokot fenntartani: *Fundum suburbanum arbustam maxime convenit habere...*⁷⁹⁵ Különösen annak, akinek ez az egy birtoka van, kell úgy felszerelnie és beültetnie, hogy minél gyümölcsözőbb legyen.⁷⁹⁶ Éppen ezért ezen a birtokon mindenfélét termesztetni kell, amire csak alkalmas.⁷⁹⁷

A piaci értékesítésre szánt termények közül Catónál első helyen a különféle gyümölcsök állnak;⁷⁹⁸ így több tárolható csemegeszőlő-fajta, mazsolaszőlő (7, 1–2), birs- és gránátalma-félék (7, 3), különféle körték, berkenye (7, 4), továbbá fügefajták (8, 1), valamint mogyoró, dió és mandula.⁷⁹⁹ Említést érdemel az étkezési célokra szolgáló olajbogyó is.⁸⁰⁰

A zöldség- és főzelékfélékkel Cato nem foglalkozik részletesen, de megállapítja, hogy ezekből minden fajtát (*omne genus*)⁸⁰¹ termesztetni kell. Ha meggondoljuk, hogy a *More-*

tumban szereplő paraszt kertecskéjében is mindenféle zöldség megtermett,⁸⁰² s ebből a városi piacon szép pénzt árult ki (77–81), akkor joggal feltételezzük, hogy a Cato korabeli, piacra termelő *suburbanum* ugyancsak tekintettel volt a városi igényekre.⁸⁰³

A *De agri cultura* egyik utolsó (161.) fejezetében Cato részletesen foglalkozik a spárga (*asparagus*) ültetésével, gondozásával, a gyomoktól való megtisztításával.⁸⁰⁴ Ezek a város környéki kis méretű kertgazdaságok már az ókori Mediterráneum vidékén is jövedelmező vállalkozások voltak, azonban, mint az említett példa is mutatja, állandó és gondos munkát igényeltek, s egyúttal igazolták, hogy a mezőgazdaságban a terméshozam nagyságát a ráfordított munka sokkal inkább meghatározza, mint a vetésterület méretei.⁸⁰⁵ S Latium és Campania piacra termelő városszéli gazdaságai fejlettebb agrotechnikával dolgoztak, mint a félsziget félreeső vidéki területeinek gazdaságai.⁸⁰⁶ – Különben magától értetődően nem kell okvetlenül minden esetben apró kertecskékre gondolnunk. Lehetek ezek kiterjedt kertgazdaságok is. Jellemző, hogy pl. Seneca *suburbanum*-át *vilicus* irányította (Epist. 12, 1), s a *Priapeia* c., említett gyűjteményben szereplő kertekben is találkozzunk *vilicusszal*.⁸⁰⁷

Fontos árucikke volt még a *suburbanum*-nak a sokféle virág és dísznövény.⁸⁰⁸

Érdekes módon Cato fontosnak tartja, hogy a gazdaság ne szenvedjen hiányt szénában: *ne fenum desiet* (8, 1). Ennek alapján, bár nem beszél a *fundus suburbanus* állattartásáról, feltehető, hogy mint később, már az ő korában tartottak itt pl. tehenet, birkát és kecskét. Ugyanis a tej kelendő árucikk volt a városokban, eladása igen jól jövedelmezett.⁸⁰⁹ A tejet Varro minden étkezés céljából fogyasztott folyadék között a leg-táplálóbbnak mondja; különösen kedvelt volt a juh- és kecsketej.⁸¹⁰ A tejet a közvetlen fogyasztáson kívül felhasználták pl. sütemények készítésénél is. A tej volt azonban a sajt alap-

anyaga is. Varro szerint a legjobb minőségű, és a legnehezebben emészthető sajt a tehéntejből készült, a legkisebb tápértékű, de a legkönnyebben megemészthető a kecskesajt volt (II 11, 3). Különbséget tettek még kemény, száraz, illetőleg lágy sajt között is.⁸¹¹ Az előbbit a távolabb fekvő birtokok tejfeleslegéből készítették. Az utóbbit kedvelték jobban; ezt frissen fogyasztották, tehát elsősorban a *suburbanumból* került a városi lakossághoz. Columella már jogosan állapítja meg, hogy a bőséges tej és sajt nemcsak a falusiak tápláléka, hanem az igényesebbek asztalát is ékesíti: *casei lactisque abundantis non solum agrestes saturat, sed etiam elegantium mensas . . . exornat* (VII 2, 1). Plinius pedig egyenesen megütközik azon, hogy a barbár népek, bár tejet fogyasztanak, nem ismerik vagy megvetik a sajt áldását.⁸¹² A sajt azonban már Cato idejében is igen kedvelt lehetett Rómában. Mutatják ezt pl. a Plautusnál olvasható olyan becéző megszólítások, mint: *meum mel, meus molliculus caseus* (Poen. 367); *dulcissimus caseus* (uo. 390).

Jelentős lehetett Róma, általában a városok tojásszükelete. Jellemzők erre Cato süteményreceptjei.⁸¹³ Fogyasztottak azonban tojást különböző étkezéseknél magában, ill. különféle formában elkészítve, más ételekkel kombinálva is.⁸¹⁴ Az étkezés, mint ahogy szállóigévé vált, tojással kezdődött.⁸¹⁵ Magában Rómában azonban Varro idejében már csak elvétve tartottak baromfit: *Gallinae rusticae sunt in urbe rarae* (III 9, 16).

Találkozunk az irodalomban olyan esetek említésével, amikor egy rabszolga hozza gazdájának a közeli birtokról a tojást.⁸¹⁶ Akinek nem volt jószága a közelben, az kénytelen volt vásárolni (vö. Martialis VII 30), s nyilván az ilyenek voltak többségben. A keresletet elsősorban a környékbeli behozatal elégítette ki.

Cato ugyan kötelességévé teszi a *villicának*, hogy tartson sok tyúkot és bővében legyen a tojásnak⁸¹⁷ – aminthogy

kötelessége volt sokféle gyümölcsöt aszalni, eltenni stb. –, azonban a *fundus suburbanus*szal kapcsolatban ezzel a témával nem foglalkozik. Kétségkívül igaza van Szergejenkónak, hogy egészen más dolog 15–16 tyúkot tartani házi szükségletre, mint megszervezni a nagyüzemi baromfitenyésztést, amely szoros kapcsolatban áll a piaccal, függ annak igényeitől, a fogyasztók ízlésétől és a változó divattól.⁸¹⁸ Ezzel Cato idejében még nem számolhatunk, a fejlődés azonban ebben az irányban haladt. Jól mutatja ezt Varrónak a *villatica pastio* madártenyésztésével kapcsolatos részletes és változatos képet mutató beszámolója.⁸¹⁹

A város környéki birtokokon idővel mind nagyobb súlyt kapott az állattartás, nemcsak az állati termékek, hanem a fiatal növendék állatok eladása érdekében is. Már Varro említést tesz Rómába vitt kecskegidák eladásáról (II 3, 10). Columella szerint a távolabb fekvő birtokokon felnevelik a bárányt, a városokhoz közelebbiekről eladják a hentesnek; a szállítás olcsó, több tejük marad ugyancsak eladásra.⁸²⁰ A városokhoz közeli birtokokon született malacot is legtöbbször eladják, mert ez jól fizet; így az anyakocát sem terheli a szoptatás és hamarabb lehet ismét vemhes.⁸²¹

A mezőgazdasági termények előnyös értékesítése szempontjából Cato második javallata szerint, mint láttuk, az kívánatos, ha a birtok tengerpart vagy hajózható folyó közelében terül el: *... prope siet aut mare aut amnis, qua naves ambulant.*⁸²² Ilyen birtok említésével találkozunk már Plautusnál (Rud. 34) is: *In agro atque villa proxuma propter mare.*

A vízi úton való szállítás már az ókorban is kifizetődőbb volt, mint a szárazföldi, minden kockázata ellenére. Hajón lényegesen nagyobb mennyiségű árut lehetett továbbítani és gyorsabban is,⁸²³ mint a kezdetleges kerekes járműveken vagy málhás állatokon. Igaz, hogy mint föntebb ugyancsak láttuk, a 218. évi *lex Claudia* megtiltotta a senatoroknak, hogy 300 amphora térfogatúnál nagyobb teherszállító hajót tartsanak.

Azonban saját birtokaik terményeinek elszállításához még az ilyen – kereken 7,5 tonna befogadóképességű – vízi jármű is elégséges volt. Arról nem is beszélve, hogy a *lex Claudia* tiltó rendelkezéseit kezdettől fogva megkerülték, kijátszották, már maga Cato is.⁸²⁴ Azonban az olyan földbirtokosok számára is, akiknek nem volt saját hajójuk, úgyszintén előnyös volt gazdaságuk ilyen kedvező fekvése, hiszen a terményfelvásárló kereskedők eleve bekalkulálták a szállítási költségeket, és a kereskedelmi forgalom szempontjából előnyösebb helyzetű birtokok árucikkeiért nyilvánvalóan magasabb árat fizettek. Sőt, a jelek szerint a félsziget belső területei terményeinek felvásárlásával nem is igen foglalkoztak. Ezzel magyarázható az a jelenség, hogy a helyi, környékbeli piacon nem értékesíthető terményfelesleget pl. Varro idejében – vízi út hiányában – rendszeresen számárkaravánok szállították a belterületekről a tengerparti kikötővárosokba, így pl. olajat, bort és más termékeket (II 6, 5). Lehetséges ugyan, hogy ebben az esetben is kereskedelmi vállalkozásokról van szó; azonban ezeken a távoli vidékeken nyilván alacsonyabb árat fizettek az ottani termékekért, hogy a szállítási költségeket és a kockázatot kiegyenlítsék. Igen jellemző ugyancsak Varrónál (III 2, 17) annak a L. Abuciusnak a szájába adott nyilatkozat, aki a *villatica pastio* révén évi 20 ezer sestertius bevételre tett szert; hogyha szándékának megfelelően a tengerpart mellett sikerült volna birtokot vásárolnia, akkor most az említett összegnek az ötszöröse ütné a markát.

Különb en aligha véletlen és mindenesetre nem jelentéktelen tény, hogy a tárgyakkal kapcsolatos bérletre vonatkozó legkorábbi adat hajó (*navis*) bérletére vonatkozik, s már Plautus, Terentius és Caecilius darabjaiban is előfordulnak.⁸²⁵

Fontos volt a római piaci értékesítés szempontjából a Tiberis folyó. Strabón tudósít róla (V p. 227), hogy a várostól északra fekvő vidék kertészeteiből ezen szállították be a különféle terményeket. Később Plinius említi (Epist. V 6, 12) a

szomszédos földek terményeinek a Tiberisen való szállítását.⁸²⁶ Ez a kedvező lehetőség nemcsak Róma élelmiszerellátását könnyítette meg, hanem az ilyen birtokok megszervezését is kívánatossá tette, növelte értéküket. Jellemző erre vonatkozóan Cicerónak az ameriai Sex. Roscius apja birtokairól (P. Rosc. Amer. 20) tett nyilatkozata: *bonitas praediorum (nam fundos⁸²⁷ decem et tres reliquit, qui Tiberim fere omnes tangunt)*.⁸²⁸

Ez a jelenség természetesen nem korlátozódott Itáliára. Figyelemre méltó, hogy a mezőgazdasági árutermelés szempontjából olyan kevésbé jelentős tartományban is, mint Dacia, a *villae rusticae* zömükben folyók mellett helyezkedtek el.⁸²⁹

Elgondolkoztató a római senatusnak az a korábbi határozata, amely a Capua elfoglalása után a hűtlen campaniaiakat olyan Tiberisen túli területekre telepítette át, amelyek nem fekszenek közvetlenül a folyó mellett; még azt is megtiltották, hogy házuk, földjük lehessen a tengerparthoz 15 ezer lépés távolságnál közelebb (Liv. XXVI 34, 7; 9); egyúttal maximumálták, ill. korlátozták földbirtokszerzési jogukat is (uo. 10).

Cato harmadik alternatív javaslatja a szóban forgó vonatkozásban az, hogy a birtok közelében legyen jó minőségű és forgalmas út: . . . *prope siet . . . aut via bona celebrisque*.⁸³⁰ Mint a különböző helyeken végzett feltárási munkálatok igazolják, ez a racionális szempont a *villa*-gazdaságok elhelyezkedésénél széles körben érvényesült.⁸³¹

A különféle termékek, gazdasági felszerelések, árucikkek szállítása már korán problémákat okozott, és idővel egy külön szállítványozó vállalkozóréteg kialakulására vezetett.⁸³² A *vectura* (szállítási költség) már Catónál szerepel.⁸³³ Jövedelmezőségét, önálló foglalkozássá válását mutatja a Varrónál olvasható *vecturis vivere* kifejezés (I 2, 14).

Kétségtelen, hogy lényegében hasonló feltételek és körülmények közepette – mutatis mutandis – megisméltődnek bizonyos gazdasági-társadalmi jelenségek és modellek. Így pl.

az V–IV. századi Athén mezőgazdasági termékekkel való el-
látása terén a fent vázoltakhoz nem egy hasonló jelenséggel
találkozunk. Aristophanés (Ekkl. 817) előadása szerint egy
környékbeli paraszt szőlőt ad el az athéni piacon, és áráért a
háztartásban szükséges lisztet vásárol. A Ps. Aristotelés-féle
gazdasági irat (Oik. VI 1344b 31–) az attikai gazdaság jel-
lemző vonásának tünteti fel azt, hogy a gazdák termékeiket
eladják, szükségleteiket pedig ugyancsak a piacról szerzik be.
Az ilyen és hasonló adatokból tehát egészében véve a Cato
által körvonalazott képhez hasonló ökonómiai gondolkodás
vonásai bontakoznak ki. Azonban a Cato-féle elképzelésekre és
célkitűzésekre, valamint a korabeli általános gyakorlatra az
évszázadokkal korábbi attikai képletnél természetesen közvet-
lenebbül hatott az egykorú itáliai és szicíliai görög, ill. az
etruszk és karthagói gazdasági élet. Meghatározó jelentősége
pedig magától értetődően a korabeli római-itáliai viszonyoknak
és lehetőségeknek volt, amelyeket jelentősen befolyásoltak a
gazdaságon kívüli tényezők is, így elsősorban Róma katonai
sikerei, amelyek révén, mint láttuk, nagyszámú rabszolga és
igen jelentős anyagi eszközök kerültek az itáliai mező-
gazdaságba, s ezzel előmozdították annak fejlődését, nem
utolsósorban az elsőrendű árutermelő üzemek, a *villa*-gazda-
ságok fellendülésének irányában.

2. AZ EGYES MEZŐGAZDASÁGI MŰVELÉSI ÁGAK JÖVEDELMEZŐSÉGÉNEK PROBLÉMÁJA

A CATO-FÉLE BIRTOKSKÁLA JELLEGÉNEK KÉRDÉSE

Az árutermelő mezőgazdaság Cato-féle programjának meg-
ítélése szempontjából igen jelentős a birtoktípusoknak az a
skálája, amellyel a birtokvásárlásra vonatkozó tanácsait lezárja:
praedium quod primum siet, si me rogabis, sic dicam: de

*omnibus agris optimoque loco iugera*⁸³⁴ *agri centum, vinea est prima, vel si vino multo est; secundo loco hortus irriguus; tertio salictum; quarto oletum. quinto pratum; sexto campus frumentarius; septimo silva caedua; octavo arbustum; nono glandaria silva.* (Ha azt kérdezed tőlem, melyik a legjobb birtok, így felelek: minden földdarab közül, amelyik a legjobb fekvésű és 100 iugerum területű, az első a szőlő, ha jó bort terem és sokat; második az öntözéses konyhakert; harmadik a füzes; negyedik az olajfaültetvény; ötödik a rét; hatodik a gabonaföld; hetedik a vágnyaló erdő, nyolcadik a futtatott szőlőültetvény; kilencedik a makkos erdő; 1, 7.)

Mi Catónak ezt a nevezetes helyét – néhány mérvadónak tekintett állásfoglalással⁸³⁵ összhangban – már korábban úgy fogtuk fel, hogy a különböző birtoktípusok felsorolásának egymásutánjában értékrendi fokozatokat, a hasznosság szempontjából megállapított skálát kell látnunk.⁸³⁶ Úgy véltük, hogy álláspontunk megfelel annak, ahogy a Catót idéző későbbi római agrárszakírók a nyilatkozatot értelmezték. A kérdésben újabban elhangzott több nyilatkozat⁸³⁷ is megerősítette azt a meggyőződésünket, hogy Cato az egyes birtoktípusok sorrendjében a megfelelő mezőgazdasági művelési ágak jövedelmezőségéről vallott nézetét kívánta kifejezésre juttatni.

A kérdést ily módon lezártak is tekinthetnénk. Hogy mégis foglalkoznunk kell vele, annak az az oka, hogy a kiváló M. J. Szergejenko még 1949-ben külön cikkben foglalkozott ezzel a problémával,⁸³⁸ s az ott kifejtett koncepcióját lényegében változatlanul fenntartja, s azóta is több munkájában megismételte.

Szergejenko arra a megállapításra jutott, hogy a Cato-féle lista nem jövedelmezőség szerinti sorrendet jelent. Kétségbe vonja, hogy Cato egyáltalán „matematikai pontossággal” ismerte volna a különféle mezőgazdasági ágak jövedelmezőségét. Az egész felfogást – az akkori idők hangnemének megfelelően – a „nyugati tudomány” félremagyarázásának nyil-

vánította, amire — szerinte — az adott alapot, hogy Cato archaikus stílusát már a következő nemzedék is csak nehezen értette, s Varro, félreértve a felsorolást, azt a különböző gazdaságok rangsorolásának értelmezte.

Megítélésünk szerint azonban a catói passzusban nincs semmi, ami érthetetlen vagy félreérthető volna. Az egyetlen problematikus szó, a *vel* helyességét A. Mazzarino meggyőző módon megvédte és megmagyarázta.⁸³⁹ Tartalmilag egyetlen tétel, a *silva caedua* mibenlétének felfogása körül lehetséges és valóban volt is vita: erre A mezőgazdasági árutermelés fő ágai c. részben visszatérünk.

Elfogadhatatlannak tartjuk tehát azt a megállapítást, hogy Cato mondanivalóját mindegyik hozzáértő antik utóda — Licinius Stolo, Varro, Tremellius Scrofa, Columella és Plinius — egyaránt félreértette volna, mégpedig azonos módon.

Varro, akinek művét ugyancsak a maximális nyereség biztosítására irányuló törekvés hatja át,⁸⁴⁰ a következő értelemben idézi a helyet, a szintén szaktekintély C. Licinius Stolo⁸⁴¹ szájába adva a szót: „Mindenesetre Cato” — szólalt meg Stolo — „lépcsőfokonként állítva egyik földet a másik elé, mint jobbat annál, azt mondja, hogy kilenc fokozat van, mivel az első az, ahol jó és sok bort hozó szőlőt termeszthet, második az öntözéses konyhakert” stb. (I 7, 9), mint Catónál.

Nem lehet kétség aziránt, hogy Cato nyilatkozatát *általában* így értelmezték a római mezőgazdasági szakkörökben. Ékes bizonyossága ennek a Cato rangsorolásával *vitatkozó*, úgyszintén kompetens gazda és szakíró, Cn. Tremellius Scrofa⁸⁴² közlése Varrónál: „Tudom” — tette hozzá Scrofa —, „hogy ő ezt írja, de ezzel nem ért egyet mindenki, mert mások a jó rétnak adják az elsőséget, akárcsak én is . . .”⁸⁴³

Talán még egyértelműbben és nyomatékosabban fejezi ki Cato felfogását Plinius: *Ille in agro quaestuosissimam iudicat vitem . . . proxime hortos (ir)riguos . . .* (ő a gazdaságban a legjövedelmezőbbnek ítéli a szőlőt . . . a másodiknak az öntö-

zéses konyhakerteket . . .).⁸⁴⁴ Másutt a fűzfa termesztésével kapcsolatban a következőket mondja: *Tertium locum ei (sc. salici) in aestimatione ruris Cato adtribuit prioremque quam olivetis quamque frumento aut pratis . . .* (Cato a földbirtokok értékelése során a füzesnek adta a harmadik helyet, előkelőbbet, mint az olajültetvényeknek, a gabonának, a rétekek . . .; XVI 176).

További érvnek tekinthető ebben a vonatkozásban – ha ilyenre egyáltalán még szükség van – Columella állásfoglalása. A különböző birtoktípusok, termelési ágak jövedelmezőségéről folyó vitákról írva Cato és Varro korára, valamint a kortárs Seneca tapasztalataira hivatkozva megállapítja, hogy a legkiadósabb jövedelem a szőlőből származik: *uberrimum esse redditum vinearum* (III 3, 2). Ezt igyekszik ő is kimutatni a maga korának lehetőségeit illetően. Alapos mérlegelés, számítás eredményeképpen ui. arra a következtetésre jut, hogy a földművelésnek ez a fajtája van leginkább a családi vagyonnak hasznára: *id genus agricolationis maxime rei familiari conducere*.⁸⁴⁵

Cato listája természetesen absztrakció: a valóságban éppen úgy nem voltak pusztán egyetlen termék előállítására specializálódott birtokok, mint ahogy a 100 iugerum sem volt a *villa rustica* kizárólagos mérete. Cato azonban éppen az összehasonlítás lehetősége érdekében jelölt meg azonos feltételeket: azonos méretű⁸⁴⁶ és egyaránt optimális fekvésű (*optimoque loco*) birtokokat. – Különben az egyes birtoktesteket hagyományosan jellegüknek, termékeiknek megfelelően vették fel a kataszteri nyilvántartásba, *census*ba, így külön tételben szerepeltek az *arvum, vinea, oliveta, pratum, pascua, silvae caeduae*⁸⁴⁷ stb. A különböző középkori „formulák” ugyancsak regisztrálták a különféle birtok-kategóriákat.⁸⁴⁸

A GABONATERMESZTÉS ÉRTÉKELÉSÉNEK PROBLÉMÁJA

A kutatók körében a legtöbb fejtöresre, vitára évtizedeken át az a kétségkívül szembetűnő jelenség adott alapot, hogy a gabonaföldet, tehát a gabonatermesztést – az itáliai mezőgazdaság hagyományosan tisztelt, alapvető ágát – Cato a maga listáján csak a hatodik helyen szerepelteti.

Az uralkodó felfogás ezt a problémát azzal magyarázza, hogy Hannibal hadjáratainak pusztításai, a kisbirtokos parasztság nagyarányú vérvesztesége, s Rómának a II. sz. elején meginduló tengerentúli, keleti hódításainak hatására a gabonatermesztésre alapozott önellátó itáliai kisbirtok rohamosan átadta helyét a jövedelmezőbb termelési ágaknak, mindenekelőtt a szőlő- és olajtermeléssel foglalkozó közép- és nagybirtoknak,⁸⁴⁹ illetve különösen Dél-Itáliában az állattenyésztő latifundiumoknak.⁸⁵⁰ G. Schrot szerint a tengerentúlról behozott gabona nemcsak a kikötővárosokban nyomta le a gabonaárakat, hanem az itáliai belső piacokon is, és ez kedvezőtlenül hatott a kisbirtokosok terményfelesleg-értékesítési lehetőségeire.⁸⁵¹ R. Martin⁸⁵² szerint az olcsó gabonaimport önmagában még nem lett volna aggasztó a kisparaszti gazdaságra nézve, ellenkezőleg, hatását az tette súlyossá, hogy ez a kisbirtokos rétegnek már meglévő válsághelyzetében következett be. Ch. Parain, hivatkozva P. F. Flückigernek a gabonatisztítás és a cséplés terminológiájával és eszközeivel foglalkozó vizsgálata során elért eredményeire, rámutat arra, hogy Közép-Itáliában a gabonatermelés már jóval Varro kora előtt jelentős mértékben háttérbe szorult.⁸⁵³ A gabonatermesztés témakörének kezelése Varrónál pedig egészében arra mutat, hogy ez a termelési ág Cato ideje óta még fokozottabb mértékben hanyatlott.⁸⁵⁴

Először J. Kromayer mutatta ki,⁸⁵⁵ hogy a gabonatermelő kisbirtok tönkremenetele távolról sem tekinthető olyan álta-

lánosnak, Itália minden vidékére kiterjedőnek, mint korábban vélték. Kromayer érvei csak lassan találtak elfogadásra; újabban azonban mind többen mutatnak rá, hogy a félsziget belső területein, különösen Umbria, Picenum, Samnium és Apulia félreeső vidékein, valamint a Pó-síkságon a gabona-termesztés továbbra is jelentős volt.⁸⁵⁶ R. Martin szerint⁸⁵⁷ annak ellenére, hogy a parasztok nagy része elhagyta földjét, lehetséges, bár egyáltalán nem biztos, hogy a gabona-termesztés csökkent Itáliában. Különösen Szergejenko hangoztatja ismételtén és nyomatékosan azt a nézetét, hogy az itáliai gazdaság alapja a pun háborút követően is a gabonaföld, s hogy a gabona-termesztéssel Itáliában később, még a principatus korában sem hagytak fel.⁸⁵⁸

A maguk szempontjából mindkét felfogás képviselőinek igazuk van, de mind a két egymással szemben álló nézet egyoldalú. Amennyire egyoldalú szemléletre vall ugyanis a második pun háború után következő – döntő mértékben rab-szolga-munkaerőre alapozott – árutermelő, intenzív belterjes gazdálkodásra való áttérése a gabona-termesztés teljes megszűnésére következtetni, éppolyan egyoldalúságra és a catói koncepció meg nem értésére vall az Itália természetlenebb s ezért gazdaságilag elmaradottabb, az áruforgalomtól távol eső vidékein tovább egzisztáló, zártabb gabona-termesztő kisbirtok meglétét szembeszegezni Cato jövedelmezőségi elveivel. Abban kétségkívül igaza van Szergejenkónak,⁸⁵⁹ hogy egy olyan nagy kiterjedésű területen, mint Itália, ahol a domborzati és éghajlati viszonyok igen eltérőek, nem lehetett mindenütt egyforma a mezőgazdaság. Azonban éppen ez a megállapítása szól saját felfogása ellen. Ugyanis egy terület gazdasági fejlettségének, árutermelő gazdaságának megítélésénél nyilván nem az elmaradott vidékek természetes gazdálkodást folytató paraszti gazdaságai jelentik a mérvadó kritériumot, hanem a jövedelmező termékek előállításához kedvező adottságokkal rendelkező, az áruforgalom szempontjából előnyös fekvésű,

korszerű mezőgazdasági üzemek, esetünkben a *villae rusticae*.

Az a körülmény, hogy a kisbirtok – nyilván elsősorban a költséges beruházásokhoz szükséges anyagi eszközök hiányában – továbbra is főként gabonatermesztéssel foglalkozik, az itáliai piacokon való értékesítési lehetőségek csökkenésére vezet.⁸⁶⁰ Ez a tény a viszonylag különben sem magas gabonaárak és az előnytelen szállítási feltételek mellett nem tesz indokolttá a jövedelmezőség szempontjából összeállított skálán előkelőbb helyet.⁸⁶¹ Cato számára, az árutermelő gazdaság szempontjából a gabonatermesztés tehát azért mellékes, mert a városok közelében nem kifizetődő, a föld ott másra jobban hasznosítható. A félreeső területekkel pedig a szállítási problémákon és költségeken, valamint az alacsony gabonaárakon túlmenően az ellenőrzési és szervezési nehézségek miatt sem foglalkozik.⁸⁶² – A döntő kérdés az, hogy a kisbirtok a maga belső szükségletein felül mit tudott piacra dobni, egyáltalán, számottevő mértékben hozzá tudott-e járulni az egyre jobban felduzzadó, ellátatlan római plebs, a saját földbirtokkal nem rendelkező, piacra utalt kézműves réteg, a gyarapodó adminisztratív apparátus, s nem utolsósorban a mind nagyobb létszámú hadsereg szükségleteinek a kielégítéséhez? Ezekre a kérdésekre egyértelmű és határozott nemmel kell válaszolnunk.⁸⁶³ Ugyanis, mint azt már Kromayer⁸⁶⁴ kimutatta, a parasztgazdaság csupán saját belső fogyasztására, a gazda családja és esetleges személyzete szükségleteinek a kielégítésére elegendő gabonát termelt.

Szergejenko szerint⁸⁶⁵ a behozott gabona a hadsereg számára is alig volt elegendő, az itáliai és a római lakosságot a félsziget termeléséből kellett ellátni. Az első megállapítás esetenként elfogadható. Azonban egyetlen adatunk sincs arra vonatkozóan, hogy a római tömegeket hazai gabonával élelmezték volna; ellenkezőleg, források tömegének egybehangzó közlése szerint ez a tengerentúlról, elsősorban Szicíliaból, majd

Afrikából és Egyiptomból stb. importált készletek segítségével történt. A gabonabehozatal növekvő fontosságával kapcsolatban Heichelheim joggal következtet arra, hogy Róma legkésőbb 170 óta a maga számára tartotta fenn a szicíliai gabonafölösleget. Ti. 169-ben a rhodosiak csak a *senatus* előzetes hozzájárulása alapján vásárolhattak a szigeten 10 ezer medimnos gabonát.⁸⁶⁶

A nagyméretű gabonabehozatal mindenképpen a belső termelés elégtelenségére vall. Az a tény, hogy 204-ben és 202-ben Szicília és Szardínia szigetéről szállítottak gabonát Scipio seregének,⁸⁶⁷ még magyarázható volna Itália akkori háború sújtotta helyzetével, ill. gyakorlati szempontokkal, ti. a két sziget közelebb fekszik Afrikához. A belső erőforrásból kielégíthetetlen szükségletek jellemzésére elég azt megemlíteni, hogy az i. e. II. sz. első harmadában csak Massinissa numida király négy alkalommal összesen kb. három millió *modius*⁸⁶⁸ gabonát küldött Rómába, illetve a Görögországban és Makedóniában harcoló római seregek élelmezésére.

Egyiptomból is érkezett gabona a hannibali háborúk idején, 209-ben (Polyb. IX 44). Ettől kezdve a Nílus menti területek gabonája is jelentős szerepet játszott Róma élelmezésében — gondoljunk csak Augustus korára. Jellemző azonban, hogy a szállítást főként alexandriai kereskedők bonyolították le,⁸⁶⁹ a római vállalkozók úgy látszik nem találták eléggé biztonságos és kifizetődő üzletnek. Nem érekltelen, hogy Claudius óta különböző kedvezményekkel, a kockázat átvállalásával igyekeztek ösztönözni a kereskedők vállalkozási kedvét (vö. Suet. Claud. 18–19).

Ha az itáliai parasztok által termelt gabona akár csak a római szükségletek fedezésére elégséges lett volna, aligha vallotta volna maga Cato is azt a Pölybiostól (XXVIII 2) Cicerón át⁸⁷⁰ a principatus koráig⁸⁷¹ hagyományos nézetet, amely szerint Szicília Róma éléskamrája: *Cato Sapiens cellam penariam rei publicae nostrae, nutricem plebis Romanae Siciliam nominabat.*⁸⁷² Verres idejében csak *decuma* (adó)

fejében évente 3 millió *modius* (több mint 25 millió liter) gabona érkezett Rómába Sziciliából (Cic. II In Verr. III 70). Ehhez járult még a *frumentum emptum* és esetenként a *frumentum imperatum*.⁸⁷³ Fontos beszerzési forrás volt még Észak-Afrika és Szardínia szigete.⁸⁷⁴ A Pó-vidéki gabonának Polybios (II 15) által esodálattal említett olcsósága nyilván a szállítási problémákkal függött össze. 187-ben ugyan megépült a *Via Flaminia* és *Via Aemilia*, amelyek a területet összekötötték Közép-Itáliával; ezt azonban a jelek szerint főként drágább termények szállítására vették igénybe. Így pl. az egész félszigetet Cisalpina látta el sonkával.

Mindenesetre az tény, hogy Cato birtokán gabonát csak belső szükségletre termelnek; legfeljebb a fennmaradó mennyiség eladásáról lehetett szó (2, 7).

A gabonatermesztés háttérbe szorulására következtethetünk közvetett úton egy ugyancsak hangsúlyozott Cato-féle szempont alapján, s az a fásítás.⁸⁷⁵ Gabonát főként ott termesztettek, ahol nincs fa.⁸⁷⁶ A fásítási tendencia mellett ez a terület viszont szükségképpen egyre inkább összezsugorodott, s csak a feltétlenül szükségesre terjedt ki. Tény ugyanis, hogy a Cato-féle mintabirtokon is foglalkoznak gabonatermesztéssel, és Cato elméleti tanácsokat is ad a termelés technológiai színvonalának emelésére, így pl. hangsúlyozza a talajjavítás, a trágyázás fontosságát.⁸⁷⁷ Ez azonban elenyésző mennyiségű a szőlő- és olajültetvényvel, ill. a kertészettel kapcsolatos utasításainak részletességéhez és alaposságához képest. Az, hogy Cato mégis gondot fordít a gabonatermesztésre is, teljesen összhangban van jövedelmezőségi alapelveivel és azzal a régi igénnyel, hogy a gazda ne adjon ki pénzt azért, amit a birtokon is meg lehet termelni, így a maga és családja, ill. a rabszolgák számára szükséges gabonamennyiségért sem.⁸⁷⁸ A racionális művelésre vonatkozó tanácsai viszont a birtokon belüli előállítás kifizetődő voltát igyekeznek előmozdítani, s egyben azt is, hogy minél kisebb területen meg lehessen termelni a szükséges mennyiséget.

A MEZŐGAZDASÁGI ÁRUTERMELÉS FŐ ÁGAI

Szergejenko — aki szerint a Cato-féle lista nem jövedelmezőség szerinti rangsor — mindenesetre felveti a kérdést, hogy Cato ugyan mégis miért ezt a sorrendet állította fel a birtokokról? Úgy véli, hogy erre teljes pontossággal csak akkor tudnánk felelni, ha ismernénk Cato munkájának alapelveit. Addig, amíg mindez nem válik ismertté, csak feltételezni, találgatni tudunk.⁸⁷⁹

Megítélésünk szerint erre immár semmi szükség, mivel Catónak idevágó alapelvét A jövedelmezőség Cato-féle koncepciója c. részben megismertük. Ez pedig, mint láttuk, a rantabilitás elve, amelyet Cato a maximális bevételnek minimális ráfordítással, beruházással való biztosításával kíván megvalósítani.

Cato állásfoglalását, értékelését, egész gazdasági koncepcióját ugyanis csak akkor érthetjük meg, ha mindig a tiszta, és nem a bruttó jövedelemre gondolunk, s mindig tekintettel vagyunk az egyes termelési ágakhoz szükséges beruházásokra is. A birtokskála mögött rejlő elgondolás megértése természetesen nehéz, ha nem lehetetlen, annak a számára, aki a szövegösszefüggésből kiszakítva, a közvetlen előzményektől függetlenül szemléli azt.

A felsorolást közvetlenül megelőző pontokban (1, 5–6) Cato a költséges gazdasági felszerelés, a termeléshez szükséges magas beruházások ellen hadakozik a maga alapvető hasznossági szempontjai alapján. Ebben az összefüggésben nyomban érthető lesz a gabonatermesztés értékelése mellett a másik sarkalatos probléma is, nevezetesen a különben nagy nyomatékkal, részletesen tárgyalt olajtermelésnek a negyedik helyre való besorolása. Pedig az olajtermést igen sokrétűen felhasználták: a kisajtott olajat étkezésre, világításra, kozmetikai és testápolási célokra, gyógyszerkészítéshez, magát a fűszerezett olajbogyót ugyancsak étkezésre. Azonban éppen ez a termelési

ág igényelte – a rendkívül gondos munka mellett – a legköltségesebb beruházást. Gondoljunk csak az olajpince, az olajtároló felszerelés, valamint a zúzómalmok árára,⁸⁸⁰ szállítási költségeire.⁸⁸¹ Láthatjuk, hogy az olajszüret, az olajsajtolás igen kényes, nagy gondot és hozzáértést igénylő munka volt.⁸⁸² Éppen ezért ezt Cato a lehetőség szerint igyekszik elkerülni, s a kockázatot a vásárlóra vagy a vállalkozóra áthárítani (l. 144–146). A *De agri culturában*⁸⁸³ olvasható előírások mutatják, hogy különösen sokat árthatott az olaj minőségének a munkások hanyagsága, gondatlan, lassú munkája. Márpedig az étolaj tisztaságának, frissességének biztosítása szempontjából sok függ a munkafolyamat kellően gyors elvégzésétől (vö. 64, 2). Sok gondot okoz a termés megdézsmálása, a lopás veszélye is (67, 2; 145, 2–3). El lehet képzelni, hogy mekkora kárt okozhatott a sajtolóberendezés szándékos megrongálása. Az ilyen eshetőséggel pedig Cato korábban számolni kellett: ezért kénytelen különböző szerzőségekből, alkatrészekből tartalék készletet beszerezni (3, 5), ami magában is növeli az önköltséget, csökkenti a hasznot. Az olaj tárolása is kockázatos volt, mivel általában egy évig volt eltartható.⁸⁸⁴ Nem úgy a boré, amelynek minősége, értéke évről évre emelkedik: *Vetustas oleo taedium adfert, non item ut vino . . . quin immo invitat ad servandum blanda inveterati caries.*⁸⁸⁵ Ha ehhez még hozzávesszük, hogy azonos méretek mellett a szőlő az olajültetvénnel legalábbis egyenlő jövedelmet biztosít egy-egy szüret alkalmával,⁸⁸⁶ akkor már magában ebből is érthetővé válik a szőlőnek az olajfaliget elé sorolása a Cato-féle listán. S akkor még nem beszéltünk arról, hogy az új telepítésű szőlő 5, az olajfa 15 év után fordul termőre,⁸⁸⁷ sem pedig arról, hogy az olajfa csak kétévenként hoz teljes termést: . . . *non continuis annis, sed fere altero quoque fructum adferat.*⁸⁸⁸

Tagadhatatlan, hogy Cato előírásai, ismertetései részletesebben, behatóbban foglalkoznak az olajtároló berendezé-

sével, az olajtermesztéssel, -feldolgozással, mint a szőlőműveléssel, a bor kezelésével.⁸⁸⁹ Ennek alapján, pusztán a terjedelmet véve alapul, azt lehetne gondolni, hogy az előbbinek nagyobb jelentőséget is tulajdonít, s a két termelési ág rangsorolása következetlennek tűnhetnék. Azonban tény, hogy az olajfatermesztés a II–I. sz. folyamán sem volumenében, sem gazdasági jelentőségében nem érte el a szőlő- és bortermelet.⁸⁹⁰ Az olajtermeléssel kapcsolatos fejtegetések alapossága azonban Cato részéről inkább azzal magyarázható, hogy ez a művelési ág abban az időben a római gazdák körében még viszonylag új jövedelmi forrásnak számított,⁸⁹¹ sok problémát okozott; éppen ezek leküzdéséhez és a fokozott nyereség biztosításához kívánt Cato segítséget adni. A szőlészethez-borászathoz viszont régóta jól értettek Itália-szerte, s Cato nem akar olvasói előtt jól ismert, maguktól értetődő dolgokat részletezni.⁸⁹² Innét van leírásainak, utasításainak hézagossága, egyenetlensége; ott beszél részletesebben, ahol újat tud mondani akár a munka technológiája, akár a jövedelem biztosításának egyéb módszerei terén.⁸⁹³ Ezeket a tanácsait, tétéleit viszont kitartóan hangoztatja. Részben ez magyarázza a művében fellelhető gyakori önisméltéseket.

A Pyrrhos elleni háborúk korához képest⁸⁹⁴ kétségkívül jelentős előrehaladás történt az itáliai szőlészeti-borászat területén, Cato és kortársai már feltétlenül számíthattak bizonyos előzményekre, tapasztalatokra. Jellemző erre a *De agri cultura* elején (1, 4) olvasható tanács: . . . *ad villam cum venies, videto vasa torcula et dolia*⁸⁹⁵ *multane sient* (Amikor odaérsz a gazdasághoz, nézd meg, van-e sok sajtoló és hordó). S erre vall a *vinea vetus* említése is.⁸⁹⁶

Jellemző az előző hely Cato takarékosági megfontolásaira is. Érthető, hogy később Plinius is a takarékos beruházást figyelembe véve látja indokoltnak azt, hogy Cato a szőlőt tette ranglistájának az élére: *ille in agro quaestuosissimum iudicat vitem, quoniam ante omnia de impensa ratione cavet.*⁸⁹⁷

A főntebb kiértékelt epigráfiai és archeológiai leletanyag, valamint ugyancsak Plinius közlése⁸⁹⁸ alapján úgy tűnik, hogy az itáliai bor a II. sz. közepe táján szerez nemzetközi tekintélyt. Mutatja ez a Cato-féle program időszerűségét, másrészt következtetni enged a művében körvonalazott gazdasági törekvések sikerére. — Része volt a fejlődésben számos új, külföldi fajta meghonosításának, az itáliai szőlők nemesítésének. Így pl. tudjuk, az I. sz. elején Khios és Kós szigetén római szőlőbirtokosok gazdálkodtak, akik nemcsak bort szállítottak haza, hanem dugványvesszőket is a legnemesebb görög fajták itáliai elterjesztése céljából.⁸⁹⁹

Ebben az összefüggésben nem kívánok agrotechnikai kérdésekkel foglalkozni. Ezért csak utalok rá, hogy a rómaiak a szőlő nevelésének számos módját ismerték és művelték⁹⁰⁰ a karózástól a soros és lugasszerű vezetésen át a fára való feltuttatásig stb.⁹⁰¹ Igen tanulságos a szőlőművelés technikájának, terméshozamának felbecsülése, az írásos forrásokkal való egybevetés szempontjából stb. az a Pompeii területén újabban feltárt szőlőgazdaság,⁹⁰² amelyet főntebb már említettünk, s amelyről még a továbbiakban is lesz szó.

Az öntözéses kertgazdaság (*hortus irriguus*), tehát a zöldség- és főzelékfélék, gyümölcs és virág termesztésére berendezett kertészet második helyre sorolása nem igényel hosszas magyarázatot. A *fundus suburbanus* tárgyalásánál láttuk annak jövedelmezőségét, de láthattuk azt is, hogy nemcsak közvetlenül a Róma környéki kertekből, hanem távolabb fekvő birtokokról is szállítottak — a Tiberisen — főzelék- és zöldségféléket a városba. S tudjuk, hogy ezeket a termékeket, valamint virágokat, dísznövényeket és gyümölcsöt Itália távolabbi partvidékeiről is eljuttatták a tengeren Rómába és más nagyobb városokba.⁹⁰³

A kertészet létesítésével Cato nem foglalkozik részletesen; nem így utódai közül pl. Columella a maga terjedelmesebb munkájában. Columella elmondja, hogy kertet lehetőleg a *villa* szomszédságában, kövér, zsíros talajon kell berendezni, ahol

patak, vagy ennek hiányában állandó hozamú kút vizével lehet öntözni.⁹⁰⁴ Cato azonban a birtok helyének megválasztásánál általában tekintettel van az éghajlati viszonyokra, a *praedium* minden tekintetben kedvező fekvésére (1, 2–3), jó vízellátottságára (*bonum aquarium*); mindez nyilvánvalóan érvényes az egyes birtoktípusokra, tehát a kertészetre is. Magától értetődően külön jelentősége van itt az öntözést biztosító vízellátásnak. Ezt részben folyók, patakok hozamával, részben kutak segítségével oldották meg,⁹⁰⁵ s felhasználták a források vizét is (vö. Cic. Ad Qu. fr. III 1, 3); szükség esetén víztárolót építettek.⁹⁰⁶

A jó talajra telepített, gondosan megmunkált és öntözött kertgazdaság folyamatos, bő termést hozott, tehát kis területen is busás jövedelmet biztosított gazdájának.⁹⁰⁷ Modern analógiákra való hivatkozás helyett inkább Varrót idézzük, aki a *Via Sacra* gyümölcsboltjaival kapcsolatban így nyilatkozik: *ubi poma veneunt contra aurum* . . .⁹⁰⁸

Első látásra problematikusnak tűnhet a fűzes (*salictum*) előkelő, 3. helyre való besorolása. Ez azonban a takarékosági szempont és a sokrétű hasznosítási lehetőség alapján érthető. A fűzest vizenyős, másra nem használható területen lehet telepíteni: *Salicta locis aquosis, umectis, umbrosis, propter amnes, ibi seri oportet*.⁹⁰⁹ Kevés ráfordítást igényel, nem függ az időjárástól, mégis a legbiztosabb jövedelmi forrás: *Nullius quippe tutior reditus et minorisve inpendi aut tempestatis securior* (Plin. XV 175). Plinius, a jelek szerint, úgy gondolta, hogy Cato ezért sorolta az olajültetvény, a gabonaföld és a rét elé (uo. 176).

Magától Catótól azonban azt is megtudjuk, hogy a fűzes telepítésével belső szükségletek kielégítése mellett az eladás is célja volt: *et id videto uti aut domino (domum?) opus siet aut ut vendere possit* (c. 9.).

A fűzfa ugyanis az árutermelő gazdaság, különösen a *vinea* számára sokféle nélkülözhetetlen nyersanyagot szolgáltatott, tehát sokféle hasznot hajtott. Vesszejét elsősorban kosár-

fonásra, ill. a régi kosarak kifoltozására használták (91, 1; 33, 5). A szőlő- és az olajültetvényen ui. nagy készletre volt szükség különféle kosarakból (c. 26., 68.); néha vásárolni is kellett (23, 1) – a nyersanyagot nyilván eladták a kosárfonónak vagy a készárut fizették vele. Ám ezen kívül is sokféle fonott árura volt szükség a gazdaságokban.⁹¹⁰

Különös fontossága volt a fűzfának, mint említettük, a szőlőgazdaság számára.⁹¹¹ A fűzfa ágainak lehántott kérgét szőlőkötözésre használták.⁹¹² Columella (IV 30, 2) és Plinius (XVII 143) egybehangzó közlése szerint 1 iugerum füzes hozama 25 iugerum szőlő kötözőanyaggal való ellátására volt elegendő – azaz: minden 25 iugerum területű *vineához* 1 iugerum *salictum* volt szükséges. Természetesen nem mindegyik szőlőbirtokosnak lehetett füzése. Ilyenkor vásárolnia kellett kötözőanyagot. Jellemző azonban, hogy ezt még Columella sem tartja gazdaságosnak, ezért javasolja egyebek között saját füzes telepítését (IV 30, 1–2). Bizonyára így gondolkodott már Cato is, ezért találunk a *vinea* állandó rab-szolgáltatmányában (11, 1) egy *salictariust*. A fűzfa a szőlőtermesztésnél különösen fontos szőlőkarók készítéséhez is bőséges anyagot adott.⁹¹³ Plinius a füzes karónak való megvágását négy éves kortól javasolja.⁹¹⁴ Különben a fűznél volt e célra alkalmasabb, könnyebben megmunkálható, szívósabb és gyorsabban növekvő fajta is, pl. a gesztenye.⁹¹⁵

Egyébként a sorosan és a lugasszerűen futtatott szőlőhöz nagy mennyiségű nádat is használtak: *Harundinis Italiae usus ad vineas maxima*, írja Plinius.⁹¹⁶ Nádat (*harundinetum*) a különösen vizes helyekre telepítettek.⁹¹⁷

Columella (IV 30, 2) szerint 1 iugerum nádas hozama 20 iugerum szőlőhöz volt elég. A frissen vágott nádnál használhatóbb volt az, amelyik egy évig száradt (Plin. XVII 146).

Már Varro említi, hogy növeli a birtok jövedelmét a gazda számára fölösleges tartócölöpök, szőlőkarók és nád eladása.⁹¹⁸ Ezek iránt nyilván egyre nőtt a kereslet. S idővel,

ahogy mindinkább kibontakozott a mezőgazdasági áru-termelés, háttérbe szorult az önellátás igénye és fokozódott a specializálódás, feltehetően mind többen telepítettek, vásároltak vagy béreltek ilyen fásított, illetőleg nádas területeket. A nádas (*harundinetum*) haszonbérletére jellemző, hogy a bérlőnek joga volt arra, hogy levágja a nádat, akárcsak a tulajdonosnak, s el is adhatta, még abban az esetben is, ha a gazda maga nem szokott belőle eladni.⁹¹⁹ Azonban a nádas kitermeléséből származó haszon élvezetét a tulajdonos birtokának eladása esetére is fenntarthatta magának.⁹²⁰

A munkaerő kihasználása szempontjából igen kedvező, és így a takarékos Cato számára különösen vonzó volt az, hogy a fűzfa különféle termékeinek feldolgozása olyan időben is lehetséges volt, amely más mezőgazdasági munkára nem volt alkalmas. Így a fonott kosarak beszerzését, ill. kijavítását esős időre utalja (23, 1); a kerek és szögletes szőlőkarók megfaragására alkalmasak a téli esték.⁹²¹ Ebben követőre talál még Columellában is, aki a szőlőkaró felvágására és kihegyezésére szintén a téli estéket javasolja.⁹²²

Mindezek alapján igazoltnak látszik Cato összegezése, amely szerint a *salictum* (akárcsak a *pratium*) létesítése minden területen előnyös: *hoc est praedium quod, ubi vis, expedit facere* (c. 9.).

Listája 5. helyén a rétet, kaszálót (*pratium*) szerepelteti. Másutt megkülönböztet öntözött, ill. száraz rétet: *prata irrigua, si aquam habebis id potissimum facito; si aquam non habebis, sicca quam plurima facito.*⁹²³ A rétek öntözésének szokására jellemző a Cicero által (Ad. Qu.fr. III 1, 3) említett fundus Fufidianus, ahol a források vize, közlése szerint, 50 iugerum *pratium* öntözésére ígérkezett alkalmasnak.

Különben a *pratium* viszonylag magas besorolása feltehetően részben a *salictum* esetében konstatált takarékosági szempontoknak köszönhető. Legalábbis erre lehet következtetni Columella indoklásából. Szerinte a régi rómaiak azért be-

csülték mindenek felett a rétet, mert nélkülözhetetlen takarmányt, szénát biztosít, szinte magától terem, alig kíván valami munkát (II 16, 1). Cato is kiemelte, hogy a rét nincs úgy kitéve az időjárás szeszélyeinek, mint a többi művelési ág; csekély ráfordítást igényel, s egész éven át hasznot hajt: *Marcus quidem Porcius et illa commemoravit, quod ne tempestatibus adfligeretur*^{9 24} *ut aliae partes ruris minimeque sumptus agens per omnis annos praeberet redditum neque eum simplicem, cum etiam in pabulo non minus redderet quam in faeno* (Colum. II 16, 2). – Talán nem felesleges megemlíteni, hogy ilyen nyilatkozat a *De agri cultura*ban nem található; ellenben kísértetiesen hasonlít Columella megfogalmazása ahhoz az indokláshoz, amelyet Plinius a *salictum* előnyeként ad;^{9 25} ugyanaz a három tényező szerepel mindkettőjüknél: *tempestatas, sumptus ~ impendium, redditus*. – Az mindenesetre tagadhatatlan, hogy Columella indoklása megfelel Cato elveinek, műve, szellemének. S az is tény, hogy a *De agri cultura* 9. fejezetében maga is egy kalap alá veszi a *salictumot* és a *pratunot* mint olyan birtokokat (*praedium*), amelyeknek a létesítése vizes, ill. öntözhető talajon kedvező. Az is megállapítható, hogy Cato a széna, a szalastakarmány biztosítására általában igen gondosan ügyelt.^{9 26}

Más összefüggésben külön és részletesen foglalkoztunk a Cato listáján a 7. helyen álló *silva caedua* (s ezzel összefüggésben az utolsó, a 9. helyen álló *glandaria silva*) problematikájával.^{9 27} Ezért ezúttal csak ottani megállapításainkat kívánjuk összefoglalni, ill. néhány ponton kiegészíteni.

A *silva caedua* egyes szerzők – mint Brehaut, Szergejenko, ill. nálunk Kun J. – szerint „lombadó erdő”, afféle cserjés, amelyet azért telepítenek, hogy a fák fiatal hajtásait, lombját rendszeresen megnyessék, a falevelet takarmánynak, alomnak használják fel.

Cato több megjegyzése szerint valóban úgy tűnik, hogy különböző fák leveleit, lombját a gazdák felhasználták alom-

nak is az állatok számára, de a takarmány kiegészítésére, pótlására is, mégpedig frissen és szárítva, télire eltéve egyaránt.⁹²⁸ Ennek ellenére nem hinnők, hogy valaha is külön ilyen célból telepítettek volna erdőt. A magunk részéről azt az álláspontot fogadjuk el, hogy a *silva caedua* kitermelni való, fakitermelés céljaira szolgáló, tehát épület-, bútor-, szerszám- és tűzifát, különféle gazdasági felszerelések nyersanyagát szolgáltató erdő.⁹²⁹

Mint említettük, Cato több helyen ajánlja a lombnak, falevélnek állati takarmányként való felhasználását. Arról azonban csak egy helyen (6, 3) nyilatkozik, hogy hol voltak az e célra szolgáló fák, milyen jelleggel telepítették őket: *Circum coronas et circum vias ulmos serito et partim populos, uti frondem ovibus et bubus habeas, et materia, si quo opus sit, parata erit.* – Látnivaló tehát egyrészt, hogy a juhok és ökrök lombtakarmányát nem külön erdő – '*silva caedua*' – szolgáltatta, hanem a (birtok) szegélyeken és az utak mentén ültetett fák, fasorok. Ez a telepítési szokás úgy látszik hagyományossá vált, igazolni látszanak azt a már említett pompeii szőlőfeltárásnál tett megfigyelések.⁹³⁰ Világos Cato megfogalmazásából az is, hogy még ezeket sem kizárólag takarmánykiegészítőül telepítették, hanem egyúttal azért is, hogy szükség esetén faanyaghoz jussanak.

Figyelemre méltó az a megjegyzés is, amelyet később Varro a Cato-helyre való hivatkozásához fűz (I 24, 3): *Quod Cato ait, circum fundum ulmos et populos, unde frons ovibus et bubus sit et materies, seri oportere (sed hoc neque in omnibus fundis opus est, neque quibus est opus, propter frondem maxime).* . . . Tehát Varro szerint is a birtok körül (*circum fundum* ~ *circum coronas*) ültetik ezeket a fákat, „de nem is kell ültetni minden birtokon, és még ott is, ahol kell, főleg nem a lomb miatt kell”.

A takarmány-lomb tehát még ezeknek a fáknak az esetében is mellékes szempont, alkalmi lehetőség. Mutatja ezt Cato több

olyan közlése is, amely szerint éppígy felhasználták takarmánynak a juhok számára a tölgylevelet is (5, 8; 30; 54, 2), márpedig a tölgyfélék semmiképpen sem illenek bele a *silva caedua* kérdéses koncepciójába.

Külön figyelmet érdemel Cato egyik idevágó nyilatkozatának (5, 7) a megfogalmazása, szóhasználata: *frondem iligneam legito* (és nem „*caedito*”)! Columella és Plinius a még kifejezőbb *stringere* igét használja. Columella (IV 3, 7): *possunt etiam folia ficulnea probe dari, si sit copia aut stringere arbores expedit*. Plinius (XVIII 266): *si pabulo folia eius stringis . . .*⁹³¹ Ennek alapján bizvást következtethetünk arra, hogy az említett fák ágait nem feltétlenül vágták-törték le, hanem alkalmasint csak marokkal lehúzták róluk a leveleket. Tehát szó sem volt olyan drasztikus eljárásról, mint pl. amire a *lex Spoletina* tilalma vonatkozik: *Honce loucom . . . neque cedito neque cedere liceto*.⁹³²

A modern agrokémiai vizsgálatok kimutatták, hogy míg 1 kg réti széna 7,2% proteint, ill. 33 mg karotint tartalmaz, addig ugyanannyi rezgőnyárfa-lomb 14%, ill. 367 mg, a nyírfalomb pedig 11%, ill. 380 mg proteint, ill. karotint tartalmaz.⁹³³ Számos fa levele tehát igen magas tápértékű takarmány. Erről természetesen az ókoriaknak nem lehetett tudomásuk, azt azonban nyilván megfigyelték, hogy pl. a szarvasmarha szívesen tép az útszéli fák, bozótok lombjairól, s ezért jól meggondolt és érthető takarékoságból szándékosan is felhasználták a birtokukon található fák, elsősorban éppen a nyárfa és a szil lombját takarmány kiegészítésére. Arra azonban semmi jel sem mutat, hogy ilyen célból külön erdőt tartottak volna, s ez lett volna a *silva caedua*.

A *silva caedua* kategóriájába azok a fák tartoznak, amelyeknek Cato (akit Plinius mindenfajta faanyag vonatkozásában mint elsőrangú szakteknitelyt tart számon)⁹³⁴ gazdasági rendeltetésű feldolgozását említi. Így a különböző gazdasági felhasználások elkészítéséhez használt fafajták, pl. a babér, a fekete

gyertyán és a magyal, továbbá a bükk, a szil és a tölgy. Közelebről meghatározatlan rendeltetéssel említi a következő fajták anyagát (*materies*): ciprus, fenyő, nyár és a szil.⁹³⁵

A fakitermelés jelentősége Itáliában a második pun háború utáni évtizedekben különösen jelentős lehetett a háborús pusztítás okozta épületkárok helyreállítása, illetőleg a fellendülő árutermelő gazdaságok felszereléséhez szükséges nyersanyag biztosítása érdekében. Gondoljunk csak azokra a berendezésekre, amelyeket az olaj- és szőlősajtolók igényeltek. A mezőgazdasági asztalos szakipar sok fát használt fel, az építőipar nem kevésbé. Megnőtt a fakereskedelem és -szállítás jelentősége is.⁹³⁶ Hogy Cato mindezek ellenére sem sorolja előbbre a *silva caeduát*, annak kézenfekvő magyarázata lehet az a körülmény, hogy ez a beruházás térül meg leglassabban, a kitermelhető fa vágásérettiségének az ideje általában 15–20 év.⁹³⁷

Az id. Plinius és más irodalmi szerzők, valamint különösen a jogi forrásanyag számos adalékot szolgáltat felfogásunk alátámasztására, amely szerint a *silva caedua* fakitermelésre szolgáló erdő. Ezekre az adatokra most nem kívánok visszatérni,⁹³⁸ csupán néhány kiegészítést fűznék korábbi anyaggyűjtésemhez ebben a vonatkozásban,⁹³⁹ továbbá a gyümölcsfáknak a tűzifa, ill. feldolgozásra szolgáló faanyag céljából való kivágására vonatkozó tilalmakkal⁹⁴⁰ kapcsolatban.⁹⁴¹

Cato listáján az utolsó előtti helyen az *arbustum*⁹⁴² áll. Az *arbustum* szőlő futtatására szolgáló faültetvény, fásított terület. *Arbustum* céljára főleg ritka levélzetű fákat alkalmaztak, hogy a sűrű lombok ne fogják el a napot a szőlő elől. Columella szerint – aki a legrészletesebben írt az *arbustum* létesítéséről, gondozásáról és a futtatott szőlő termesztéséről – legjobb a szilfa (*ulmus*)⁹⁴³ és a kőris (*fraxinus*).⁹⁴⁴ Plinius megemlíti még a fekete nyárfát, a fűge- és az olajfát (XVII 200). Felsorol azonkívül még egy sor fafajtát, amelyet Transpadana térségében az *arbustum*okban felhasználtak (uo. 201).

Annál érdekesebb, hogy Sasernáék, akiknek, mint láttuk, éppen ezen a területen volt a birtokuk, Catóhoz hasonlóan kevésre tartották az *arbustumot*, és a leghatározottabban elutasító álláspontra helyezkedtek vele szemben: *arbusti ratio mirum in modum damnata Sasernae patri filioque*,⁹⁴⁵ *de arbusto inter auctores non exigua pugna fuit, abnuente Saserna genus id ruris . . .*⁹⁴⁶ Mindkét hely folytatásából kiderül, hogy Tremellius Scrofa viszont éppen az ellenkező állásponton volt. Vergilius, aki különben szintén észak-itáliai születésű volt, a szőlőműveléssel kapcsolatban pedig *csak* az *arbustumot* tartja számon.⁹⁴⁷

A két elutasító álláspont magyarázatát illetően elsősorban két körülményre kell gondolnunk. Először is arra, hogy nem akármilyen, már meglévő, rendezetlen fás terület volt alkalmas *arbustumnak*, viszont egy külön erre a célra telepített fás liget a befektetett munkát és költséget csak igen hosszú idő után kezdte megtéríteni.⁹⁴⁸ Azonkívül, mint Columella (V 6, 24) és Palladius (III 3, 1) is elmondják, az *arbustum* szőlőtermése annál jobb minőségű volt, minél magasabbra kúszott az indája a fán. A szüretelés azonban ily módon ugyancsak fáradtságos és veszélyes lehetett. Igen jellemző erre Plinius megjegyzése: „Campania vidékén nyárfával párosítják (*populis nubunt*)⁹⁴⁹ a szőlőt. Az átöleli élettársát, és ágain simulékony karjaival szívósan egyre tovább kapaszkodva felhatol annak egészen a csúcsáig, olyan magasra, hogy a szüretelő munkabérében kiköti az elhamvasztást és az elföldelést is . . .” (XIV 10).

Láttuk viszont, hogy Cato más helyütt (c. 7–8.) külön figyelmet szentel az *arbustumnak*. Ennek a magyarázata az, hogy az illető *fundus* Róma mellett feküdt, s fontosságát éppen *suburbanum* volta jelentette.⁹⁵⁰ A város környéki *arbustumban*, mint azt Cato tanácsai (7, 1–2) is mutatják, elsősorban csemegeszőlőt, részben tartósítható fajtákat termesztettek.⁹⁵¹ Columella is említi, hogy a városok közelében érdemes étkezési célra szőlőt termesztetni, ezt a kereskedők

veszik, különösen a jóízű és szemre is szép fajtáknak van keletjük (III 2, 1–2; vö. Pallad. III 9, 3). Arról már Varro is beszámol, hogy szüret alkalmából különben is kiválogatták a borszőlő közül a csemegének való fürtöket (I 54, 2; vö. Cato 25).

Mint Catónál láttuk, a város környéki *arbustum* vegyes gazdaság,⁹⁵² elsősorban kertészet. Azonban a távolabbi fekvésű *arbustum*okban a jobb helykihasználás érdekében a szőlőn kívül általában termesztettek mást is, elsősorban gabonát. Columella (V 6, 11) és Plinius (XVII 202) közléséből azt is tudjuk, hogy ez a szándék már a fák ültetésénél, egymástól való távolságuk megállapításánál is érvényesült. Amennyiben a szőlőt olajfára futtatták (Varro I 7, 4; Plin. XVII 200), természetesen az olajfatermesztésnek is jelentősége volt. Columella közléséből arról is értesülünk, hogy gondosan hasznosították az *arbustum* fáinak lombját az állatok takarmányozásában (V 6, 4–5).

AZ EGYES MŰVELÉSI ÁGAK KÖZÖTTI ÖSSZEFÜGGÉS KÉRDÉSÉHEZ

Mint láthattuk, egyes művelési ágak között szerves összefüggés, egyes birtoktípusok között kölcsönös egymásrautaltság érvényesült. A földbirtokosok számára ezért is hasznos és kívánatos volt esetenként több különböző, de meghatározott jellegű birtoktestet egyesíteni, többféle termék előállítására berendezkedni. Különösen jól megmutatkozik ez a szőlő (*vinea*), illetőleg a füzes (*salictum*) és a nádas (*harundinetum*), valamint a vágásra szolgáló erdő (*silva caedua*) kapcsolatában. Erre az összefüggésre vonatkozóan érdemes néhány, az előző pontban már érintett kérdést más aspektusból, alaposabban is megvizsgálni.

A szőlőművelés szükségleteinek fedezésére különböző fajtákból faiskolat létesítettek.⁹⁵³ A legjobbnak, mint említettük, a könnyen megmunkálható, igen szívós, tartós gesztenyét

tekintették (Plin. XVII 147). Külön előnye volt, hogy gyorsan elérte a vágásérettséget,⁹⁵⁴ és vágás után gyorsan újra kihajtott. A szőlőkaró, lugastartó cölöp stb. biztosítására telepített gesztenyést Plinius a *plantaria caedua* megjelöléssel illeti,⁹⁵⁵ a kivágott faanyagot általában *caeduum lignum*nak nevezi (VII 141).

Igen hasznos, szinte nélkülözhetetlen volt a szőlőbirtok számára a fűzfa: *caeduum salix*.⁹⁵⁶ Plinius a fűzes megvágását szőlőkaró szerzése céljából kb. a negyedik évben tartja megfelelőnek.⁹⁵⁷ A fűzfa azonban más célra is hasznosítható volt. Így hajlékony vesszejét kosárfonásra és a gazdaságban szükséges különféle eszközök elkészítésénél is felhasználták.⁹⁵⁸ Különösen fontos volt azonban azért, mert ágainak lehántott kérge adta a legjobb anyagot a szőlő kötözésére.⁹⁵⁹ Columella (IV 30, 2) és Plinius (XVII 143) egybehangzó közlése szerint 1 iugerum fűzes háncs hozama 25 iugerum szőlő kötőanyaggal való elátására volt elegendő, azaz minden 25 iugerum területű *viēnā*hoz 1 iugerum fűzes (*salictum*) volt szükséges.

A sorosan, ill. lugasszerűen futtatott szőlőhöz nagy mennyiségű nádat is felhasználtak⁹⁶⁰ az indáknak a támasztókarók, ill. cölöpök közötti vízszintes átvezetésére. Columella szerint (IV 30, 2) 1 iugerum nádas (*harundinetum*) termése 20 iugerum ilyen szőlőhöz volt elég. Különben a frissen vágott nádszálaknál használhatóbb volt az olyan, amelyik már egy évig száradt (Plin. XVII 146).

A fentiek alapján nem meglepő, hogy a szőlőtermesztés említett három fontos kelléke gyakran együtt szerepel a mezőgazdasági szerzőknél és a jogi forrásokban egyaránt. Példaként lássunk néhány kiragadott idézetet: „Most ismertetem, hogyan kell gondoskodni a tartóoszlopokról, keresztlécekről és kötőanyagról” (Colum. IV 30, 1). Vagy: „olyan föld esetében, amelyről a gazda haszonbérbe adott birtoka számára szőlőkarót, fűzfavesszőt vagy nádat szokott biztosítani . . .”⁹⁶¹

Amennyire hasznosnak tartja Varro a gazdának fölösleges karóanyag, tartócölöpök és nád eladását,⁹⁶² annyira értelmet-

lennek minősíti Columella a szőlővel való bajlódást, ha minden szükséges anyagot — támasztékot, nádat, kötözőanyagot — máshonnét kell beszerezni.⁹⁶³ Így érthető az a nézet, amely szerint az erdő (*silva*) és a füzes (*salictum*) olyan tartozékok, melyek nélkül a birtokok nem művelhetők: *nec sine his fundi coli possint*.⁹⁶⁴ Ezekről a szükséges anyagokról a jó gazdának idejében, jó előre gondoskodnia kell, saját telepítéssel.⁹⁶⁵ Columella a *silva caedua*, a *salictum* és *harundinetum* termékeit a szőlőbirtok „hozományának” nevezi,⁹⁶⁶ tehát a birtok felszereléséhez sorolja, elengedhetetlen tartozékának tekinti.⁹⁶⁷ Mutatja ezt a költői *dos*, *dotes* megjelölés mellett használt *instrumentum* minősítés: *dotem, id est instrumentum*.⁹⁶⁸ A jogi irodalomban is találkozunk olyan állásfoglalással, amely szerint a szőlőkaró, a tartóoszlop éppúgy a szőlő gazdasági felszereléséhez tartozik, mint a különféle kapák: *palos perticas rastros*⁹⁶⁹ *ligones*⁹⁷⁰ *instrumenti vinea esse*.⁹⁷¹

Az eddigiek alapján látnivaló, hogy a *silva caedua* jelentősége, rendeltetése a szőlőgazdaság számára az volt, hogy a szőlőtövek megtámasztásához, a szőlőindák futtatásához szükséges faanyagot biztosítsa: . . . *silvae caeduae, ut pedamenta in vineis non desint*.⁹⁷²

Igen jellemző ebből a szempontból egy peteleai (Campania) feliraton fennmaradt végrendelet (*testamentum*) azon részlete, amely az örökül hagyott szőlővel kapcsolatban a következőképpen rendelkezik: . . . *ab heredibus meis volo praestar(i) . . . ex praedis ceteris meis palum ridica(m) omnibus annis sufficiens pedaturae vineae . . .*⁹⁷³

A szőlőkaró-szükségletre, felhasználására vonatkozó érdekes adatokkal rendelkezünk Pompeii területéről. Agrippa Postumus *villájában* egy kamra falán a következő két bekarcolt felirat olvasható:

In acervo magno pali sur: MXXII

In pa(rvo?) pali quadri . . .

– továbbá egy *D*-nek (= 500) látszó szám.⁹⁷⁴ Tehát összesen 1523 szőlőkarót halmoztak fel a megjelölt helyen.

Egy másik *villában* talált felirat hasonló mennyiségű készletet regisztrál:

palos acutos DCCCXL
qui non sunt acuti CDLX
summa MCCC⁹⁷⁵

Tehát itt 840 kihegyezett és 460 kihegyezetlen (összesen 1300) karót tároltak. Jashemski szerint ez utóbbiak a lugashoz használt keresztlécek lennének. Ez azonban kevésbé valószínű. Mint láttuk, erre a célra általában nádat használtak, mégpedig nem karóval (*palus*), hanem tartócölöppel (*pertica*) kombinálva. Valószínűbb, hogy olyan szőlőkarókkal van dolgunk, amelyeket még később szándékoztak kihegyezni. A takarékos gazdák ugyanis Cato ideje óta lehetőleg a fontosabb gazdasági munkára alkalmatlan téli estéken faragtatták rabszolgáikkal a különféle kerek és szögletes szőlőkarókat.⁹⁷⁶

Pompeii közelében, a Sarno völgyében fekvő egyik *villában* nagy mennyiségű elszenesedett szőlőkarót találtak.⁹⁷⁷ Ezek formájáról, méreteiről azonban nem szólnak a tudósítások.⁹⁷⁸ Annál tanulságosabb felvilágosítással szolgálnak a már említett pompeii szőlő újabb feltárási munkálatai, amelyek során gipsszel kiöntötték az elégett szőlőtövek és támasztó karók gödreit. Az ezt követően elvégzett felmérés szerint a szőlőtövek 90%-ának átmérője 2–5, 5 cm, átlagban 4 cm (a legvékonyabb 1 cm, a legvastagabb 8,5 cm átmérőjű) lehetett; a karó-lyukak 2,5–5,5 cm, átlagban 4 cm (a legvékonyabb 2–3 cm, a legvastagabb 7, 5–8 cm) átmérőt mutatnak; a szőlőtövek lyukainak 90%-át 7–28 cm közötti (átlagban 16 cm) mélységben lehetett kiönteni; a karó-lyukak 8–23 cm közötti átlagban 15 cm-es süllyesztési mélységet adnak.⁹⁷⁹

A birtok szőlőállománya – a feltárható nagyobbik részének szabályos elrendezése, beosztása alapján – 4000 tőre tehe-

tő.⁹⁸⁰ Ily módon igen érthető az idézett graffitókban szereplő tekintélyes karómennyiség, amelyet a két gazdaságban nyilván az elkorhadt, eltört darabok pótlására, új ültetésű tövek megerősítésére tartalékolnak.⁹⁸¹ S ugyancsak érthető, ha a szőlőgazdaság szükségleteinek fedezésére tartott, ill. bérelt *silva caedua* megjelölésére éppen lényeges hozadékának, a szőlőkarónak (*palus*) az aspektusából a *silva palaris* megjelölést is alkalmazták. Nevezetesen Ulpianus abban az összefüggésben, hogy füzes, karónak való erdő vagy nádas haszonélvezete esetében a levágott anyagból el is lehet adni, így ír: ... *puto fructuarium hactenus uti posse, ne ex eo vendat, nisi forte salicti ei vel silvae palaris vel harundineti usus fructus sit legatus...*⁹⁸²

3. A VILLA RUSTICA ÜZEMSZERVEZÉSE ÉS MUNKAERŐ-GAZDÁLKODÁSA

A Cato által leírt *villa*-gazdaság, mint láttuk, mind elhelyezkedése és felszerelése, mind termékstruktúrája és értékesítési törekvései tekintetében következetesen szolgálja a szerző koncepcióját, a racionális, rentábilis termelést. Ugyanez a szempont érvényesül a *villa rustica* üzemszervezése és munkaerő-gazdálkodása területén. Irányelve: ahogyan eredményesebb és olcsóbb a munkavégzés, azt a megoldást kell választani. Helyesen állapítja meg Hoffmann Tamás,⁹⁸³ hogy „az antik agrártudomány üzemszervezési tapasztalatai a rabszolgamunkaerővel működtetett mezőgazdasági üzemben vonódtak le”.

A *villa rustica* termékei révén szoros kapcsolatban áll a piáccal, a kereskedelemmel, iparcikkszükséglete folytán a városi kézművesműhelyekkel, alkalmi munkaerőhiánya következtében pedig a birtok közelebbi-távolabbi környezetével. Egyébként, mint gazdasági egység, állandó munkaerő-állomá-

nyát, a rabszolga-*familiát* tekintve zárt rendszert alkot, amelynek folyamatos, zavartalan működését gazdája a *vilicus* segítségével igyekszik biztosítani.

A FAMILIA

Körültekintő gazdasági meggondolásból Cato mindenesetre igyekszik jó viszonyt biztosítani szomszédaival: *vicinis bonus esto*.⁹⁸⁴ *familiam ne siveris peccare*.⁹⁸⁵ *si te libenter vicinitas videbit*,⁹⁸⁶ *facilius tua vendes*,⁹⁸⁷ *opera(s) facilius locabis. operarios facilius conduces*,⁹⁸⁸ *si aedificabis, operis, iumentis, materia(e) adiuuabunt*,⁹⁸⁹ *si quid bona salute usus venerit, benigne defendent* (A szomszédokhoz légy jóindulatú: ne törd el, hogy rabszolgáid vétsenek [ellenük]. Ha a szomszédság szívesen lát, könnyebben adod el áruidat, könnyebben adod ki a munkákat, s könnyebben fogadsz munkásokat; ha építkezel, munkaerővel, fogattal, építőanyaggal fognak támogatni; ha a jólét közepette valamiben szükség köszönt be, szívesen segítenek majd; c. 4.).

Látnivaló, hogy a barátságos tanács mögött is csak a vagyona gyarapításán fáradozó, jövedelme növekedésének lehetőségeit latolgató, a piac felé tekintető, számító gazdával állunk szemben.⁹⁹⁰ Jövés-menésről, szomszédolásról természetesen szó sem lehet. Jellemzőek erre a *vilicus*nak szóló utasítások, tilalmak, a vele szemben támasztott követelmények. Így pl.: „csak 2–3 olyan ház legyen, ahonnan szükséges dolgokat kér és amelynek ad – senki több (5, 3); Lakomára sehová el ne menjen;⁹⁹¹ a felügyelő ne legyen lézengő”.⁹⁹² Ez az utóbbi szempont visszatér a *vilicusszal* szemben támasztott azon követelmény indoklásában, hogy maga is dolgozzék a földeken: ennek következtében egyebek között a fáradtság is elveszi a kedvét attól, hogy elkószáljon: *opus rusticum omne curet uti sciat facere, et id faciat saepe . . .* (5, 4). *si hoc faciet, minus libebit ambulare et . . . dormibit libentius*.⁹⁹³

Hasonló álláspontra helyezkedett később Saserna is.⁹⁹⁴ Saserna könyve előírja, hogy senki se menjen ki a birtokról, kivéve a felügyelőt (*vilicus*), a raktárkezelőt és még egy személyt, akit a felügyelő jelöl ki; ha valaki ennek ellenére kimegy, ne távozhasson büntetés nélkül; ha úgy távozott, a felügyelőt kell felelősségre vonni.⁹⁹⁵ Ezt a megfogalmazást Varro kissé lazának találja és a következőképpen korrigálja: Ezt jobb lett volna úgy előírni, hogy senki se menjen ki urának utasítása nélkül hosszabb időre, csak úgy, hogy még aznap visszatér, s ez se történjék többször, mint ahogy az szükséges a birtok szempontjából.⁹⁹⁶ Hasonló szellemben ír a kérdéstről Columella is: Csak annak az eltávozását engedje meg a birtokról a felügyelő, akit ő maga küldött, de ő is csak akkor küldjön el (valakit), ha komoly szükség kényszeríti erre (I 8, 12); majd később Palladius (I 6, 2).

Látnivaló tehát, hogy nyomós indok nélkül maga a *vilicus* sem hagyhatta el a gazdaságot, jelenléte feltétlenül szükséges volt. Arra, hogy alkalmanként a többi rabszolga közül is eltávozott volna valaki, Cato közlései alapján legfeljebb csak következtethetünk.⁹⁹⁷

Ez azonban csak a dolog egyik oldala: épp ilyen fontos, hogy illetéktelen elemek ne árthassák bele magukat a gazdaság ügyeibe. Ezért szükséges az, hogy a *vilicus* csak a gazda számára feltétlenül megbízható személyekkel érintkezzék: *amicos domini, eos habeat sibi amicos*.⁹⁹⁸ Figyelemre méltó, hogy Columella ezt úgy értelmezi, hogy csak ilyeneket engedjen be a birtokra: *... neve hospitem, nisi amicum familiarumque domini, receperit* (L 8, 7).

Azt, hogy kiket kell távol tartania, kikkel nem szabad érintkeznie, azt maga Cato megmondja: *parasitum ne quem habeat. haruspicem, augurem, hariolum, chaldaeum ne quem consuluisse velit* (5, 4).

Van olyan kutató, aki a két tilalmat egybekapcsolja,⁹⁹⁹ holott nyilvánvalóan két különböző kategóriával és eltérő indí-

tékokkal kell számolnunk. A paraziták tartására vonatkozó tilalom indoka nyilván takarékosági meggondolás volt, akár csak ennek a másik tilalomnak: *segetem ne defrudet*.¹⁰⁰⁰ – A jósokkal kapcsolatban más a helyzet. Először is miféle együttessel állunk szemben? Már korábban elfogadtuk Szergejenkónak azt a megállapítását, hogy az *augurok*, ill. *haruspexek* esetében nem hivatalos római testületekre kell gondolnunk.¹⁰⁰¹ Hisz nyilván nem tételezhetjük fel Catóról, hogy a római államvallás hagyományos intézményei, hivatalos papi testületeinek tagjai ellen emeljen szót.¹⁰⁰² A nemkívánatosnak nyilvánított elemek kilétére vonatkozó pozitív felvilágosítást pedig Cicero alábbi nyilatkozatában véltük felfedezni: *non habeo denique nauci Marsum augurem, non vicinos haruspices, non de circo astrologos, non Isiacos coniectores, non interpretes somniorum* (Egyszóval nem tartom semmire a Marsus madárjóst, az utcai béljóst, a cirkuszi asztrológust, Isis jóspapjait, az álomfejtőket; De divin. I 132, vö. De nat. deor. I 55). Tehát nem hivatalos jósokról van szó, hanem vándor szemfényvesztőkről, akik hasznot húznak az emberek hiszékenységből,¹⁰⁰³ s mindenféle zavart keltenek. Ezért utasították ki a csillagjósokat – először 139-ben – Rómából és Itáliából, ezért zavarta el a különféle jósokat és áldozatbemutatókat Numantia alól a táborából Scipio Aemilianus.¹⁰⁰⁴ – Cato tilalmához hasonlóval találkozunk Columellánál ismételten is a *vilicus*nak szóló intelmek között, mégpedig határozott indoklás kíséretében: „ne engedjen be béljósokat és jósnőket, mert a bárdolatlan lelkeket mindkét fajta értelmetlen babonával pazarlásra, majd gonosztettekre készíti” (I 8, 6). Illetőleg: „béljósokkal és jósnőkkel önszántából ne álljon szóba, mert mindkét fajta megzavarja értelmetlen babonával a bárdolatlan lelkeket” (XI 1, 22).

Feltételezzük, hogy Catót hasonló meggondolások készítették tilalma megfogalmazására, hasonló kellemetlenségeket kívánt megelőzni vele. S ezzel kapcsolatban rámutattunk egy ebben

az összefüggésben eladdig teljesen figyelmen kívül hagyott szempontra. Nevezetesen arra, hogy az első és második szicíliai rabszolgafelkelés négy vezetője közül három – jós volt. Mégpedig Eunus, Atargatis istennő pártfogoltja *hariolus* típusú jós, Salvius-Tryphón *haruspex* (ἱεροσκοπός), Athénión pedig csillagjós (ἀστρομαντις). – Diodóros (XXXIV 5; 5) így ír Eunusról, a szír eredetű rabszolgáról: ἄνθρωπος μάγος καὶ τερατοῦργος (mágus volt és szemfényvesztő). Diodóros (uo. 2, 14) hangsúlyozza, hogy nem hadvezéri adottságai, hanem kizárólag jóstehetsége miatt (διὰ μόνον τερατίαν) választották meg a felkelő rabszolgák vezérüknek, majd királyuknak.

A második felkelés alkalmával a rabszolgák királyává választott, ugyancsak szír eredetű Salvius, aki a Tryphón nevet vette fel, szintén jós volt: τῆς ἱεροσκοπίας ἔμπειρος (vö. Diod. XXXVI 4,4). A felkelés másik vezére, a kilikiai Athénión – aki melleleg οἰκονόμος, tehát *vilicus* volt – gyakorlott csillagjós: τῆς ἀστρομαντικῆς πολλὴν ἔχων ἔμπειρίαν (Diod. XXXVI 5, 1).

Ezek a jósök a rabszolgatömegek szemében egy-egy isten pártfogoltjainak számítottak. Eunus Atargatis istennőre hivatkozva jósolt, sikerei az istennő pártfogását garantálták. Mint közvetítő az istennő támogatását, jóindulatát tolmácsolta, biztonságérzetet nyújtott társainak, fanatizálta őket¹⁰⁰⁵ válalkozásuk megkezdése előtt. Ezért fordultak hozzá gazdáik kegyetlenkedései miatt elkeseredett társai, akik túlnyomórészt szírek voltak, mint ő. A keleti rabszolgáknak a hazai kultuszok iránti fogékonysága, vonzalma, ezek egyesítő, lázító és fanatizáló hatása mellett kézenfekvő a közvetítőiknek, a különféle jósőknek, vándor prófétáknak, mágusoknak veszélyessége a rabszolgatartók számára. Az utóbb tárgyalt esetekben a veszélyt még fokozta az, hogy közöttük akadtak ilyenek, sőt egyikük, Athénión, egyébként is irányítójuk, *vilicus*uk volt.

A 196. évi étruriai, ill. a 185. évi apuliai rabszolgamegmozdulás,¹⁰⁰⁶ valamint a *Senatus consultum de Bacchana-*

libus alapján feltételeztük, hogy már Cato is hasonló tapasztalatok hatására foglalt állást a jószok ellen, mint amire később Columella utalt. Észrevételeink csakhamar kedvező visszhangra találtak.¹⁰⁰⁷ Nem maradtak el persze az ellenvetések sem. Így F. Bömer¹⁰⁰⁸ szerint a jószokra vonatkozó Cato-féle tilalom indítékainak vizsgálatánál túlzott jelentőséget tulajdonítunk a birtok biztonsága, a rabszolgák féken tartása szempontjának. Arról a tényről azonban – amire következtetéseinket elsősorban alapítottuk –, hogy ti. a két szicíliai rabszolgafelkelés négy vezére közül három jósz volt, ebben az összefüggésben következetesen nem vesz tudomást. – N. Brockmeyer szerint a II. sz. első évtizedeiben kitört itáliai rabszolgafelkeléseknek nem volt lényeges gazdasági kihatása.¹⁰⁰⁹ Ez kétségkívül igaz lehet, már csak azért is, mert idejében és kíméletlenül elfojtották azokat. Azonban mégiscsak tény, hogy a felkelésekben több ezer rabszolga vett részt – a második esetében 7 ezret ítéltek halálra –, s ez tulajdonosaikat mégiscsak érzékenyen érinthette!

Mindezek alapján ma is úgy véljük, hogy amíg valaki a jövőben meggyőzőbb indoklással nem szolgál, addig változatlanul fenntartjuk korábbi álláspontunkat.

A *vilicus* állandó jelenléte hivatott tehát biztosítani a termelőmunka folytonosságát, a nemkívánatos elemek távol tartása, a zavaró tényezők kiküszöbölése pedig a munka zavartalanságát. A termelés eredményességét, a maximális haszon elérését mindenekelőtt jó munkaszervezéssel kell biztosítani: a rabszolgák munkaerejének és munkaidejének racionális és minél hatékonyabb, teljesebb kihasználásával.

Láttuk föntebb, hogy a *villa rustica* gazdája nem időzik állandóan birtokán, a munkát gyakorlatilag a *vilicus* irányítja. Annál körültekintőbben kell őt ellátni megfelelő utasításokkal, és kívánatos minél gyakrabban és szigorúbban ellenőrizni. Cato utasításaiból félreérthetetlen, hogy a felügyelőtől feltétlen engedelmességet kíván. Felfogása tömören ebben a tételben

összegeződik: *consideret quae dominus imperaverit fiant* (gondja legyen ura parancsainak végrehajtására).¹⁰¹⁰ Ezt a gazda távollétében is igyekszik biztosítani. Akit – barátot, szomszédot – felhatalmaz, annak köteles a *vilicus* engedelmeskedni: *cui iussus siet, auscultet*.¹⁰¹¹ A *vilicus* mindig álljon készen arra, hogy számot adjon gazdájának, miként sáfárkodott a rábízott gazdasággal, emberekkel: *rationem cum domino crebro putet* (5, 3).

Mikor a gazda megjön, sietve tájékozódják, hogyan művelték meg távollétében a birtokot, mit végeztek el, mit nem: aztán számoltassa be a *vilicust*, mit fejeztek be, mi van hátra, el lehet-e még időben végezni, ami hátra van.¹⁰¹² Miután általánosságban képet kapott a helyzetről, tüzetesen számoltassa be a felügyelőt az elvégzett munkáról, a ráfordított munkanapokról;¹⁰¹³ ha hiányosságot fedez fel, akármivel mentegeti magát a *vilicus*, ismételten vonja kérdőre . . . S miután mindent megvizsgált, gondoskodik róla, hogy a hátralévő munkákat elvégezzék; vegyen számba minden készletet stb. Tisztázzon minden még hátralévő dolgot, a szükséges munkákat adja ki, írásban hagyja meg, mit kíván belső erőből elvégeztetni, mit kíván külső vállalkozóknak kiadni.¹⁰¹⁴

A munkaidő racionális kihasználása mellett a rentabilitás fontos eszköze a takarékos létszámgazdálkodás. Cato gondosan megjelöli, milyen állandó rabszolgalétszámot tart megfelelőnek egy meghatározott méretű *oletum*, illetőleg *vinea* számára.¹⁰¹⁵ Az, hogy ez az állandó „stáb” rabszolgákból áll, az Cato közlései alapján olyannyira egyértelmű, hogy a szakirodalomban ma már általánosan elfogadott.¹⁰¹⁶ Abban a tekintetben, hogy a 240 iugerum (= 60 hektár) megművelésére előírányzott 13 főnyi rabszolga (10, 1), illetőleg a 100 iugerum (= 25 hektár) megművelésére szánt 16 főnyi rabszolgaállomány (11, 1) alacsony létszám vagy sem, tehát a kizsákmányolás mértéke milyen, abban megoszlik a kutatók véleménye. A túlnyomó többség azonban az előző következtetésre jutott.¹⁰¹⁷

A legnagyobb hangsúlyt Catónál mindenképpen a rabszolgák munkaerejének minél nagyobb mértékű kihasználása kapja. A felügyelő feladata, hogy alaposan megdolgoztassa a többi rabszolgát: *opere bene exerceat; familiam exerceat*, hangsúlyozza ugyanabban a pontban (5, 2) ismételt nyomatékkal. A rabszolgatartó morálból fakadó igény ebben a tételben foglalható össze: a rabszolga vagy dolgozzék, vagy – ha már nem dolgozik – aludjon. Ez az álláspont tetszik ki Cato előírásaiból – emlékezzünk csak magára a *vilicus*ra vonatkozó, idézett utasításra (5, 5) –, s így összegezi felfogását életrajzírója, Plautarchos is: „*Ἐδει δὲ ἢ πράττειν τι τῶν ἀναγκαίων οἴκου τὸν δοῦλον ἢ καθεῦθεω.*”¹⁰¹⁸

A rabszolgákkal, a birtok állandó munkásaival szemben a nyereség biztosítását a következetesen érvényesített alapelvnek megfelelően egyrészt munkaerejük minél teljesebb kihasználása, másrészt az eltartásukra fordított költségek lehetséges mérséklése révén kívánja elérni. Ez a kettős célkitűzés egy sor nyilatkozatban, előírásban kifejezésre jut. Az egyik megfogalmazás emlékeztet a birtokvásárlással kapcsolatos megfontolásra:¹⁰¹⁹ *cogitato, si nihil fiet, nihilo minus sumptum futurum* (39, 2). Éppen ezért, ha a rabszolgák betegek, kevesebb ételmet kell kapniuk: *cum servi aegrotarint, cibaria tanta dari non oportuisse.*¹⁰²⁰

Cato gondosan ügyelt arra, hogy a rabszolgák soha ne töltsék dologtalanul, tehát – a gazda szempontjából – haszontalanul az időt. Ezért utasításokat ad rossz időjárás, esőzés alkalmára is: „Amikor rossz idő volt, esett az eső, olyan munkát végezhetek volna, amit esős időben is lehet: hordót mosni, kátrányozni, a gazdaságot kitakarítani, a gabonát átönteni, trágyát kihordani, trágyadombot rakni, vetőmagot tisztítani, köteleket javítani, újat fenni, rongyruhát, csuklyát kellett volna a rabszolgáknak foltoznia” (2, 3); „Rossz időben, amikor kint dolgozni nem lehet, hordd ki a trágyát a trágyadombra. Az ököristállót, birkaólat, udvart, az épületeket ala-

posan takarítsd ki. A hordókat pántold körül ólommal vagy teljesen száraz tölgyfaabroncsokkal” (39, 1); „Esős időben a házban keress valami munkát. Takarítass, nehogy a munka szüneteljen. Gondold meg, hogy ha a munka áll, semmivel sem lesz kevesebb a kiadásod” (39, 2).

Az eddigiek után már az sem meglepő, hogy a kultikus hagyományok tisztaságát, a formális előírások betartását különben oly féltő gonddal, éber censori szigorral vigyázó és hirdető Catónál ilyen jellegű – a gazda szemével nézve olykor hátrányos – előírások megkerülésére is találunk útmutatókat, illetőleg a gazdasági érdekekkel, a hasznosság szempontjával való egyeztetésre irányuló igyekezetet. Az ünnepnapok sem jelentenek teljes mentesítést a munka alól, csak annyiban, hogy a szokásos napi robotot „könnyebb” tevékenység váltja fel: „Ünnepnapokon is lehetett volna a régi árkokat tisztítani, közutat építeni, tövisbokrot vágni, felásni a kertet, a rétet tisztogatni, venyigét összekötözni, tövist irtani, tönkölydarát őrölni, takarítást csinálni” (2, 4). El lehet képzelni, milyen lehetett ott a szokásos munkatempó, ahol a tuskésbokrok kivágása, a tövis kigyomlálása és hasonlók ünnepi foglalatosságnak számítottak.¹⁰²¹

A *vilicus* dolga volt gondoskodni a felügyeletére bízott rabszolgák ellátásáról, arról, hogy ne legyen rossz soruk, ne fázzanak, ne éhezzenek: *familiae male ne sit, ne algeat, ne esuriat* (5, 2; vö. 142). Hogy ez az ellátás igencsak takarékos volt, azt már a beteg rabszolgákra vonatkozóan fentebb idézett utasítás (2, 4) alapján gondolhatjuk. S valóban, a rabszolgák számára – különben mint a rómaiaknál általában – a fő élelmiszer a gabona volt. A gabonafejadagot a rabszolgák munkakörönként, illetve ezen belül is a végzett munka jellegének megfelelően megszabott, évszakonként eltérő mennyiségben kapták. Jellemző módon a füge beérése után a legnehezebb munkát – pl. a kapálást – végzők fejadagját is leszállították egy ötödével (c. 56.). Ennek a – különben kézenfekvő –

magyarázatát Pliniusnál olvashatjuk: „szárítva a kenyér és a mellékétel szerepét is betölti, úgy hogy Cato, amikor mintegy jogos előírással megszabja a mezőn dolgozók fejadagját, javasolja, hogy a füge beérése idején csökkentsék azt”.¹⁰²²

Igen jellemző erre a rideg racionális gondolkodásra az ökrök takarmányozásával kapcsolatos utasítások némelyike: „ha pedig nem dolgoznak, elég, hogyha kimennek a legelőre” (54, 1); „Csakis télen legeltesd őket, amikor nem szántanak” (54, 5), tehát az emberekről és az állatokról való gondoskodást hasonló szempontok motiválják.

Az Appennini-félsziget rossz ivóvíz-ellátottsága és viszonylag bő szőlőtermése következtében az emberek már az ókorban is elég sok bort fogyasztottak. A rabszolgák szervezete a szüntelen nehéz testi munka közben igen sok folyadékot veszíthetett. Ennek pótlására Cato bort is adat a *familiának*. Ez évszakonként és a végzett munkának megfelelően változó mennyiségű *lora* (= lőre) volt (c. 57.). Összetételét, elkészítését Cato pontosan ismerteti (c. 104.). Az ital lényegében mustból, ecetből, szőlőléből és főleg sok édesvízből és állott tengervízből készült fanyar kotyvalék volt. Még egyszerűbb fajtája volt a kiszájtolt és kiszárított, téli szarvasmarha-tápláléknak való szőlőtörköly kiáztatott leve.¹⁰²³ Valóban nem várhatjuk egy takarékos ókori gazdától, hogy finom óborral itassa rabszolgáit – ez a munkavégzés szempontjából sem lett volna ésszerű. Az ilyesfajta lötyyökről azonban joggal állapította meg Plinius, hogy: „Igazában nem lehetett bornak mondani azt, amit a görögök másolásnak (*deuteria*) neveznek, Cato és mi lőrének (*loram*), ami vízben kiáztatott szőlőtörköly, de mégis a munkások borai közé sorolják.”¹⁰²⁴

A rabszolgák élelmezésére a gabonán kívül Cato elsősorban lehullott, illetőleg túlérett olajbogyót szánt, amelyből már a legkevesebb olajat lehetne csak nyerni: „... a lehullott olajbogyót minél nagyobb mennyiségben tartalékdold; Majd tedd

el a túlrejt bogyókat is, amelyek igen kevés olajat adnak . . .” (c. 58., vö. 23, 1).

Ruházatul kétévenként egy *tunicát*, egy köpenyt és egy pár fapapucsot kaptak – de még a levetett rongyaikat sem tarthaták meg maguknak, ezekből pokrócféle készült.¹⁰²⁵

Ezekben a rabszolgák ellátására vonatkozó előírásokban, mint láthattuk, a nyereség biztosítására szolgáló takarékoság maximális mértékben érvényesült.¹⁰²⁶ S ezek egyáltalán nem valami extrém, elméleti célkitűzések voltak, hiszen tudjuk, hogy akadtak rabszolgotartók, akik még ezeket a kiadásokat is igyekeztek megtakarítani, s nem látták el embereiket élelemmel, ruházattal; sőt mikor kérelemmel járultak elébük, megkorbácsoltatták és fosztogatni küldték őket: gondoljunk csak az első szicíliai rabszolga felkelés előzményire.¹⁰²⁷

OPERARII – OPERA

Az előző pontban láttuk, hogy a *villa rustica* állandó munkakerőbázisa a *familia rustica*, a gazdának, a *pater familias*nak a birtokán dolgoztatott rabszolgái. Ezek egy ugyancsak rabszolga munkafelügyelő, a *vilicus* (vö. A *vilicus* c. részt) irányításával végzik, többnyire a gazda távollétében, de annak utasításai szerint a mezőgazdasági termelőmunkát. Láttuk, hogy Cato milyen gondos mérlegelés alapján, s mennyire a jövedelmezőség elveinek és a takarékoság kívánalmainak szem előtt tartásával állapította meg a szükséges állandó rabszolgalétszámot. Azonban a mezőgazdasági munkák egyenetlen időbeli eloszlása következtében így is zökkenők adódtak a rabszolgaállomány rendszeres foglalkoztatása terén. Ezen igyekezett segíteni Cato a rossz idő és ünnepnapok esetére, ill. a téli hónapokra vonatkozó aprólékos, mondhatni kicsinyes utasításaival.

Ezzel ellentétes jellegű probléma volt a gazdaságban szükségessé, speciális szakértelmet igénylő munkálatok elvégzése,

az alkalmi munkatorlódás megoldása, ill. a nagyobb volumenű időszakai munkák lebonyolítása, Mindenféle sajátos szakképzettséggel rendelkező rabszolgát nyilván nem volt érdemes tartani egy közepes méretű gazdaságban, hiszen rendszeres foglalkoztatásukat nem lehetett biztosítani. Később Varro még azt is megjegyzi, hogy egyetlen ilyen mesterember halála elvinné a birtok egész jövedelmét.¹⁰²⁸ Ezért már Cato is egy-egy meghatározott munka elvégzésére szabad mesteremberekkel, pl. kovácsokkal kötött alkalmi megállapodást. Így pl. az olajzúzó malom tengelye vasalkatrészeinek beszerelésére kovácsot fogadott fel.¹⁰²⁹ Egyéb mezőgazdasági természetű, minden falusi számára jól ismert alkalmi munkák elvégzéséhez a környékbeli kisparasztok, szűkölködők köréből fogadnak fel napszámba embereket.¹⁰³⁰ Ezt Varro esetenként már a saját rabszolgák kímélése érdekében is javasolja: „Mindezekről az a véleményem, hogy az egészségtelen helyeket hasznosabb bér-munkásokkal műveltetni . . .” (I 17, 3). — Az ilyen alkalm-szerűen elszerződő,¹⁰³¹ kisegítő munkaerő¹⁰³² alkalmazására Cato az *operarios conducere* kifejezést használja.

A megjelölés konkrét értelmére, az így jelölt munkabérlés eredeti létrejöttére vonatkozóan, ti. arra, hogy a bérlő (*conductor*) elvezette a piacról a munkáját felkínáló szabad munkavállalót,¹⁰³³ már a korai római vígjátékszerzőknél találunk érdekes adatokat. Így pl. Caeciliusnál: . . . *quamquam ego mercede conductus tua / advenio* (fg. 21–22.R.); Plautusnál: *Ille qui me conduxit, abduxit domum* (Trin. 853), ill. *conduco de foro* (uo. 815); . . . *operarium te velle ru(s) conducere*.¹⁰³⁴

Nagyobb szabású alkalmi, illetőleg időszakai munkák, mint pl. építkezések vagy az olajszüret és olajsajtolás elvégzésére Cato mesteremberrel (*faber*), ill. vállalkozóval (*redemptor*) szerződik, annak adja ki bérbe-bérlésbe a munkát, pontosan megállapított feltételek, kölcsönös kötelezettségvállalás (*lex*) alapján. Ezt fejezi ki az *opera locare (dare)* megjelölés. Ezzel a

szükségmegoldással Cato eleve számolt, mutatja ezt a *pater familias* feladatait összegező fejtegetéseinek következő részlete: *quae opus sint locato, locento: quae opera fieri velit et locari velit, uti imperet et ea scripta relinquat* (ami munkát ki kell adni, adja ki; jelölje ki és írásban is hagyja meg, hogy mely munkát akarja elvégeztetni és melyeket kiadni; 2, 6).

Szorosan vett jogi értelemben az említett példánál a munkabérlés, illetőleg a vállalkozási szerződés eseteivel állunk szemben. A pontos, teljes megjelölés a *locatio conductio operarum*, ill. *operis* lenne.¹⁰³⁵ Cato azonban mindig az alkalmi munkást, napszámost felfogadó, ill. (a) munkát kiadó birtokos szempontjából fogalmaz,¹⁰³⁶ s ennek megfelelő, a gyakorlati célt kielégítő terminológiát használ.

Bármennyire is a rabszolgaállomány munkája az alapvető a gazdaságban, a folyamatos, zökkenőmentes munkavégzés érdekében időnként szükséges kiegészítő munkaerő igénybevétele. A különféle mezőgazdasági munkák összetorlódása nem vezethet egyetlen területen sem lemaradásra, határidő-eltolódásra: a földművelés természete ui. olyan, hogy a szükséges munkák kellő időben való elvégzése nem tűr halasztást: *opera omnia mature conficias face: nam res rustica sic est: si unam rem sero feceris, omnia opera sero facies.*¹⁰³⁷

Ezért Cato már a birtokvásárlással kapcsolatban olyan hely kiválasztását javasolja, ahol bőven van felhasználható munkás-kéz: *operariorum copia siet.*¹⁰³⁸ A szomszédsággal – egyebek között – azért is érdemes jó viszonyban lenni, mert így könnyebben fogadhat fel a környékről munkásokat: *operarios facilius conduces.*¹⁰³⁹

Ezek az alkalmilag elszegődött *operarii* – részben kis- és törpebirtokosok – elvégzett munkájukért pénzbeli kiegyenlítést, napszámért (*merces*) kaptak. Ezért a nevük már Catónál és Plautusnál: *mercen(n)arii.*¹⁰⁴⁰ Azt a tényt, hogy az elszegődés pénzért történt, Plautus több ízben is említi,¹⁰⁴¹ pl.: *nummo sum conductus* (Aul. 488); *nummo conducta* (Epid.

372); *argento conduxit* (Pseud. 1192). Nem érdektelen ebben az összefüggésben Varro megfogalmazása a földművelő napszámosokról, a felfogadott mezőgazdasági munkásokról: *omnes agri coluntur hominibus servis, aut . . . mercenneriis, cum conductis liberorum operis . . .* (Minden földet rabszolgákkal művelnek . . . vagy fogadott munkásokkal, szabad emberek bérmunkájával . . .)¹⁰⁴²

A napszámosok munkáját tehát pénzben egyenlítették ki, fizettek érte. Nem meglepő tehát, hogy ezen a téren is a szokásos takarékosággal találkozunk. Az ökonómiai alapelvet Cato a *vilicushoz* intézett tömör utasításban így fogalmazza meg: *operarium mercennarium politorem diutius eundem ne habeat die* (5, 4).

A szentenciózus mondat értelme, célzata első olvasásra is teljesen világos, mégis, ez a *De agri cultura* egyik legtöbbet vitatott mondata. Vannak, akik a három megjelölést három külön fogalomnak tartják,¹⁰⁴³ mások a *mercennarium* melléknévnek, az *operarius* jelzőjének fogják fel.¹⁰⁴⁴ Végül P. Thielscher egyetlen fogalomba sűriti össze az egészet.¹⁰⁴⁵ Ez utóbbi megoldás a legkevésbé valószínű. Az ugyan tény, hogy Catónál szerepel a *militis mercennarii* kapcsolat¹⁰⁴⁶ – azonban napszámosra vonatkozóan az *operarius mercennarius* megjelölés tautológia lenne, hisz mint fön­tebb láttuk, Cato kortársai a *mercennarium* már főnévként is, a napszámos megjelölésére önmagában használják. Valószínűbb, hogy három kategóriát kell feltételeznünk: szabad munkaerőt általában, napszámost, és egy speciális feladatra szerződtetett mezőgazdasági munkást, a *politort*. (Ennek mibenlétére l. alább.)

Még vitatottabb a mondat második fele: *diutius eundem ne habeat die*. Az utasítást egyesek úgy értelmezik, hogy a *vilicus* ugyanezt a napszámost nem foglalkoztathatta egy napnál tovább, hanem napról-napra cserélnie kellett őket.¹⁰⁴⁷ Ez a megoldás azonban gazdasági szempontból meglehetősen szerencsétlen és eléggé következetlen lett volna, hiszen szük-

ségszerűen a *vilicus* gyakori távollétét eredményezte volna, amit mint főntebb láttuk, Cato mindenképpen kerülni kívánt.¹⁰⁴⁸ Másrészt folyamatos, több napon át tartó munkafolyamat esetében pedig önmagában véve is hiba lett volna. (Különösen áll ez a *politor* esetében. A *politor* mibenlétét, feladatkörét szinte minden kutató másként értelmezi – abban az egyben azonban lényegében teljes az egyetértés, hogy huzamos, hosszantartó munkáról van szó.) Nyilvánvaló, hogy ilyen esetekben, bár elvben egy-egy napra fogadta fel a *vilicus* a napszámosokat, azokat, akiknek a munkájával különösen meg volt elégedve, másnapra is visszarendelte,¹⁰⁴⁹ mindaddig, amíg szükség volt a munkájukra. Ilyesféle értelmezésre gondolt már – kissé bátortalanul – Brehaut,¹⁰⁵⁰ majd legutóbb kissé bizonytalanul Goujard¹⁰⁵¹ is; a leghatározottabb és leghelyesebbnek tűnő megoldást Kun J. fogalmazásában olvashatjuk: „... ne tartsa egy nappal sem tovább, mint kell”.¹⁰⁵²

A *De agri cultura* minden fejezete arról tanúskodik, hogy Cato mennyire szerette az ilyen hiányosan tömör megfogalmazásokat. Vagy gondoljunk csak a Seneca (Epist. 94, 27) által idézett megállapítására: *quod non opus est asse carum est*: ami nem szükséges, az *egyetlen* azért is drága.

A szabad munkaerő felfogadásával kapcsolatban röviden ki kell térni a saját rabszolgáknak egyes szerzők¹⁰⁵³ által feltételezett bérbeadására. A feltevés alapja a *De agri cultura* már idézett 4. fejezetének hibásan hagyományozott '*operas*' (ti. *locare*) szava, amit már Schneider *operára* emendált, s amit a legkorszerűbb szövegkiadások szerzői, így A. Mazzarino (*opera[s]*) és R. Goujard (*opera*) is elfogadnak.

Az említett feltevés szerint az '*operas*' munkásokat jelentene – ez azonban szemantikailag teljesen megalapozatlan és képtelen állítás. Az sem elhanyagolható körülmény, hogy Cato, aki pedig, mint láthattuk, mekkora gondot fordít rabszolgái munkaerejének minél hatékonyabb kihasználására, erre a megoldásra egész művében, sehol egyetlen halvány utalást

sem tesz. A 4. fejezetben az *operarios conducere* és a különben is ugyancsak sűrűn és nyomatékosan előforduló¹⁰⁵⁴ *opera locare* esetei szerepelnek. Az '*operas locare*' ilyen felfogásával kapcsolatos jogi nehézségekre De Robertis is utal.¹⁰⁵⁵ A munkabérlet esetében ui. a *locator* „vagy önmagát, vagy szolgálatait adja át, bocsátja rendelkezésre (*se, operasque suas locare*)”.¹⁰⁵⁶ E tétel alátámasztására hadd idézzünk egy korai példát Plautustól: *quid si aliquo ad ludos me pro manduco locem?* (Rud. 535.), illetve: . . . *ego operam meam / tribus nummis hodie locavi* (Trin. 843–844).

Különben az elgondolás gyakorlati szempontból is igen problematikus, hiszen egy-egy környék birtokosainak a rab-szolgái lényegében ugyanazokban az időszakokban voltak nagyobb vagy kisebb mértékben elfoglaltak; így egymás rab-szolgáinak nem sok hasznát vehették. Ez a nehézség később a kiegészítő szabad munkaerő felfogadása esetében is jelentkezett; ezért is javasolja majd Columella bizonyos munkák olyan idő-zítését, csoportosítását, hogy ne legyenek kénytelenek a kereslet megnövekedése következtében magasabb munkabért fizetni (III 21, 9–10).

A *politor* mibenlétét, feladatát illetően, mint fentebb már utaltunk rá, szintén erősen megoszlanak a vélemények. H. Keil¹⁰⁵⁷ Nonius (66, 18) és Festus (234, 34) alapján úgy gondolja, hogy a *politor* az, aki vállalja a szántóföld gondozását vetéstől aratásig. Hasonló álláspontot foglal el T. Frank¹⁰⁵⁸ és P. Thielscher¹⁰⁵⁹ is. Ők különösen a vetésnek a gyomtól való megtisztítása feladatát hangsúlyozzák. Thielscher szerint *polire* = *sarire* + *runcare*.¹⁰⁶⁰ N. Brockmeyer megállapítja, hogy ennek igazolására nincs forrásadat. Szerinte a *politor* az, aki az aratást természetbeni juttatásért vállalja.¹⁰⁶¹ L. Zanini¹⁰⁶² úgy véli, hogy a *politor* az aratás mellett a cséplést is elvégzi. R. Goujard kombinálja az utóbbi nézeteket, szerinte¹⁰⁶³ a *politor* gondozza a gabonaföldet vetéstől aratásig, s esetleg a cséplést is vállalja. U. von Lübtow viszont nyomaté-

kosan rámutat arra, hogy a Catónál két helyen (c. 4., ill. 136.) szereplő *politor* nem azonos: az előbbi bérmunkás, aki munkájáért fizetséget kap. Az utóbbi viszont részes bérlő, aki a *villához* tartozó gabonaföld megműveléséért természetbeni juttatást, a termés egy bizonyos hányadát kapja.¹⁰⁶⁴ – A kérdés tárgyunk szempontjából annyiban lényeges, hogy ebből az aspektusból is megmutatkozik: az árutermelő *villa*-gazdaságban a gabonatermesztés olyannyira mellékes feladat volt, hogy külső munkerőt is csak járulékosan foglalkoztattak vele; a rabszolgáknak fontosabb dolguk volt, ők a piacra szánt termékek gondozásával, előállításával foglalkoztak.

A *villa rustica* területén szükségessé vált speciális munkákat tehát erre felfogadott mesterember, pl. kovács (*faber ferrarius*) végzi; alkalmilag mezőgazdasági munkálatok terén is igénybe vesznek szabad munkaerőt (*operarius*), napszámost (*mercenarius*). Nagyobb szabású szakmunkákat, ill. esetleg időszakos mezőgazdasági munkákat is vállalkozóknak adják ki: *opus, opera locare, dare*.¹⁰⁶⁵

Így pl. házépítésre (c. 14.) egy kivitelező mesterembernek (*faber*) ad megbízatást: minden szükséges hozzávaló anyagról a gazda gondoskodik (14, 3; 15). Egy főntebb (A jövedelmezőség Cato-féle koncepciója c. részben) említett „melléküzemág” a *villa*-gazdaságban a mészégetés: ez alkalmas a fölösleges tüzifakészlet jövedelmező felhasználására is. Cato ezért részletesen ismerteti (c. 38.) a mészégető kemence építését, utasításokat ad a kezelésére: a mészégetés munkáját ez esetben a gazda saját munkaerővel végezteti. Vannak azonban, akik – Cato által nem említett okból – szerződött vállalkozónak adják ki ezt a munkát: *Calcem partiario coquendam qui dant...* (c. 16.) Cato ismerteti mindkét fél, a *calcarius* és a *dominus* kölcsönös kötelezettségeit. Gyakorlatilag minden szükséges anyagot itt is a gazda ad: *dominus... quod opus siet, praebet*. A *partiarius* pedig a kiegészített mész egy részét természetbeni vállalkozói díjként kapja meg.

A *villa*-gazdaság munkamenete, üzemszervezése szempontjából azonban sokkal figyelemreméltóbb körülmény az, hogy egyik legfontosabb árucikkének, az étolajnak az előállításával kapcsolatos munkákat, nevezetesen az olajbogyó leszüretelését és az olaj kisajtolását is ki lehetett adni vállalkozóknak (*redemptor*). Részletes felvilágosítást kapunk erre vonatkozóan a *Lex olae legendae* (c. 144.), ill a *Lex olae faciundae* (c. 145.) előírásaiból, amelyekben Cato ismerteti, hogy az olajbogyó szedését, ill. az olajütést miképpen, milyen feltételek alapján kell kiadni¹⁰⁶⁶ vállalkozónak.¹⁰⁶⁷

Munkája egyik előbbi helyén (c. 64–67.) Cato ismerteti az olajszürettel és olajsajtolással kapcsolatos teendőket. Szembetűnő, hogy itt, illetőleg az említett vállalkozási szerződésekben (c. 144–145.) lényegében ugyanazok a megjelölések szerepelnek az olajszüret, ill. az olajütés munkáját végző személyre vonatkozóan. Így: *leguli*: 65, 1; 144, 3; ugyanez körülírással: *qui oleam legerint*: 144, 2; továbbá: *strictores*: 144, 3, 4. (146, 3). Az előbbiek elsősorban a lehullott, az utóbbiak a még fán levő bogyókat gyűjtik össze.¹⁰⁶⁸ Illetőleg: *factores*: 64, 1; 66, 1; 67, 1; 145, 2; (13, 1; 146, 3); ugyanez körülírással: *qui oleam fecerint*: 145, 2. Ezek az olaj előállítását végző munkások. Szerepel velük kapcsolatban még a *capulator*¹⁰⁶⁹ (meregető); ennek a feladata volt az olaj átmergetése az üledéktől való megtisztítás céljából (vö. 64, 2; Plin. XV 22). – Igen nagy gondot fordít Cato a kényes műveletek gondos elvégzésére, nem utolsósorban mindennemű visszaélés, így a lopás megakadályozására (vö. 67, 2; 144, 2). Ennek érdekében két külön felvigyázót, őrt (*custos*) állít be: 66, 1; 67, 1; 144, 1, 2, 4; 145, 1 2, 3.¹⁰⁷⁰ Ezek az örök, mint maga Cato megmondja, szabad személyek: *duo custodes liberi* (13, 1). Nem egészen világos, hogy ezek a *redemptor* emberei, vagy pedig a *dominus* személyes megbízottjai, esetleg valamelyik szomszéd gazda családtagjai. De Robertis szerint Cato igyekezett kiiktatni a felügyeleti jogkörből a szabad embereket.¹⁰⁷¹ Cato fogal-

mazása alapján ez esetben mégis inkább erre kell gondolnunk: *arbitratu domini, aut quem custodem fecerit* (a tulajdonos útmutatása alapján, illetve annak rendelkezése szerint, akit felvigyázónak állít oda; 144, 1). Ugyanakkor más helyütt (13, 1) úgy tűnik, mintha ezeket is saját rabszolgájával kívánná ellenőriztetni. Tény, hogy Cato eleve számolt a jelenlétükkel, hiszen a sajtolóhelyiség (*torcularium*) berendezésekor külön ágyat állíttatott be számukra (13, 1). A pompeii villa della Pisanellában ilyen ágy maradványai elő is kerültek.¹⁰⁷²

A részleteket illetően az említetteken kívül is számos mozzanat problematikus.¹⁰⁷³ A 144, 3 kötelezi a *redemptort*, hogy az „állítson ki annyi gyűjtő- és szedőmunkást, ahányra szükség van”. Ugyanitt a 4. pont szerint „a vállalkozó köteles állandóan 50 embert (*adsiduos homines*¹⁰⁷⁴ L) biztosítani”. U. von Lübtow kimutatta, hogy ez az ellentmondás csak látszólagos.¹⁰⁷⁵ – Fontosabb kérdés, hogy mi készítette a *villa*-tulajdonosokat a jelentős árucikk előállításának bérbeadására? Brockmeyer szerint¹⁰⁷⁶ a munkaerőhiány. Tény, mint láttuk (A gabonatermesztés értékelésének problémája c. részben), az olajszüret, az olajütés, az olaj kezelése kényes és gyors kivitelezést kívánó feladat. Ezek *locatió*jával a tulajdonos kétségkívül áthidalja a gondatlan munkavégzéssel járó, a munkaerőhiányból fakadó nehézségeket, csökkenti a minőség romlásának kockázatát – ugyanakkor nyilván a haszon egy részét is elveszti: ez a körülmény alighanem egy további magyarázat ahhoz a már tárgyalt problémához, hogy miért szerepel az *oletum* Cato listáján csak a negyedik helyen.

Található még Catónál néhány adásvételi szerződés-minta is. Így egy boreladásra vonatkozó megállapodás: *Lex vino in doliis*¹⁰⁷⁷ (c. 148.). Továbbá egy-egy az olaj-, ill. szőlőtermésnek beérés előtti eladására vonatkozó formula: *Lex oleae pendentis* (c. 146.), *Lex vini pendentis* (c. 147.). Ez utóbbiak a jövőbeni, a jövőben létrejövő dolgok adásvételének klasszikus esetei.¹⁰⁷⁸ L. Paul. D. 18, 1, 34, 2: *dixerimus futuras res emi*

posse; ill. Iulian. D. 18, 1, 39, 1: *qui fructum olivae pendentis vendidisset*.¹⁰⁷⁹

Bonyolultabb a helyzet a téli legelő használatára vonatkozó megállapodás, a legelőbérlet – *Lex pabulo* – esetében (c. 149.). Cato itt is a *venire* kifejezést használja, bár lényegében nem a takarmány eladásáról, hanem legeltetésről, használatról van szó (*frui*). Tény, még Gaius idejében sem volt egyértelműen tisztázott egyes esetekben, hogy bérletről vagy adás-vételről van-e szó:¹⁰⁸⁰ „Az adás-vétel és a bérlet annyira rokon természetűnek tűnik, hogy egyes esetekben felmerül a kérdés, vajon adás-vételi, vagy bérleti megállapodás jött-e létre” (Inst. III 145). Ezért helyesebb bizonyos esetekben a ’haszonbérlet’ terminus használata: ... *magis placuit locationem conductionem esse* (Gaius, uo.). Cato formulájában tehát nem a takarmány eladásáról van szó, hanem a legelőnek haszonbérbe adásáról. A *venire* itt a. m. *locari*: jellemző, hogy a *caput-titulusok*ban (CLVIII) *Lex pabulo locando* áll. Cato a *pabulum* szót nem takarmány, hanem legelő értelemben használja: *pabulum frui occipito* (149, 2). A folytatásban a *pabulum* és a *pratium* szinonimaként szerepelnek: a *pabulum* a következő tételekből áll: *pratium siccum*, *pratium irriguum* és *ceterum pabulum*. Cato szóhasználata mutatja, hogy a régi római gazdák a legelőbérletet nem a felhasználható takarmány, hanem a felhasználható dolog kiadásának (*locatio conductio rei*) tekintették,¹⁰⁸¹ illetőleg a régi római felfogás a használatba adott dolgok bérletét vásárlásnak tekintette: *Venditiones olim dicebantur censorum locationes, quod velut fructus locorum publicorum venibant*.¹⁰⁸²

“QUID EST AGRUM BENE COLERE?”

A *De agri cultura* bevezetésében egyebek között az alábbi nyilatkozatot olvashatjuk: *et virum bonum quom laudabant, ita laudabant: bonum agricolam bonumque colonum* (Amikor

pedig egy derék embert dicsértek, így dicsérték: derék földműves, derék gazda; praef. 2). A *colonus* megjelölést nyilván nem társadalmi kategóriának kell felfognunk, nem valami kisbérletet jelent, hanem az *agricola* szinonimája.¹⁰⁸³ Jelentését¹⁰⁸⁴ alkalmasint maga Cato adja meg, nevezetesen egyik, Marcus fiához írott töredékesen ránk maradt intelmében, ahol az ugyancsak emlegetett *vir bonus* minősítéseként ez áll: *colendi peritus, cuius ferramenta splendent* — azaz: ért a földműveléshez, akinek a vasszerszámai ragyognak.¹⁰⁸⁵ Ennek a derék, hozzáértő, gondos gazdának mintegy ellenképét állítja elénk egyik censori beszédében, amikor régi gyakorlatra hivatkozva, s bizonyára a maga eljárása igazolása céljából is elmondja, hogy a hanyag birtokost meg szokták büntetni, meg szokták bélyegezni: *si quis agrum suum passus fuerat sordescere eumque indiligenter curabat ac neque araverat neque purgaverat, sive quis arborem suam vineamque habuerat derelictui, non id sine poena fuit, sed erat opus censorium aerariumque faciebant* (Ha valaki hagyta földjét elvadulni s hanyagul viselte gondját, s ha se nem szántotta, se nem gyomlálta, vagy aki fáit és szőlejét elhanyagolta, az nem mentesült a büntetéstől, hanem gondja volt rá a censoroknak s aerariussá fokozták le).¹⁰⁸⁶

Columella Catónak a megművelésre kiszemelt birtok megvásárlásával kapcsolatos tanácsait, meggondolásait, szempontjait a következőképpen összegezi: *Porcius quidem Cato censebat inspiciendo agro duo esse considerata, salubritatem caeli et ubertatem loci: quorum si alterum deesset ac nihilo minus quis vellet incolere, mente esse captum atque eum ad agnatos et gentilis deducendum* (Porcius-Cato pedig azt javasolta, hogy a föld megtekintésekor két dolgot kell figyelembe venni, az éghajlat egészséges voltát és a föld termékenységét: ha ezek egyike hiányzik, s valaki ennek ellenére meg akarja művelni, annak elment az esze, [ezért] rá kell bízni rokonaira és hozzátartozóira; I 3, 1). A környék egészséges éghajlata és a

föld termékenysége (*salubritas caeli, ubertas soli*) valóban Catónál is előtérben álló szempontok: *bonum caelum, solum bonum* (1, 2). Az ezeket semmibe vevő gazdák gondnokság alá helyezéséről nála azonban szó sincs. Viszont – ha összetettebb és nagyon is Cato szellemében fogant premisszák után – majdnem szó szerint azonos fogalmazásban olvasható Varrónál: *Duo in primis spectasse videntur Italici homines colendo, possetne fructus pro impensa ac labore redire et utrum saluber locus esset an non. Quorum si alterutrum decolat at nihilo minus quis vult colere, mente est captus adque adgnatos et gentiles est deducendus* (Főleg két dologra ügyelnek az itáliai emberek a gazdálkodás terén, hogy visszatérülhet-e a pénzbefektetésnek és munkának megfelelő haszon, és egészséges-e a vidék, vagy nem. Ha ezek közül bármelyik hiányzik és valaki mégis gazdálkodni akar, az elvesztette az eszét, s rá kell bízni rokonaira és hozzátartozóira; I 2, 8). Úgy tűnik, mintha Columella kontaminálta volna nagy elődei nyilatkozatait.¹⁰⁸⁷ Különbően Varrónak a konklúziót illető általánosabb természetű hivatkozása annyiban is helytállóbbnak tűnik, mivel Ulpianus közlése szerint a tékozló földbirtokost már a XII táblás törvények alapján gondnokság alá helyezték (*Lex XII tab. – prodigum cui bonis interdictum est, in curatione iubet esse agnatorum*).¹⁰⁸⁸

Catónak a lukrativitásra vonatkozó alapelveit főntebb (A jövedelmezőség Cato-féle koncepciója, vö. A *familia* c. résszel) már megismertük. Lássuk most a termőföld felhasználására, a talajjavításra, a növényvédelemre vonatkozó főbb célkitűzéseit, szempontjait.

Cato igen körültekintő aprólékossággal tér ki esetenként arra a kérdésre, hogy hol, milyen minőségű termőföldbe, milyen éghajlati viszonyok között mit érdemes vetni, ültetni.¹⁰⁸⁹ Amiként a birtok szemügyre vételénél figyelmet fordított arra, hogy a környékbeli gazdák milyen módon élnek,¹⁰⁹⁰ mennyire ragaszkodnak birtokukhoz,¹⁰⁹¹ úgy a termény-

fajták megválasztásánál is fontosnak tartja a helyi tapasztalatok felhasználását: *quam earum in iis locis optimam dicent esse, eam maxime serito* (6, 1). Óva int mások tapasztalatainak, módszereinek lebecsülésétől: *caveto alienam disciplinam temere contemnas*.¹⁰⁹²

Ugyancsak gondosan ismerteti az egyes gazdasági teendők elvégzésének helyes módját és megfelelő idejét. A már említett alapelvnek (*opera omnia mature conficias face*; 5, 7) megfelelően lépten-nyomon hangsúlyozza, hogy a szükséges munkálatokat idejében kell elkezdni, elvégezni: *mature face incipias* (32, 1); *suo tempore caedito* (33, 5); *ubi tempus erit, secato* (53); *tempestivo ares* (61, 1); stb.

A birtok helyének körültekintő megválasztása, földjének gondos megismerése, a termelésre legalkalmasabb növényi kultúrák megállapítása mellett Cato nagy figyelmet fordít a talaj termőképességének fenntartására, növelésére. E tekintetben elsőrendű jelentősége van a trágyázásnak.¹⁰⁹³ A maga korában Columella műve terjedelmes *praefatió*jában heves polémiát indított az ellen a felfogás ellen, amely szerint Itália földje kimerült, elvesztette egykori termékenységét, és ezért már nem érdemes megművelni, beruházni.¹⁰⁹⁴ Columella legfőbb ellenérve a szakértelemre és következetes munkára való apellálás, de hangsúlyozza a talajjavítás, nevezetesen a trágyázás fontosságát is: „Tehát nem kimerülés, nem előregedés miatt, mint azt a legtöbbben hiszik, hanem igenis a mi tunyaságunk miatt nem kedvező földjeink hozama. Ugyanis nagyobb termést érhetünk el, ha gyakori, időben való és megfelelő trágyázással megújítjuk a földet” (II 1, 7). Más helyütt így ír: „... mivel minden talaj kifárad, egyetlen hatékony orvossága van, az, hogy trágyával segíts rajta és ezzel mintegy táplálékkal megújítsd erőit” (II 13, 3).

A trágyázás fontossága, haszna azonban a római földművelőknek ősi tapasztalata lehetett. Pregnáns kifejeződése ennek a latin nyelvben a *laetus* melléknév, amely jelzi a termés gazdag-

ságának, virulásának a trágyázással való összefüggését,¹⁰⁹⁵ amint azt a *Georgica* első szavaihoz (*Quid faciat laetas segetes*) írott kommentárok is számon tartják, s amelynek jelentéséről egy olyan tudatos nyelvművész, mint Cicero is így nyilatkozik: „... *laetas segetes*” *etiam rustici dicunt, quod enim declarari vix verbo proprio potest.*¹⁰⁹⁶ Azt pedig, hogy Cato felfogása szerint milyen fontos és hasznos dolog volt a trágyázás,¹⁰⁹⁷ mi sem mutatja jobban, mint az a tény, hogy a *De agri cultura* 162 fejezete közül több mint húszban foglalkozik ezzel a témával.

Inti birtokos társait, hogy igyekezzenek nagy trágyadombot tartani, s a trágyát gondosan őrizték: *stercilinum magnum stude ut habeas,*¹⁰⁹⁸ *stercus sedulo conserva.*¹⁰⁹⁹ Többször említi a trágya kihordását. Így mint rossz időben végzendő munkát: *stercus foras efferi,*¹¹⁰⁰ mint téli teendőt: *stercus egerito* (37, 3). Ezekből a helyekből nem derül ki, hogy egyszerűen csak az istállók kiganézásáról, vagy pedig a trágyának a földekre való kihordásáról van-e szó? Más helyütt erre vonatkozóan is felvilágosítást kapunk: *Ubi tempestates malae erunt, cum opus fieri non potest, stercus in stercilinum egerito.*¹¹⁰¹ Columella szerint egyes állatok tartózkodási helyét, ólát naponta kell kitakarítani, másokét rossz idő esetén.¹¹⁰² Cato idézett nyilatkozatai tehát a trágyának az istállóból a trágyadombra való kihordására vonatkoznak; a földekre való kiszállítás meghatározott, mindig a szükséges időben történt: *cum exportabis [sc. stercus], purgato et comminuito: per autumnum evehito* (5, 8). *Stercus ... cum maxime opus erit, addito.*¹¹⁰³

A trágyázás haszna különféle összefüggésekben előkerül, így pl. általában a földművelés területén (61, 1). Fontosságát az *oletum* számára mutatja, hogy itt Cato három trágyahordó szamár (*asinos ornatos clitellarios, qui stercus vectent tris*), továbbá egy külön szamaras (*asinarius*) tartását írja elő (10, 1). Szóba kerül a trágyának a birtok különböző részein való elosztása (c. 29.). Elmondja, hogy a facsemeték ültetésénél a tö-

veket trágyával kell bekenni (28, 2); ciprusmag ültetésénél elmorzolt trágyát (*stercus minutum*) kell az ágyásba szórni (48, 2; 151, 2). A különféle fügefajtákat zsírosabb (*crassior*) vagy megtrágyázott (*stercoratus*) talajba kell ültetni (8, 1). Kora tavasszal a réteket (*prata*) is meg kell trágyázni (50, 1). A spárgaágyásnak kiszemelt földet kapálás után meg kell trágyázni (161, 3).

Nem mindegy azonban, hogy mit mivel trágyázunk: a különféle állatok (galamb, kecske, juh, szarvasmarha stb.) trágyája különböző vetések, fák termőtalajának javítására alkalmas.¹¹⁰⁴ A különféle birsek és almafák gyökeréhez sertétrágyát (*suillum stercus*) kell rakni.¹¹⁰⁵ Olaj- és más gyümölcsfák különböző oltásánál marhatrágyát (*fimum bubulum*) ajánl az összeillesztett vesszők bekenésére (40, 2). A faiskola a lehető legjobban trágyázott helyen legyen: *Seminarium ad hunc modum facito: locum quam optimum et apertissimum et sterco-*
rosissimum poteris... (46, 1); a kiültetett csemeték tövét ugyancsak marhatrágyával kell megkenni (46, 2).

Látnivaló tehát, hogy a trágyának, a trágyázásnak a *villa rustica* számára igen nagy gazdasági jelentősége volt. S mivel a jogi felfogás szerint minden, ami a haszon (*fructus*) szerzését szolgálta, a birtok tartozékának (*instrumentum fundi*) tekinthető, ezért természetes, hogy az igavonó ökrök (*boves domiti*) mellett a trágyát biztosító állatállományt (*et pecora stercorandi causa parata*) is ide számították.¹¹⁰⁶ Már Varro említi, hogy azok, akik úgy vesznek bérbe madártenyészetet, hogy a tulajdonos kiköti: a trágya a birtokon marad, azok alacsonyabb díjat fizetnek, mint azok, akik a trágyát is megkapják.¹¹⁰⁷

A takarékos itáliai gazdák az állati trágya mellett igyekeztek különféle növényi eredetű talajjavító eszközöket is alkalmazni, így hüvelyesek, takarmánynövények, szalma, falevél¹¹⁰⁸ korhadó rostjait, ill. ezeknek s az elégetett fának a hamuját.¹¹⁰⁹

Igen nagy jelentősége volt a talajjavítás, a termőföld óvása és a termés hozam növelése szempontjából a birtok vízgazdál-

kodásának: az öntözésnek, illetőleg a fölösleges és káros vizek (esővíz, hólé stb.) elvezetésének.¹¹¹⁰

Láttuk, hogy Cato a környék jó vízellátottságára már a birtok helyének megválasztásakor súlyt helyezett: *bonum aquarium* (1, 3). Láttuk, hogy ismételten visszatér a rétek öntözésének fontosságára.¹¹¹¹ A gyenge hajtásokat is, ha nincs eső és a föld szomjazik, gondosan kell öntözni, ahányszor csak szükséges: *si quando non pluet, uti terra sitiata, aquam irrigato leniter in areas* (151, 4).

Másfelől részletesen ismerteti, hogyan kell vízelvezető csatornákat készíteni, különösen a vizenyős talajon (43, 1); hasonlóképpen el kell távolítani a földeken árkokban megrekedt esővizet (155, 2). Különösen ügyelni kell a hegyoldalokról levezető árkok, vízmosások tisztán tartására, s mindent meg kell tenni annak érdekében, hogy a lezúduló víz el ne öntse a termőföldeket, hanem elvezessék mellette (155, 1). Az itt olvasható *fossas inciles puras habere oportet* utasítás fölidézi a mű elején (2, 4) megismert intelmet: *per ferias potuisse fossas veteres tergeri*: ez a *villa* épületei és a birtok körüli vizek elvezetése szempontjából érthetően lényeges volt.¹¹¹²

Láttuk, hogy a kipellengérezett birtokos hibái között szerepelt a faállomány és a szőlő elhanyagolása: *sive quis arborem suam vineamque habuerat derelictui*... Ennek megfelelően Cato különös súlyt helyez a birtok fásítására, beültetésére. Erre a gazdának fiatal korától kezdve törekednie kell: *Prima adulescentia patrem familiae agrum conserere oportet*.¹¹¹³ Ezt nyilvánvalóan azért kell minél előbb elkezdni, mivel a fák felnövése hosszú időt vesz igénybe. Márpedig a talaj megmunkálása mellett éppen ez, a fanevelés a legfontosabb a *villa*-gazdaságban: *cetera cultura est multum serere et diligenter eximere semina et per tempus radices quam plurimas cum terra ferre*.¹¹¹⁴ — A *serere* ebben az értelemben, mint P. Thielscher találóan megállapította, szorosabb értelemben a fanevelést jelenti.¹¹¹⁵ Megítélésünk szerint ezt a felismerést egy Columella-

nyilatkozattal is alátámaszthatjuk: *quare vulgare illud de arborum positione rustici usurpatum, serere ne dubites* (ezért mondják a parasztok általában a faültetésről, hogy ne habozz vetni; X 1, 29). De önmagáért beszél pl. Cato következő helye is: *Oleas, ulmos, ficos, poma, vites, pinos, cupressos cum seres . . .* (28, 1).

Ebben az esetben magától értetődően nem a talaj megkötése, az éghajlat javítása – vagy akár faanyag, lombtakarmány nyerése – az elsődleges cél, hanem az új, jövedelmező kultúrák, így az olaj- és gyümölcsfa, valamint a szőlő telepítése. Az antik botanikai és közfelfogás ui. a szőlőt is a fák kategóriájába sorolta – elég itt a közismert horatiusi *carmen* kezdősorára (I 18, 1) utalni: *Nullam, Vare, sacra vite prius severis¹¹¹⁶ arborem . . .* (Egyetlen fát se ültess, Varus, előbb a szent szőlőnél . . .)

A rossz gazda: . . . *agrum suum passus fuerat sordescere eumque indiligenter curabat ac neque araverat*. – Cato a talaj alapos megmunkálása érdekében megkülönböztetett figyelmet fordít az igavonó ökrök gondozására.¹¹¹⁷ Idevágó véleményét a következő nyilatkozatban összegezi: *nihil est quod magis expediat, quam boves bene curare* (54, 5). Ezért is jó istállót, jászlakat kell építeni számukra (4; 14, 1); gondosan kell almot teríteni alájuk (5, 7); az istállójukat alaposan ki kell tisztítani (39, 1). Többször is részletesen rendelkezik az ökrök takarmányozásáról.¹¹¹⁸ Gondosan kell törődni az egészségükkel: gondozni kell patájukat (5, 7; 72); védeni kell étvágyukat (103); különféle eszközökkel meg kell előzni, hogy megbetegedjenek (70; 73); s ha ez mégis bekövetkezett, gondosan kell kezelni őket (71); az esetleges kígyómarás ellen is különféle szereket ajánl (102). Az ökrök egészsége érdekében fogadalmi ajándékot ad, áldozatot mutat be az isteneknek.¹¹¹⁹ Ilyenkor nem fukarkodik a szalonnával (*lardum*), a színhússal (*pulpa*) és a borral: mennyire másként hangzik mindez, mint a rabszolgák ellátása!

A megfelelő termőtalaj kiválasztása, javítása és megművé-
lése, valamint a jövedelmező növényi kultúrák megteljesítése
mellett a minél magasabb haszon biztosítása érdekében igen
fontos feladat volt a növényvédelem. A termést az elemi csa-
pások – aszály, tűz, jég, vihar stb. – mellett, mint főntebb már
láttuk, leginkább az elvadulás, a gaz fenyegette. Ezért censori
megrovás illette azt is, aki hagyta elburjanzani a gatz, nem tisztí-
totta meg tőle a földjét: *quis agrum suum . . . neque pur-
gaverat*.

Catót nem lehetett ilyen mulasztással vádolni, ezt utasítá-
sok egész sora tanúsítja. Így: *cum prata defendes, depurgato
herbasque malas omnes radicitus effodito* (Mialatt a rétet 'ki-
méléd', tisztogasd meg, az összes kártékony füveket tövestül
irtsd ki; 50, 1).

A *vinea* szérszámkészletében 10 gyomirtó kés (*falcula rus-
taria*)¹¹²⁰ szerepel. Ezeket bizonyára a *villa* belterületén, út-
szélen, szőlőben, legelőn elburjanzott túskebokrok, kórók le-
vágására használták: gondoljunk csak az ünnepnap i teendők
között említett *vepres recidi* (1, 4) feladatára.

A kényesebb munkák elvégzése, a zsendébb palánták, haj-
tások között elszaporodó gaz kigyomlálása, kiirtása – a mai
növényvédő szerek nemlétében – minden segédeszköz nélkül,
puszta kézzel történt.

A gyomlálást Cato több növényfélése g ápolásával kapcsolo-
latban is említi, általában a kapálással összefüggésben.¹¹²¹ Így
a gabonára vonatkozó utasításaiban: *frumenta face bis sarias
runcesque* (161, 1); *sarito runcatoque* (161, 2); a ciprusfa-
iskolával kapcsolatban: *crebro runcato* (48, 2).

Utóbbi hely támpontul szolgál a *runcare* szóval jelölt mun-
ká végzésére, a gyomlálás módjára is: *crebro runcato; simul
herbae* (a gyom, gaz) *coeperint nasci, eximito: nam si herbam
duram* (a már megerősödött gyomot, gatz) *velles, cupressos,
simul evelles*. Hasonlóan a spárga gyomlálásával kapcsolatban
is: *ubi natum erit, herbas crebro purgato*¹¹²² *cavetoque ne*

asparagus una cum herba vellatur (161, 2). Szempontunkból tanulságos Plinius parafrázisa is – H. Keil kritikus megjegyzése¹¹²³ ellenére: . . . *crebro purgari*,¹¹²⁴ *caveri ne cum herbis evellatur asparagus* . . .¹¹²⁵ – Ezek szerint *runcare* annyit tesz, mint a gyomnövényt kitépni a földből.¹¹²⁶

Már Varro (I 30) is szolgált egy meghatározás-félével: *segetes runcari, id est*¹¹²⁷ *herbam e segetibus expurgari* – azaz: a vetéseket gyomlálni, vagyis a gatz a vetésekből kitisztítani. Ettől azonban az eljárás mikéntjére nézve nem kapunk felvilágosítást. – Columella változatos kifejezésekkel jelöli meg a művelet célját, pl. *ut herbis liberarentur* (hogy megszabaduljanak a gatzól; II 9, 18); *ut herbae exterminentur* (hogy kiirtsuk a gatz; XI 3, 19); *ne herbis enecetur* (hogy meg ne fojtsa a gaz; XI 3, 38); *ne alterius generis herba invalidam Medicam perimat* (hogy másfajta növény ne nyomja el a zsenge lucernát).¹¹²⁸

Arra vonatkozóan azonban, hogy a kitűzött célt milyen módon érték el, igen kevés támpontot találunk Columella művében, annak ellenére, hogy igen gyakran és olykor különösen nagy nyomatékkal¹¹²⁹ említi-javasolja a gyomlálást. Nála fordul elő különben első ízben a művelet főnévi megjelölése, a *runcatio* is.¹¹³⁰ E két kifejezéssel jelölt munka Columellánál egy sereg növényvel kapcsolatban szerepel, ilyenek pl. egyes gabonafajták,¹¹³¹ különböző hüvelyesek, mint a bab (II 11, 9), borsófélék (II 12, 3, 5), lencse (II 12, 4); különféle fűszernövények (XI 3, 29); takarmányfélék, mint a büköny;¹¹³² fafajták: gesztenye (IV 33, 2), szilfaiskola (V 6, 7), fűzfacsometék (XI 2, 19); virágok (de arb. 30, 1); stb.¹¹³³

A *runcatio*, azaz gyomirtás-gyomlálás munkáját végző személy neve *runcator*. L. pl. . . *nullam postulare operam nisi runcatoris*.¹¹³⁴ – Különben egy *runcator*nak naponta egy iugerum területet kellett gondosan kigyomlálnia (Plin. XVIII 159).

Úgy látszik tehát, hogy a gyomlálást, a *runcatiót* Cato, Varro, de még Columella és Plinius idejében is minden segéd-

eszköz igénybevétele nélkül, pusztá kézzel végezték.¹¹³⁵ Jellemző erre Columella utasítása a szilfacsemeték elhelyezéséről: Mikor végre kibújtak a növények, felszedjük a védőtetőt,¹¹³⁶ és kézzel kitépdessük a gyomot (*manibus herbas carpemus*); s ezt finom gonddal kell csinálni, hogy a szilfácskák még gyenge kis gyökereit is ki ne rántsuk.¹¹³⁷ S magukat az ágyásokat is olyan keskenyre kell méretezni, hogy azok, akik majd a gyomlálást végzik (*qui runcaturi sunt*), a közepét könnyen elérjék a kezükkel (*manu contingant*); mert ha a kellenél szélesebbek, akkor maguk a letiport hajtások vallják kárát.¹¹³⁸

Columella megemlíti, hogy a kapálást illetően nincs egyetértés a szerzők között. A fiatal hajtások, gyenge palánták kiméltése érdekében egyes aggályos mezőgazdasági szakírók olykor még a kapálást is mellőzni kívánták; ezek szerint helyesebb idejében gyomlálni, kigazolni a vetést: *satius autem esse ea tempestive runcari et purgari*.¹¹³⁹

Az i. sz. IV. századnál korábbi időből nincs adatunk arra vonatkozóan, hogy a *runcatió*hoz szerszámot használtak, illetőleg éppenséggel azzal végezték, ami elvben természetesen nem zárja ki ennek lehetőségét.¹¹⁴⁰

A különféle növények magvainak elvetése, elültetése, palántáik dugványozása stb. természetüknek megfelelően más és más időben történt.¹¹⁴¹ Ennek megfelelően magától értetődően eltérő időben került sor a különböző növényápolási munkálatok elvégzésére is. Kifejezetten említi ezt Columella pl. különféle növények kapálására vonatkozóan (II 11, 2–10). Nyilván ugyanez lehetett a helyzet a kapálást követő (uo. 11, 9), illetőleg az önálló *runcatiót* illetően is (vö. Plin. XVIII 184). A gyomnövények irtása magától értetődően igazodott az egyes növénykultúrák, illetőleg maguk a gyomnövények termesztéséhez, fejlődésükhöz, magba érésük idejéhez is.¹¹⁴² S mikor került sor Itáliában erre a műveletre?

Cato utasítása szerint a spárgát, mint láttuk, kora tavasszal kellett gyomlálni: *vere primo . . . runcatoque* (161, 2). Colu-

mella megfogalmazásából úgy tűnik, hogy pl. a bükköny (*Medica herba*) gyomlálása április első felében történt (I. II 10, 26–27). A feliraton ránk maradt itáliai parasztkalendáriumok a gabonavetés kigyomlálását május hónapra teszik: *SEGET(ES) RUNCANT(UR)*.¹¹⁴³

Láttuk azonban azt is, hogy Cato szerint a gabonát kétszer kellett meggyomlálni: *frumenta face bis sarias runcesque* (37, 5). A menológia májusi tétele bizonyára a második *runcatio* idejét adja meg.¹¹⁴⁴ Az első *runcatio* a gyomlálási időszak elejére kellett hogy essék. Ez az időszak pedig a tavaszi napfordulótól (március 21.) a Fiastyúk csillagkép felkeléséig (május 7.) tartott: „A tavaszi napéjegyenlőség és a Fiastyúk felkelése közé eső második időszakban ezek a tennivalók. Meg kell gyomlálni a vetéseket, vagyis a gazt a vetésekből kitisztítani, ökrökkel a földet feltörni, fűzfát vágni, a réteket ’elkeríteni’.”¹¹⁴⁵

A gyomlálási időszak tehát márciusban vette kezdetét, s az első fontosabb teendőket még minden bizonnyal a hónap (végé) folyamán elvégezték. Erre enged következtetni Columella következő nyilatkozata: „amit márciusban a tavaszi napéjegyenlőség után el kellett volna végezni, azt most végre mielőbb meg kell csinálni. A fűgét és a szőlőt még be lehet oltani; a korábban kiültetett palántákat lehet gyomlálni és megfelelően felásni.”¹¹⁴⁶ Palladius is a március végi teendők sorában említi a spárga gyomlálását: *herbae subinde vallantur* (IV 9, 10; vö. III. 23,2). Az uborkával kapcsolatban pedig mint kivételt megemlíti, hogy azt nem kell se kapálni, se gyomlálni: *sarculo et runcatione non indigent* (IV 9, 7).

Az ilyen agrotechnikai részletkérdések – bármennyire is lényegesek a *villa rustica* árutermelő gazdálkodásának gyakorlata szempontjából – már messze vezetnek a vázolt fejlődés fő tendenciáinak vizsgálatától. A témák száma szaporítható lenne, bőségesen vannak még megoldatlan, megnyugtatóan nem tisztázott, lezáratlan interpretációs problémák.¹¹⁴⁷ Egyes kér-

dések a források elégtelensége, hiánya miatt megoldhatatlanok. Ezért is nem foglalkoztunk pl. az állattenyésztés korabeli helyzetével. Cato erre nem tér ki különösebben, felsorolt birtoktípusai (1, 7) között nem is szerepel állattenyésztő gazdaság. Egykorú forrásunk alig van. A korabeli dél-itáliai és Pó-vidéki állattenyésztésre csak néhány későbbi irodalmi és epigráfiai adat, törvényrészlet alapján tudunk visszakövetkeztetni. Mindez azonban eléggé sovány és bizonytalan eredményre vezet csak a tárgyalt időszakra vonatkozóan. A legeltetéses állattartás, ill. az akkor fellendülő *villatica pastio* vonatkozásában Varro korától van gazdagabb anyagunk.¹¹⁴⁸

Kétségtelen, hogy vannak még lehetőségek, feladatok a filológiai kutatás előtt Cato művével kapcsolatban, különösen az agrotechnikai részletproblémák területén. Ilyen kérdések vizsgálata azonban ezúttal csak annyiban volt feladatunk, amennyiben szükségesek voltak a Cato korában kibontakozó itáliai mezőgazdasági áruterelés fő tendenciáinak megközelítése, jellemvonásainak megrajzolása céljából.

JEGYZETEK

¹ A tőkés termelést megelőző formák. Bp. 1978, 18.

² K. MARX: Bevezetés („A politikai gazdaságtan bírálatához”). MEM 13. Bp. 1965, 172. Vö. TÓKEI 1977, 46.

³ Vö. K. MARX: i. h. L. még TÓKEI 1977, 14; ŠIMOVIČOVÁ 1971, 4; FÖLDES L.: Tradicionális gazdálkodás. Világosság 14 (1973) 720, 721, 723.

⁴ CHRIST (1973, 21) szerint „Die Agrargeschichte stellt den zentralen Faktor der römischen Wirtschaftsgeschichte dar”. – Vö. MARÓTI E.: AntTan 22 (1975) 198.

⁵ Vö. WHITE 1967, 7.

⁶ SKYDGAARD 1969, 25.

⁷ MARTIN 1971, 31.

⁸ Vö. MARÓTI 1963, 215. = 1966, 42. L. még újabban ŠIMOVIČOVÁ 1971, 17.

⁹ Az alábbiakhoz vö. MARÓTI 1966, 40 skk.

¹⁰ K. RODBERTUS: Untersuchungen auf dem Gebiete der Nationalökonomie des klassischen Altertums. I. Zur Geschichte der agrarischen Entwicklung Roms unter den Kaisern, oder die Adscripticier, Inquilinen und Colonen. Jb. f. Nat. ökon. u. Statistik 2 (1864) 206–268. Vö. uo. 4 (1865) 341–427; 5 (1865) 134–171, 241–313; 8 (1867) 81–126, 385–475.

¹¹ Vö. M. WEBER: Die römische Agrargeschichte in ihrer Bedeutung für das Staats- und Privatrecht. Stuttgart 1891, 241 (= 1962). L. még uő.: Agrarverhältnisse im Altertum. Gesammelte Aufsätze zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Tübingen 1924, 1–288. (Átvéve a Handwörterbuch der Staatwissenschaft³ [1909] c. kötetből.)

¹² K. BÜCHER: Die Entstehung der Volkswirtschaft. Tübingen 1893. 16. kiad. Tübingen 1922.

¹³ I. m. 43. = 2. s köv. kiad. 87. l.

¹⁴ I. m. 15. = 2. sköv. kiad. 59. l.

¹⁵ Vö. K. KAUTSKY, in: J. SALVIOLI: *Der Kapitalismus im Altertum. Studien über die römische Wirtschaftsgeschichte.* Stuttgart 1912. Előszó, XVI. p. – Újabbán KAUFMANN 1964, 20, 22.

¹⁶ ED. MEYER: *Die wirtschaftliche Entwicklung des Altertums.* Jb. f. Nat. ökon. u. Statistik 9/64 (1896) 1–70. = *Kleine Schriften I.* Halle/Saale 1910, 81–168. = I². 1924. (Szövegbeli hivatkozások az utóbbi kiadás oldalszámozása szerint.)

¹⁷ I. m. 141–142. – FERDINAND LOT szerint, aki a ciklikus elmélet terén ugyancsak Ed. Meyer követője, a hellenisztikus kor gazdasági fejlettsége a XIV–XVI. századénak felelt meg, a mezőgazdaság területén pedig valóságos kapitalizmus uralkodott; l. *La fin du monde antique et le début du moyen âge.* (L'évolution de l'humanité XXXI.) Paris 1927, 70.

¹⁸ Vö. K. J. BELOCH: *Die Grossindustrie im Altertum.* Zeitschrift für Sozialwissenschaft 2 (1899) 18 skk. Említést érdemel ezzel kapcsolatban SIGVART állásfoglalása, amely szerint az ókorban nem volt tulajdonképpeni nagyipar, nem beszélve kapitalista nagyiparról, s – Marxszal is egyetértésben – kijelenti, hogy az ókorban nem létezett a modern kapitalizmushoz hasonló. PW–RE X (1919) 1907, s. v. Kapitalismus.

¹⁹ BROCKMEYER 1968, 40. Vö. J. VOGT: *La schiavitù antica nella storiografia moderna.* QUCC 18 (1974) 13. – A kérdésnek elsősorban görög történeti vonatkozású irodalmát tekinti át ED. WILL: *Trois quarts de siècle de recherches sur l'économie grecque antique.* Annales (ESC) 1954, 7–19.

²⁰ L. V. SZ. SZERGEJEV: *Az ókori Görögország története.* Bp. 1951, 43; N. A. MASKIN: *Az ókori Róma története.* Bp. 1951, 44–45; J. A. LENCMAN: VDI 1953 (3) 48. Vö. MARTIN 1971, 6; ŠIMOVIČOVÁ 1971, 6.

²¹ MEM 13. Bp. 1965, 152.

²² Uo. 153, vö. 171. L. még TÖKEI 1977, 38, 45.

²³ In: *Gesammelte Aufsätze zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte.* Tübingen 1924, 194. M. Weber módszeréhez l. legutóbb C. MONTALEONE: *Nota sulla metodologia di Max Weber.* Acme 26 (1973) 113–128.

²⁴ GUMMERUS 1906.

²⁵ In: PW–RE XII (1924) 657, s. v. Landwirtschaft.

²⁶ BREHAUT 1933, p. XXXII. – DELLA CORTE *Catonográfiajának* 2. átdolgozott és bővített kiadásában (1969, 98–99) így minősíti Catót: *il latifondista, il finanziere, il capitalista.*

²⁷ TOUTAIN 1927. – Jellemző A. AYMARD tanulmányának a címe is: Les capitalistes romains et la viticulture italienne. Annales (ESC) 1947, 257–265.

²⁸ E. CICCOTTI: Il tramonto dei schiavitù nel mondo antico. Torino 1899 (= Udine 1940 = Roma 1971 = Bari 1977, két kötetben). Der Untergang der Sklaverei im Altertum. Berlin 1910. La déclin de l'esclavage antique. Paris 1910.

²⁹ Frankfurt/M. 1874. (= Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte. Tübingen 1922, 98–178.)

³⁰ R. PÖHLMANN: Die Übervölkerung der antiken Großstädte. Leipzig 1884.

³¹ R. PÖHLMANN: Geschichte des antiken Kommunismus und Sozialismus. I–II. München 1893–1901. Az 1925-ben megjelent 3. kiadásának a címét F. OERTEL a „Geschichte der sozialen Frage und Sozialismus”-ra „szelídítette”.

³² U. KAHRSTEDT: Das Zeitalter des antiken Sozialismus und Kommunismus. Hellas Jahrbücher 1929, 105 skk.

³³ U. KAHRSTEDT: Grundlagen und Voraussetzungen der röm. Revolution. Neue Wege zur Antike IV. Leipzig 1926.

³⁴ L. F. VITTINGHOFF: Die Theorie des historischen Materialismus über den antiken „Sklavenhalterstaat”. Saeculum 11 (1960) 89–131. Vö. HZ 192 (1961) 265–272; Gymnasium 69 (1962) 279–286. – Méltó társa ebben F. KIECHLE, I. Sklavenarbeit und technischer Fortschritt im röm. Reich. (Forschungen zur antiken Sklaverei Bd. 3. Wiesbaden 1969) c. munkájának bevezetését. Kiechle felfogásának bírálatát I. K.-P. JOHNE: Klio 54 (1972) 379–383; R. GÜNTHER: DLZ 96 (1975) 482.

³⁵ J. HASEBROEK: Staat und Handel im alten Griechenland. Tübingen 1928 (= Hildesheim 1966), ill. Griechische Staat- und Wirtschaftsgeschichte bis zur Perserzeit. Tübingen 1931 (= Hildesheim 1966).

³⁶ Basel 1938. L. még O. BRUNNER: Das „ganze Haus” und die alteuropäische „Ökonomik”. In: Neue Wege der Verfassungs- und Sozialgeschichte². Göttingen 1968, 103–127.

³⁷ L. FINLEY 1973, valamint több részlettanulmányát. Vö. I. WEILER: Griechische Geschichte. Darmstadt 1976, 73.

³⁸ L. BROCKMEYER 1968, 9, 23, 287. Vö. uő.: Sozialgeschichte der Antike. Ein Abriss. Stuttgart 1972, 11–12.

³⁹ MARTIN 1971, 5.

⁴⁰ ŠIMOVIČOVÁ 1971, 3 skk.

⁴¹ Vö. MARX 1968, 109. L. még VDI 1953 (3) 3–4, továbbá a 8. jegyzetben hivatkozott helyeket.

⁴² K. MARX: MEM 13. Bp. 1965, 165.

⁴³ HEICHELHEIM 1938 (= 1969 I–III.). Az átdolgozott angol nyelvű kiadás (An Ancient Economic History I–III. Leiden 1958–1970) római része már nem készült el. – Heichelheim művének elméleti megalapozatlanságát, praktícizmusát és ár-piacközpontúságát behatóan bírálta legutóbb POLÁNYI K.: Kereskedelmi kapuk a korai társadalmakban. Valóság 15 (1972) 10. sz. 15–23, l. különösen a terjedelmes 70. jegyzetet. – MARTIN (1971, 6. 1., 1. j.) elismerően ír P. VEYNE cikkéről [Annales (ESC) 1961, 213–247], amelyben a szerző a modernizálás ellen foglal állást, és bírálja Rosztovcevet, aki a római társadalmat kapitalisztikusnak fogta fel.

⁴⁴ T. FRANK: An Economic Survey of Ancient Rome I. Rome and Italy of the Republic. Baltimore 1933 (= 1959), V. Rome and Italy of the Empire. Baltimore 1940 (= 1959). Erősen modernizáló vonásokat mutat a szerző „An Economic History of Rome” c. műve is. New York 1920 (= 1927), 2. átnézett kiadás 1962.

⁴⁵ MARX 1968, 109.

⁴⁶ Vö. CH. G. STARR: An Overdose of Slavery. JEH 18 (1958) 17–32; M. I. FINLEY: Was Greek Civilisation based on Slave Labour? Historia 8 (1959) 145–164. (= A szerző által szerk. „Slavery in Classical Antiquity” c. kötetben. Cambridge 1960, 53–72.) Kritikájukat l. P. OLIVA: Die Bedeutung der antiken Sklaverei. AAH 8 (1960) 309–319. – L. még F. VITTINGHOFF: Die Sklavenfrage in der Forschung der Sowjetunion. Gymnasium 69 (1962) 279–286.

⁴⁷ Vö. a VDI [1969 (1) 141 skk.] szerkesztőségi cikkét „A mai polgári ókorkutatás néhány jellemvonásáról”.

⁴⁸ Abh. Mainz 1957: 1, új kiadása a jellemző „Sklaverei und Humanität” c. gyűjteményes kötetben (Historia Einzelschriften 8. Wiesbaden 1965, majd az újabb kutatások áttekintésével 2. kiadásban, 1972-ben), 20–60.

⁴⁹ BENGTON 1970, 163–164.

⁵⁰ A. HEUSS: Römische Geschichte. Braunschweig 1960, 185: „nur eine Erscheinung am Rande des grossen politischen Geschehens”. (= 1964², 191. Az 1971-ben megjelent 3. kiadáshoz nem jutottam hozzá.)

⁵¹ Annál részletesebben ír egy római kapitalizmus létrejöttéről, i. m. 126 skk. (= 1964², 132.)

⁵² Z. RUBINSOHN: Was the bellum Spartacium a servile insurrection? RFIC 99 (1971) 290–299.

⁵³ Részletesebben l. MARÓTI E.: AntTan 24 (1977) 18 skk.

⁵⁴M. A. LEVI: La tradizione sul bellum servile di Spartaco. Actes du Colloque 1971 sur l'esclavage. Paris 1973, 167–174. – Vö. már K. ZIEGLER: Hermes 83 (1955) 248–250.

⁵⁵Vö. MARÓTI E.: i. h. 22 skk.; uo. 25 (1978) 94 skk.

⁵⁶FINLEY 1973, 49, 51, 62 skk., 68. Vö. uő.: Servile Statuses of Ancient Greece. RIDA 7 (1960) 165–189. – A könyv részletes kritikáját l. J. M. STAJERMAN: VDI 1977 (2) 165–175, különösen 166–167, 171–172, a rabszolgák osztálya s általában az antik társadalmi osztályok létezésének tagadására vonatkozó felfogásáról.

⁵⁷F. KIECHLE: i. m. – A kérdéshez l. CH. PARAIN: Das Problem der tatsächlichen Verbreitung der technischen Fortschritte in der röm. Landwirtschaft. ZfGW 8 (1960) 357–366. (= Sozialökonomische Verhältnisse im Alten Orient und im Klassischen Altertum. Berlin 1961, 228–236.) Vö. MARÓTI E.: AntTan 22 (1975) 56, 61–62, 68–72.

⁵⁸L. pl. J. VOGT: Wege zur Menschlichkeit in der antiken Sklaverei. In: Sklaverei und Humanität. 69–82; P. KUDLIEN: Die Sklaven in der griech. Medizin der klass. und hellenist. Zeit. Wiesbaden 1968.

⁵⁹J. VOGT: Sklaverei und Humanität im klass. Griechentum. In: Sklaverei und Humanität. 1–19; Uő.: Sklaventreue, uo. 83–96. (= Mélanges A. PIGANIOL. Paris 1966, 1499–1514.)

⁶⁰Mint F. BÖMER módszertanilag is elhibázott, tendenciózus munkája: Untersuchungen über die Religion der Sklaven in Griechenland und Rom. I–IV. Abh. Mainz. 1957, 7; 1960, 1; 1961, 4; 1963, 10.

⁶¹J. VOGT: Die antike Sklaverei als Forschungsproblem. Gymnasium 69 (1962) 274–275. (= Sklaverei und Humanität. 106–107.)

⁶²Az alábbiakhoz l. J. A. LENCMAN példáit: VDI 1953 (3) 138.

⁶³YEO 1952, 321–342.

⁶⁴A témához részletesen l. „A vilicus és az itáliai villa-gazdaság” c. dolgozatunkat: AntTan 21 (1974) 189–203.

⁶⁵Uo. 321. Vö. MARTIN 1971, 85.

⁶⁶Bp. 1952.

⁶⁷O naturalnom hozjajsztve i tovarnom proizvodstve v rabovlagyelcseszkiom obszesztve. VDI 1953 (3) 3–10. Vö. SZ. L. UTCSENKO: VDI 1953 (4) 160. L. még VDI 1953 (1) 14–21.

⁶⁸J. A. LENCMAN: O voznyiknovenyii tovarnovo proizvodstva v drevnej Grecii. VDI 1953 (3) 46–64.

⁶⁹VDI 1953 (3) 47–48.

⁷⁰F. GHINATTI újabban [Quaderni di storia 1 (1975) 85, 88] Dél-Itália, elsősorban Tarentum környéke birtokviszonyaival, mező-

gazdasági termelésével és a termékek értékesítésével kapcsolatban veti fel a források elégtelenségéből adódó nehézségeket, különösen a város első elfoglalása (272) előtti korszakra vonatkozóan. – A problémához más összefüggésben legutóbb I. P. FREI: Späte Zeugnisse für frühen römischen Imperialismus? MH 32 (1975) 73–80.

⁷¹G. SCHROT: O rentabelnosztyi szelszkovo hozjajsztva v Rime v konce reszpubliki. VDI 1959 (2) 56–82.

⁷²Az más kérdés, hogy Sztálin iránymutatása elméleti síkon amúgy is zsákutcába vezette volna a kutatást, elsősorban a termelési mód egyoldalú, módszertanilag elhibázott megközelítése következtében; I. TÓKEI 1977, 9 skk.; GLATZ F., in: Történelemelméleti és módszertani tanulmányok. Bp. 1977, 14.

⁷³MARÓTI 1963, ill. 1966. – Cato művének jelentőségéről a korabeli gazdasági tendenciák, a kibontakozó mezőgazdasági áruterelés megismerése szempontjából I. azóta MARTIN 1971, 92; ŠIMOVIČOVÁ 1971, 15–16; SIRAGO 1971, 49, 53; WHITE 1970, 67.

⁷⁴BROCKMEYER 1968, 69–70: „Catos Wirtschaftsprogramm sei gewesen, die Produkte vorteilhaft zu verwerten und die Wirtschaftsführung möglichst sparsam zu gestalten, um auf diese Weise ein möglichst hohes Einkommen zu erhalten. Das Gut hätte ihm ermöglichen sollen, dass er sich finanziell sorgenlos seiner politischen Tätigkeit widmen konnte und dürfte deshalb nicht als Oikosbetrieb bezeichnet werden. Die Arbeitskraft der Sklaven hätte möglichst voll ausgenützt und die Erhaltungskosten für die Sklaven möglichst gering gehalten werden sollen.”

⁷⁵Uo. 287–288: „Von Cato wurde ein auf Sklaverei beruhendes, intensives, spezialisiertes, kapitalistisches Wirtschaftssystem geschildert, dessen Zweck es war, einen möglichst hohen Profit für den Gutsherrn zu erzielen, durch a) äusserste Ausnutzung der Arbeitskräfte, b) Senkung der Produktionskosten auf ein Minimum und c) möglichst grosse Produktion.”

⁷⁶Nevezetesen: 1. einen möglichst hohen Profit (B.) – ein möglichst hohes Einkommen (M.); 2. äusserste Ausnutzung der Arbeitskräfte – Die Arbeitskraft der Sklaven möglichst voll ausgenützt; 3. Senkung der Produktionskosten auf ein Minimum – die Wirtschaftsführung möglichst sparsam zu gestalten; 4. möglichst grosse Produktion – die Produkte vorteilhaft zu verwerten.

Mint látjuk, csak az utolsó pont mutat érdemi eltérést. Érdekes azonban, hogy Brockmeyer azóta megjelent, főntebb már említett összefoglaló áttekintésében [a 38. jegyzetben i. m. 90; vö. legutóbb AncSoc 5 (1975) 215] a fenti összegezést már a következő – épp

ebben a tekintetben módosított – megfogalmazásban találjuk:
„Rentabilität war nach Catos Ansicht durch rationelle Arbeitsweise.
Senkung der Unkosten und *Ausrichtung der Produktion auf
bestmöglichen Absatz am Markt zu erreichen*”.

⁷⁷ L. GLO 1971, 1972, 1973, 1975–76.

⁷⁸ V. I. KUZISCSIN: Rimszkoje rabovlagyelcseszkoje pomesztye II v.
do n. e. – I v. n. e. Moszkva 1973.

⁷⁹ Tyipicsnaja rabovlagyelcseszkaja villa, szvjazannaja sz rinkom,
i. m. 53–131.

⁸⁰ Már föntebb (14. 1. és 41. j.) láttuk, hogy Marx világosan
megjelöli az antik árutermelést a kapitalista árutermeléstől megkülön-
böztető alapvető tényezőt, nevezetesen azt, hogy az ókorban a rab-
szolgák munkaereje nem vált áruvá, szemben a tőkés gazdaság bér-
munkásáival.

⁸¹ MARX 1968, 109.

⁸² F. ENGELS: A család, a magántulajdon és az állam eredete. In:
K. MARX–F. ENGELS: Válogatott Művek II. Bp. 1963, 293.

⁸³ MARX 1967, 47–48. – ŠIMOVIČOVÁ (1971) nem használja föl
fejtegetései során a szóban forgó elvi megállapításokat, s az antik
árutermelés feltételeinek és kritériumainak vizsgálatánál lényegében
csak a munkamegosztást veszi figyelembe. Vö. 1972, 3.

⁸⁴ K. MARX: Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatába. Bp. 1951,
24. V. I. LENIN is kiemelte (A kapitalizmus fejlődése Oroszországban.
ÖM III. Bp. 1964, 17), hogy az árugazdálkodás alapja a társadalmi
munkamegosztás. – Vö. föntebb 15. 1. és 42., 45. j.

⁸⁵ F. ENGELS: i. h.

⁸⁶ Vö. föntebb 7. 1. és 1., ill. 3. j.

⁸⁷ F. ENGELS: i. h. – Vö. J. A. LENCMAN: VDI 1953 (3) 52;
WELSKOPF 1957, 308, 330.

⁸⁸ MARÓTI E.: Feriae in familia. (Cato De agri cultura c. 138.
értelmezéséhez) AntTan 16 (1969) 63–68 [= Feriae in familia. K
ponyimanyiju Cato, De agri cultura, 138. VDI 1970 (2) 60–64]. Rövi-
dítve: Acta Conventus XI „Eirene”. Wratislaviae 1971, 53–67 (németül).

⁸⁹ MARÓTI E.: A *vilicus* és az itáliai *villa*-gazdaság. AntTan 21
(1975) 189–203 [= The *vilicus* and the *villa*-system in Ancient Italy.
Oikumene 1 (1976) 109–124].

⁹⁰ MARÓTI E.: Silva caedua. Cato De agr. c. 1,7. értelmezéséhez.
AntTan 19 (1972) 175–182 [= AAH 20 (1972) 359–369, németül];
uő.: Mustum circumcidaneum. AntTan 23 (1976) 245–246 [= AAH 25
(1977) 389–391]; uő.: Silva palaris. AntTan 24 (1977) 158–162
[= Oikumene 3 (1981) s. a.].

⁹¹ MARÓTI E.: Spinus runcare. AntTan 19 (1972) 15–25 [= AAH 20 (1972) 53–66].

⁹² MARÓTI 1970, 1971.

⁹³ A folytatásban Cn. Tremellius Scrofára hivatkozik: *nam is demum cultissimum rus habebit, ut ait Tremellius, qui et sciet et poterit et volet.* = fg. 2., in: SPERANZA 1974, 50–51.

⁹⁴ MARX 1974, 605. Vö. MARX egy másik megjegyzését (1967, 49): „A munka tehát nem az egyetlen forrása az általa termelt használati értékeknek, az anyagi gazdagságnak. A munka az atyja – mint William Petty mondja –, a föld pedig az anyja.”

⁹⁵ Tab. V 3; Cic. De inv. II 50, 148 = Rhet. ad Herenn. I 13, 23.

⁹⁶ Inst. II 296 = Pomp. D. 50, 16, 120. Más variáns: *uti legassit super pecunia tutelave suae rei ita ius esto*; Ulp. fr. 11, 14. – Vö. F. ENGELS: A család, a magántulajdon és az állam eredete. In: K. MARX–F. ENGELS: Válogatott Művek II. Bp. 1963, 246–247; KÜBLER: PW–RE VII (1910) 1182–1183, s. v. Gens.

⁹⁷ Vö. BRÓSZ–PÓLAY 1974, 195.

⁹⁸ Vö. DIÓSDY GY.: Ownership in ancient and preclassical Roman Law. Bp. 1970, 23, 30, 34, 38, 40. – SÓLYOM L. A polgári vétkeesség és az árutermelés összefüggése a római jogban c. dolgozatában [Állam és jogtudomány 16 (1973) 635–649] megjegyzi, hogy ha a *lex Aquilia* kazuisztikáját olvassuk, Róma mindennapi élete elevenedik meg előttünk (641). – S bizony, ebben az anyagban is még számos, nyilván korai időkből származó igen egyszerű viszonyokra utaló részlet olvasható.

⁹⁹ MARX 1968, 108. Vö. O. BRUNNER: a 36. j. i. m. 107.

¹⁰⁰ Vö. MARX 1974, 313. – L. még SZ. L. UTCSENKO: Rimszkoje rabovlagyelcseszkoje obszcsesztvo v szeregynie II v. VDI 1953 (4) 157, 160; WELSKOPF 1957, 318.

¹⁰¹ Vö. WELSKOPF 1957, 234; MARTIN 1971, 85.

¹⁰² Világosság 14 (1973) 720.

¹⁰³ Közgazdasági Szemle 1960, 689.

¹⁰⁴ Uo. 691.

¹⁰⁵ Vö. YEO 1952, 321; MARTIN: i. h.; MARÓTI E.: AntTan 21 (1974) 190.

¹⁰⁶ Vö. KOLENDO 1973, 78–79. 1., 10–13. fg. (L. még uo. 53–61. 1.); SPERANZA 1974, 39–41. 1., 5., 7–9. fg.

¹⁰⁷ Vö. DIÓSDY GY.: i. m. 124, 132 skk.; F. WIEACKER, Diósdy művének terjedelmes recenziójában [SZ 89 (1972) 415–425] szintén megállapítja: Eine Eigentumsterminologie hat sich bekanntlich erst spät ausgebildet: *dominium* erscheint zuerst in der *lex agraria* von 111 (lin. 27); noch später folgte *proprietas* (422. 1.). J. M. STAJERMAN szerint

[VDI 1974 (3) 51–53] a földbirtokra vonatkozóan a *possessio* megjelölést csak Augustus korában váltja fel a *dominium* fogalom.

¹⁰⁸ DIÓSDY GY.: i. m. 124; BRÓSZ–PÓLAY 1974, 198. 1., 515. pont.

¹⁰⁹ BRÓSZ–PÓLAY 1974, 198. 1., 3. §, 1. pont. – SÓLYOM L. szerint (i. h. 643) még a klasszikus jogtudomány is idegenkedett a fogalmak meghatározásától. Hivatkozik Iavolenusra, D. 50, 17, 202: *Omnis definitio in iure civili periculosa est.*

¹¹⁰ DIÓSDY GY.: i. m. 137 skk. – Vö. N. A. MASKIN: Az ókori Róma története. Bp. 1951, 293–294; MARTON G.: A római magánjog elemeinek tankönyve². Bp. 1958, 132. l., 3. j.; BRÓSZ–PÓLAY 1974, 197. 1., 517. pont. Különben feltehetően az árucseré fejlődését és a peregrinusoknak az adásvételi ügyletekben játszott szerepét is jelzi a *praetor peregrinus* tisztségének a megszervezése.

¹¹¹ Vö. G. SICARD: Caton et les fonctions des esclaves. Rev. hist. de droit franç. 35 (1957) 185–186.

¹¹² I. m. 186. – A *commercium*mal nem rendelkező szerződő felek tehát nem használhatták fel a *mancipatió*t tulajdonátruházási aktusként – rabszolgák adásvétele esetében azonban előfordul ilyen „szabálytalan” eset a dáciai viaszostáblákon, vö. PÓLAY E.: A dáciai viaszostáblák szerződésai. Bp. 1972, 127 skk.

¹¹³ A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. V. I. LENIN: ÖM III. Bp. 1964, 49–50, vö. 20., ill. 518. 1. L. még WELSKOPF 1957, 353. – Az előbbi kategória tartalma magától értetődően más az antik áru-termelés és megint más a modern vagy éppenséggel a kapitalista áru-termelés körülményei közepette: a lényegét tekintve azonban ez szempontunkból közömbös.

¹¹⁴ K. MARX: Értéktöbblet-elméletek. Harmadik rész. Bp. 1963, 362. L. K. MARX–F. ENGELS: Werke Bd. 26, 3 (Berlin 1968), 392. WELSKOPF (i. h.) egy korábbi kiadás némileg eltérő fogalmazásában idézi.

¹¹⁵ TOUTAIN 1927, 279.

¹¹⁶ Uo. 320.

¹¹⁷ MARX 1967, 83. 1., 33. j.

¹¹⁸ Vö. SZ. L. UTCSENKO: i. h. 158; YEO 1952, 324; KUZISCSIN 1973, 65 skk.

¹¹⁹ Vö. TOUTAIN 1927, 298.

¹²⁰ DOHR 1965, 34–36.

¹²¹ SKYDSGAARD 1969, 31–32.

¹²² A Catónál olvasható adatokból származó nehézségekre l. legutóbb MARTIN 1971, 89.

¹²³ Ugyancsak 200 iugerum területű *villa*-gazdaságot tarthatott szem előtt Saserna is, l. fg. 3. (K.) = 4^a (S.) = Varro, R. r. I 19, 1, fg. 4. (K.) = 4. (S.) = Colum. II 12, 7.

¹²⁴ E. M. SCHTAJERMAN: Die Krise der Sklavenhalterordnung im Westen des Römischen Reiches. Berlin 1964, 31–32.

¹²⁵ A Sextus–Licinius-féle földbirtok maximáló törvények datálására vonatkozóan l. legutóbb WHITE 1973, 442–443, bő irodalommal. Mindenesetre tény, hogy Cato idejében már létezett egy az *ager publicus* bérletét 500 iugerumban meghatározó törvény, uo. Gell. VI 3, 37. = Cato, or. fg. 167., in ORF p. 65–66.

¹²⁶ A problémához l. még alább 37. 1., továbbá YEO: Finanzarchiv 1952; 459; STAJERMAN 1969, 93–94; WHITE 1970, 51–52; BRUNT 1971, 352; V. I. KUZISCSIN: VDI 1957 (1) 64 skk. és uő.: 1973, 53 skk., ill. legutóbb: Genezisz rabovlagyelcseszkiz latifundij v Itali. (II v. do n. e. – I v. n. e.) Moszkva 1976.

¹²⁷ E. B. THOMAS: Römische Villen in Pannonien. Bp. 1964, 383. L. még BIRÓ M.: Roman villas in Pannonia. Acta Arch. Hung. 26 (1974) 23 skk.; N. BROCKMEYER: AncSoc 5 (1975) 214. – A *villa rustica* definíciójának problémájához gazdasági, társadalmi szempontból, funkcióját tekintve l. legutóbb PERCIVAL 1976, 13–15. Történeti áttekintésében (34–50) azonban meghökkentő módon csak a császárkorra (ezen belül is szinte kizárólag a tartományokra, elsősorban Britanniára és Galliára) terjed ki, a köztársasági századokat figyelmen kívül hagyja, így tárgyunk szempontjából lényegében nem használható.

¹²⁸ A. W. VAN BUREN: PW–RE VIII A (1958) 2142, s. v. Villa. Vö. ROSTOVTZEFF 1929 I. 212, 248–249, 260 skk.; M. J. SZERGEJENKO: Pompeji. Bp. 1960, 336 skk.

¹²⁹ Vö. A. GNIRS: Istrische Beispiele für Formen der antikerömischen villa rustica. Jb. f. Altertumskunde 2 (1908) 124–143; ROSTOVTZEFF 1929 II. 261, 273; R. G. COLLINGWOOD: ESAR III 76 skk.; A. GRENIER: uo. 496 skk.

¹³⁰ STEINWENTER 1942, 13. Vö. M. J. SZERGEJENKO: i. m. 337 skk.

¹³¹ I 6, 1: *Modus autem membrorumque numerus aptetur universo consaepto et dividatur in tres partes, urbanem, rusticam, fructuariam.*

¹³² Ezt takarmány-kiegészítésre használták; l. alább A mezőgazdasági árutermelés fő ágai c. részt, ill. AntTan 19 (1972) 173 skk., továbbá 24 (1977) 158 skk.

¹³³ 6, 19–20: *... in parte rusticae villae fieri potest iunctum (sc. fumarium) rusticis balneis, nam eas quoque refert esse, in quibus familia, sed tamen feriis lavetur.* Vö. AntTan 16 (1969) 83 skk.

¹³⁴A folytatás: *A quo rustici etiam nunc quoque viam veham appellant propter vecturas et vellam, non villam, quo vehunt et unde vehunt.* – A hely jellemző Varro etimologizáló hajlandóságára, vegyes értékű szövejtételeire–magyarázataira; vö. MARÓTI 1971, 64–65.

¹³⁵SKYDSGAARD 1969, 21. L. még újabban KUZISCSIN 1973, 53 skk.; PERCIVAL 1976, 146.

¹³⁶Liv. XXVIII 45. A Scipiót támogató etrusiai városokról l. uo. 45, 13–21. Vö. ESAR I 93–94; H. BENGTON: HZ 168 (1943) 494 skk.

¹³⁷BRUNT 1971, 350–351.

¹³⁸L. már O. NEURATH: *Antike Wirtschaftsgeschichte* (Aus Natur und Geisteswelt 258.) Leipzig 1909, 102. – Tiberius Gracchus etrusiai utazásához legutóbb l. D. B. NAGLE: *Historia* 25 (1976) 487–489, Plutarchos közlésének kritikájával. A hangsúly szerinte a szabad kisbirtokosok számának a csökkenésén van.

¹³⁹L. J. B. WARD PERKINS: *PBSR* n. s. 10 (1955) 44–73; M. W. FREDERIKSEN–J. B. WARD PERKINS: uo. 12 (1957) 67–197; J. B. WARD PERKINS: *JRS* 47 (1957) 139–143; G. B. D. JONES: *PBSR* 16 (1962) 116–207, uo. 18 (1963) 100–158.

¹⁴⁰Vö. M. W. FREDERIKSEN: *PBSR* 14 (1959) 113. A campaniai gazdaságokkal, földbirtokviszonyokkal kapcsolatban l. újabban V. I. KUZISCSIN: *Ocserki po isztorii zemlegyelija Italii II v. do n. e.* – I v. n. e. Moszkva 1966, 248 skk.; WHITE 1970, 442 skk.; J. H. D'ARMS: *Romans on the Bay of Naples . . . Cambridge/Mass.* 1970. – Ezek a birtokok tehát nem minősíthetők sem monokultúrás, sem pedig vegyes gazdaságnak, amint azt korábban R. C. CARRINGTON [*JRS* 21 (1931) 130], ill. M. J. SZERGEJENKO (i. m. 253–254) vélte. Ui. ezek a *villa*-gazdaságok csak néhány cikket termeltek piaci értékesítésre, ezen kívül csak belső fogyasztásra állítottak elő néhány mellékes terményt, részben az alaposabb helykihasználás céljából vagy más takarékosági megfontolásból. Erről alább (A jövedelmezőség Cato-féle koncepciója c. részben) még részletesen szó lesz.

¹⁴¹R. C. CARRINGTON: i. h. 129.

¹⁴²S. L. DYSON–R. R. HOLLOWAY: *AJA* 75 (1971) 151. A gazdaság még az i. sz. III. században is fennállt, vö. uo. 77 (1973) 407; egy 208. évi feliraton egy *[Quintianus act[or]]* neve olvasható.

¹⁴³Vö. CHRIST 1973, 91–92. L. még SCALAIS 1928/b, 187; YEO 1952, 322.

¹⁴⁴Vö. SZ. L. UTCSENKO: i. h. 157. Már ROSZTOVCEV utalt rá (1929 I. 9), hogy keveset tudunk az itáliai gazdaságról a keleti hódítások előtti időből.

¹⁴⁵Egy a 293-ban elfoglalt Amiternum közeléből származó vízvezeték-felirat említ *villát* és szőlőket: CIL I² 1853 = ILS 5792 = ILLRP 487. – Vö. A. W. VAN BUREN: PW–RE VIII A (1955) 460, s. v. Wasserleitung.

¹⁴⁶Közismert Kineasnak, Pyrrhos követének lesújtó nyilatkozata a korabeli római borok minőségéről (Plin. N. H. XIV 12). – Jellemző, hogy a *senatus* még Karthago lerombolását követően is fontosnak tartotta Mago művének lefordítását; l. újabban G. et C. CHARLES-PICARD: La vie quotidienne à Carthage au temps d'Hannibal. Paris 1958, 88; KUN J.: AntTan 15 (1968) 65–66; WHITE 1970, 18; MARTIN 1971, 43 skk.; SPERANZA 1974, 76–97 (Mago összegyűjtött fragmentumait l. uo. 80–119. l., nr. 1–66.); J. HEURGON: CRAI 1976, 441–456. – YEÓnak feltétlenül igaza van abban, hogy Mago művének a lefordítása nem a leendő afrikai coloniák számára történt, mint azt KLOTZ [PW–RE XIV (1928) 507, s. v. Mago, nr. 15.], ill. HAYWOOD (ESAR IV 5) vélik. A Catónál leírt *villa rustica* felszerelésére vonatkozóan l. FUSSELL–KENNY 1966, 306–323. – A fentiektől függetlenül SIRAGO (1971, 48–49) mindenesetre egy kissé későre teszi az itáliai bor- és olajtermelés fellendülését.

¹⁴⁷YEO (1952, 326) szerint a „kapitalisták” számára a Rómához és a campaniai kikötőkhöz közeli földek megszerzésénél nem volt mohóbban áhított falat. L. még alább 75. l. és 328. j.

¹⁴⁸Liv. XXVIII 46, 4–6; vö. ESAR I 44–45; YEO: i. h.

¹⁴⁹Columellától kezdve olykor azonos jelentésben az *actor*, *servus actor* megjelölés szerepel; vö. K. SCHNEIDER: PW–RE VIII A (1958) 2137, s. v. Vilicus; WHITE 1970, 379. L. még DizEpigr I 66–67, s. v. Actor, továbbá D. 10, 2, 9 pr. 32, 1, 41, 2; 40, 5, 19 pr.

¹⁵⁰Magunknak a témával kapcsolatos megjegyzéseit l. AntTan 8 (1961) 174, 178 skk.; uo. 18 (1970) 128 skk.; AAH 11 (1963) 229 skk.; a „Rabszolgák az ókori Rómában” c. kötetben (Bp. 1969) 16–17, 123–125.

¹⁵¹AntTan 21 (1975) 189–203.

¹⁵²Διὸ ὅσοις ἐξουοία, μὴ αὐτοὺς κακοπαθεῖν, ἐπίτροπος λαμβάνει ταύτην τὴν τιμὴν, αὐτοὶ δὲ πολιτεύονται ἢ φιλοσοφοῦσιν. Vö. VII 9, 9 (1329a). L. még MARX 1974, 363, továbbá WELSKOPF 1957, 179. – Egészen extrém példa Periklés eljárása, aki politikai teendői zavartalan ellátása érdekében egyszerűen eladta birtokának évi termését, és családja szükségleteit a piacon vásároltatta meg, l. Plut. Per. 16, 3–5.

¹⁵³Az újabb irodalomban általánosan elfogadott nézet szerint, vö. M. J. SZERGEJENKO: Viliik. VDI 58 (1956) 4, 46 = BCO 4 (1959) 3, 154. – Az alábbi hivatkozásokban feltüntettem mind az orosz, mind a

német nyelvű változat oldalszámait. – DE ROBERTIS 1963, 109; MARÓTI 1963, 217; WHITE 1970, 350; MARTIN 1971, 91. – Egy ilyen ellenőrző látogatás-sorozatról számol be pl. Cicero, Ad Q. fr. III 1. Ehhez vö. KAUFMANN 1964, 210–211; l. még alább a 224. jegyzetet. Különben még a Pompeii környékén feltárt *villák* jelentős részéről is megállapította R. C. CARRINGTON [JRS 21 (1931) 119–121], hogy gazdáik nem tartózkodtak állandóan a gazdaságban, csak alkalmanként keresték fel.

¹⁵⁴ BROCKMEYER 1968, 75–76.

¹⁵⁵ L. újabban LIPPOLD 1963, 90. Az Itálián kívüli keleti terjeszkedésről l. ROSTOVTZEFF 1929 I. 14–15.

¹⁵⁶ Vö. pl. Hygin, *Constitutio limitum*. CAR I p. 141. B. 226: *erat tunc praemium terra et pro emerito (sc. militi) habebatur . . . cum siquis aquila et primis ordinibus ac tribunis deducebantur, modus agri pro portione officii dabatur.*

¹⁵⁷ Vö. MARÓTI 1964, 12; 1970, 134; BROCKMEYER 1968, 57; SKYDSGAARD 1969, 35. L. főntebb 29–30. 1. és 122–123. j.

¹⁵⁸ VDI 1957 (1) 64–80. L. még a 126. jegyzetet. Ennek ellenére G. SCHROT (Helikon IV 262. 1.) még ezt követően, 1964-ben is Cato korabeli *latifundiumokról*, óriási földbirtokokról írt. – A *latifundium* terminus használata, értelmezése körüli zűrzavarhoz l. még SKYDSGAARD 1969, 38. A korábbi értelmezésekhez l. J. SALVIOLI: Der Kapitalismus im Altertum. Studien über die römische Wirtschaftsgeschichte. Stuttgart 1912, 52. A kérdéshez l. még K. D. WHITE: Latifundia. A critical review of the evidence on large estates in Italy and Sicily up to end of the first century A. D. BICSUL 14 (1967) 62–79.

¹⁵⁹ MARTIN 1971, 23.

¹⁶⁰ Erre a folyamatra vonatkozóan l. SCALAIS 1928a, 185; SZ. L. UTCSENKO: i. h. 157 skk.; FOUCHER 1957, 41 skk.; TOYNBEE 1965 II. 1–105. A déli-itáliai átalakulásokra vonatkozóan l. legutóbb F. GHINATTI: Quaderni di storia 1 (1975) 88–89, 91–92. – Az adott összefüggésben természetesen nem lehet feladatunk a háborús események, pusztítások és következményeik részletes taglalása, amellyel különben is könyvtárnyi irodalom foglalkozik. Abban a tekintetben mindenesetre igazat kell adni K. CHRISTNEK, hogy a kutatás a hannibali háború gazdasági-társadalmi kihatásait elhanyagolta (1973, 69), hogy a római köztársaság belpolitikáját jobbra mint merő alkotmánytörténetet tárgyalják, s az intézményekkel behatóbban foglalkoznak, mint az általános társadalmi és gazdasági alapokkal (uo. 28), s hogy ez a tárgyalásmód – pl. H. BENGTONSON összefoglaló munkájának (1970) politikacentrikus beállítottságában – ma is érvényesül. Ugyanakkor az

is tény, hogy Christ lényegében csak a nyugati szerzők kutatásait veszi figyelembe, így általánosítása csak ezzel a korlátozással helytálló.

¹⁶¹L. TOUTAIN 1927, 295; YEO 1952, 322–323; FOUCHER 1957, 41.

¹⁶²L. TOUTAIN 1927, 281; F. ALTHEIM: *Epochen der römische Geschichte II*. Frankfurt/M. 1938, 203 skk.; E. KORNEMANN: *Römische Geschichte I*. Stuttgart 1938, 381; ENSSLIN 1943, 283; F. TAEGER: *Das Altertum*⁴. Stuttgart 1950, 625–628; N. A. MASKIN: i. m. 162–163; YEO 1952, 322–323; SZ. L. UTCSENKO: VDI 1953 (4) 157–159; TOYNBEE 1965 II. 36–105; BRUNT 1971, 68 skk.; J. VOGT: *Die Römische Republik*⁶. Freiburg–München 1973, 177–178.

¹⁶³I. 2. 204: 210 000 – 194: 184 000; az ezt követő fellendülés (189: 257 000) elsősorban a meginduló kolonizációs tevékenység eredménye. Vö. HEITLAND 1921, 174; T. FRANK: ESAR I 122–123; YEO 1952, 326; TOYNBEE 1965 I. 438–479 (exkurzus a második pun háború korabeli és azt követő *censusok* számadatairól). – Több szerző szerint a – főként észak-itáliai – telepítéseknek elsősorban nem gazdasági-társadalmi, hanem katonai célja volt, l. ROSTOVITZEFF 1929 I. 14; G. TIBILETTI: *Athen. (Pavia)* 28 (1950) 183–184. L. még alább 59. 1. és 252. j.

¹⁶⁴Livius XXXIV 4, 9. – Vö. Cic. Leg. agr. III 14; Sall. Iug. 41, 7–8; C. Cassius Hemina, Ann. fg. 17. (= Non. s. v. *plebitatem*); Hor. C. II 18, 23–28; Serm. II 6, 8; Colum. I 3, 11; Plin. N. H. XVIII 35; Plin. Epist. III 19, 1–4; Sen. Epist. 87, 7; 89, 20; Tac. Hist. II 78, 3. – Mindenesetre tény, hogy egyes szerzők olykor retorikus túlzásokra, általánosításokra ragadtatják magukat.

¹⁶⁵Cic. p. Caec. 11: . . . *Fulcinius huic fundo uxoris continentia quaedam praedia atque adiuncta mercatur.*

¹⁶⁶Cic. Leg. agr. III 14; II 78. Vö. SKYDSGAARD 1969, 35.

¹⁶⁷Epist. III 19, 1–2, 4. Vö. Hygin. *De genere contr.* (CAR I p. 93.) B 142: *Praeterea solent quidam complurium fundorum continuorum domini, ut fere fit, (B 143) duos aut tres agros uni villae contribuere et terminos qui finiebant singulos agros relinquere . . .* – A fordítás megjelent: Ifjabb Plinius. Levelek. Európa Könyvkiadó Bp. 1966.

¹⁶⁸M. JACZYNOWSKA: The economic differentiation of the Roman Nobility at the end of the Republic. *Historia* 11 (1962) 486–499.

¹⁶⁹SKYDSGAARD: i. h. L. még alább 119. 1. és 625–626. j.

¹⁷⁰Vö. R. H. BARROW: *Slavery in the Roman Empire*. London 1928, 75; WHITE 1970, 350.

¹⁷¹ MARX 1974, 362.

¹⁷² DE ROBERTIS 1963, 111. 1., 25. j.

¹⁷³ Non. 186, 1: *Vilicari est rusticari vel villae praeesse . . .* Vö. Prisc. GL II p. 433, 1: *a vilico etiam vilico et vilicor dicebant antiqui.*

¹⁷⁴ L. RYCHLEWSKA [Turpili Comici Fragmenta. Wratislaviae 1962, 8, ill. Lipsiae (Bibl. Teubner.) 1971, VII] szerint 193–189 között született.

¹⁷⁵ Vö. fg. 84., 197.

¹⁷⁶ *Cos. i. e.* 267., *cos. suff.* 256., *procos.* 255. L. BROUGHTON 1951 I., a megjelölt éveknél.

¹⁷⁷ XVIII 39. Vö. Front. Strat. IV 3, 3.

¹⁷⁸ IV 4, 6. – M. J. SZERGEJENKO (i. h. 46., ill. 154. 1.) pontatlanul a *vilicus* szökéséről beszél.

¹⁷⁹ Vö. WESTERMANN 1955, 59. – SCALAIS (1928a, 179) szerint a háború alatt a nagybirtokokat a *vilicus* irányítása mellett a rabszolgák a gazda távollétében is megművelték. Állítása alátámasztására azonban egyetlen forrást sem hoz fel.

¹⁸⁰ *in agello, quem VII iugerum in Pupinia habebat.*

¹⁸¹ Colum. I 4, 2. Vö. Val. Max. IV 4, 4; Plin. XVIII 27. – Az itáliai parasztgazdaságok jellemzéséhez legutóbb I. KUZISCSIN 1973, 11–51, ill. VDI 1973 (1) 35–54.

¹⁸² F. W. WALBANK (A historical commentary on Polybios. Vol. I. Oxford 1957, 90) a „Regulus saga” részének tartja. A Regulus alakja köré fűződő legendás hagyomány kialakulásához l. bővebben A. ALFÖLDI: MH 8 (1951) 190 skk., ill. uo. 11 (1954) 143 skk.; H. KORNHARDT: Hermes 82 (1954) 106 skk.

¹⁸³ Erre vall az a körülmény is, hogy maga Plinius (XVIII 39) is egy sor név nélküli példa között utal rá; vö. uo. 27; Val. Max. IV 4, 4. Jellemző Frontinus (Strat. IV 3, 3) megfogalmazása: *Atilius Regulus, cum summis rebus praefuisset, adeo pauper fuit, ut se coniugem liberosque toleraret agello, qui colebatur per unum vilicum; cuius audita morte scripsit senatui de successore, destitutis rebus obitu servi necessarium esse praesentiam suam.* – L. még Vir. ill. 40, 2.

¹⁸⁴ HEITLAND (1921, 139) összeegyeztethetőnek tartja a két ellentétes célzatú elbeszélést. M. J. SZERGEJENKO (i. m.) nem is említi Polybios tudósítását.

¹⁸⁵ Már Xenophón szerint is a jó *οἰκονόμος* feladata, hogy a gazdaságot jól irányítsa: *δοκεῖ γούν, . . . οἰκονόμου ἀγαθοῦ εἶναι εὖ οἰκεῖν τὸν ἑαυτοῦ οἶκον* (Oik. 1, 2).

¹⁸⁶ Vö. újabban BROCKMEYER 1968, 76; WHITE 1970, 350; MARTIN 1971, 16.

¹⁸⁷DE ROBERTIS 1963, 110. 1., 23. j. – Ilyen lehetett pl. C. Ovinus *libertusa*, aki 14 éven át vezette gazdája birtokát, élettársával, Trebia Aphrodisiával együtt (*vilicarunt*, l. CIL X 508 = ILS 7372); l. még K. SCHNEIDER: i. h. 3238; M. J. SZERGEJENKO: i. h. 53., ill. 163. l.; STAJERMAN 1969, 100. – HEITLAND (1921, 158) megállapítása tehát téves, miszerint nincs adat felszabadított (*libertinus*) *vilicus*ra. – Egy orientális *proc(urator) summ(arum) libertust* említő feliratot publikált legutóbb H. SOLIN: Epigraphische Untersuchungen in Rom und Umgebung. (Annales Acad. Scient. Fennicae Ser. B. Tom. 192.) Helsinki 1975, 67. 1., nr. 112.

¹⁸⁸I. m. 46., ill. 155. 1.

¹⁸⁹Pl. az ilyesfélétet, mint: *alieno manus abstineat* (5, 1 – n. b.: „Ne lopj!”). Az ilyen megszövegezés, mint *familiae male ne sit, ne algeat, ne esuriat* (5, 2) viszont nem a *vilicus* elégtelen gondoskodását, hanem a gazda rideg takarékoskodását jellemzi, vö. c. 56–59., továbbá 1, 6; 2, 4. L. még MARÓTI 1963, 230 skk.; Uő.: AntTan 16 (1969) 83 skk.; VDI 1970 (2) 60 skk., ill. Acta Conventus XI „Eirene”. Wratislaviae 1971, 63 skk.

¹⁹⁰Vö. Plut. Cato 12, 7. Vö. W. L. GRANT: Cato the Farmer. Queen's Quarterly 56 (1949) 242.

¹⁹¹Ugyanez pozitív fogalmazásban Columellánál (I 4, 1) így hangzik: *Sequitur deinceps Caesonianum praeceptum, quo fertur usus etiam Cato Marcus, agrum esse revisendum saepius eum, quem velis mercari*. Mennyivel színtelenebb, erőtlenebb ez, mint Catónak a háromszoros *ne* tiltószóval nyomatékosított pregnáns megfogalmazása! – L. még SPERANZA 1974, 9. – Cato és Varro mezőgazdasági munkájának magyar szövegét mindig KUN JÓZSEF fordítása alapján közlöm: M. Porcius Cato De agri cultura – A földművelésről. (Görög és latin írók 11.) Bp. 1966; M. Terentius Varro Rerum rusticarum libri tres – A mezőgazdaságról. (Görög és latin írók 14.) Bp. 1971.

¹⁹²Pozitív megfogalmazásban l. Vitruv. De arch. VI 6, 1: *magnitudines earum* (sc. *villarum*) *ad modum agri copiaeque fructuum comparentur*. L. még alább 144. 1. és 765. j.

¹⁹³Erre vall, hogy Varro (I 11, 1) megismétli ezt a gondolatot.

¹⁹⁴Vö. BROCKMEYER (1968, 76) fenntartásait.

¹⁹⁵Vö. M. J. SZERGEJENKO: i. m. 52., ill. 162. l.; BROCKMEYER 1968, 138. 1., 20. j.

¹⁹⁶L. pl. WHITE (1970, 351–352) bizonytalanságát a jelenség okának magyarázatánál. DE ROBERTIS (1963, 110) a felszabadítás reményében, ill. a gazda haragjától való félelemben látja a *vilicus*

számára a legfőbb ösztönzőt, s ezért tartja a rabszolgákat a legalkalmasabb felügyelőknek.

¹⁹⁷I. m. 54, ill. 163. Vö. STAJERMAN 1969, 100. – Az irányítás alatt természetesen a gyakorlati, agrotechnikai vezetést értjük, nem a gazdasági célkitűzések megfogalmazását. – A keleti rabszolgák mezőgazdasági szakértelme miatti keresettségére l. még ROSTOVITZEFF 1929 II. 616; YEO: Finanzarchiv 1952, 466. L. még DOHR 1965, 146; J. KOLENDO, in: Acta Conventus XI „Eirene”. Wratislaviae 1971, 40.

¹⁹⁸Vö. MARÓTI E.: AntTan 8 (1961) 174, 178–180.

¹⁹⁹Saserna Varrónál (R. r. I 16, 4) = fg. 5. (KOLENDO 1973, p. 77., vö. p. 38.) = fg. 1. (SPERANZA 1974, p. 37.) L. még alább 180–181. 1. és 992., 995–997. j.

²⁰⁰Diod. Sic. XXXVI 5, 1 (οἰκονόμος). Vö. MARÓTI E.: AntTan 4 (1956) 90, ill. uo. 8 (1961) 174, 178.

²⁰¹DE ROBERTIS 1963, 111. 1., 27. j.; 137. 1., 8. j.; 150. 1., 14. j.

²⁰²Vö. Varro I 16, 5; 17, 4; Colum. I 8, 10; XI 1, 6; 22, ill. CIL IX 3028 = ILS 7367, l. még CIL X 1799.

²⁰³RIBBECK, CRF fg. 45–46. = DIEHL, PRVR fg. 45–46. = FRASINETTI: Atellanae fabulae (Roma 1967). fg. 41–42.

²⁰⁴Közölte G. MANCINI: NSc 1912, 155 skk. Német fordítását l. L. FRIEDLÄNDER: Sittengeschichte Roms I^o. Leipzig 1922, 316.

²⁰⁵12–13. – A feliratot részletesen tárgyalta W. KROLL [Philol. 73 (1914–16) 274–288] és L. GURLITT (uo. 289–301); az id. sorokkal kapcsolatban (280–281., ill. 296–297. 1.) azonban egyikük sem utalt a Catónál olvasható párhuzamra. – A felirat jogi vonatkozásaihoz l. újabban CSILLAG P.: AntTan 11 (1964) 277. 1., 13. j.

²⁰⁶L. a 150. jegyzetben megjelölt munkákat.

²⁰⁷Vö. I 8, 2–4; 7–14; 16–17; XI 1, 3–10; 13–27. – L. még WHITE 1970, 343.

²⁰⁸K. SCHNEIDER: i. h. 2138. – Xenophónnál (Oik. 12, 3–4) Ischomachos gazda maga tanítja ki οικονόμოსát: a szövegből azonban nem világlik ki egyértelműen, hogy rabszolgára kell-e gondolnunk. – A kérdéskomplexumhoz l. a következő fejezetrészt.

²⁰⁹Még a különben jó kritikai érzékről tanúskodó B. KOVAL' is kitar a hagyományos dogmatikus nézet mellett, l. VDI 1961 (3) 96, 99.

²¹⁰Más összefüggésben már arra is rá kellett mutatnunk, hogy a források tanulsága alapján bizonyos mértékig felülvizsgálatot igényel az a hagyományos és meglehetősen közkeletű álláspont, amely szerint a rabszolgákra nem lehetett kényesebb természetű munkát rábízni; l. MARÓTI 1970, 130. = 1971, 78.

²¹¹ Természetesen nagy számban kerültek olyan rabszolgák Itáliába már a korai időben is elmaradottabb területekről (pl. Szardíniáról, a Balkánról), akik nem voltak szakképzett szőlőművelők, kertészek stb. A rabszolgákat azonban nemcsak a *villa*-gazdaságokban foglalkoztatták, s durvább, elsősorban fizikai erőkifejtést igénylő munkákat is el kellett végeztetni; tanulságos, hogy a Cato által leírt *oletum*, ill. *vinea* rabszolgáinak is kereken csak a fele, ill. kétharmada – feltehetően – a birtok profiljának megfelelő munkához értő rabszolga.

²¹² Mutatis mutandis ugyanez mondható el Karthagóról is, tehát a punok szicíliai és afrikai birtokain folytatott gazdálkodásról; bár ennek a római gyakorlatra érvényesülő közvetlen hatását egyesek kissé túlértékelik, így nem utolsósorban – kissé paradox módon – éppen az a W. ENSSLIN, aki idevágó fejtegetéseit (1943) az ominózus „Rom und Karthago” c. kötetben publikálta. Mellesleg észrevételeink szerint ezt a kötetet többen szidják, mint olvasták!

²¹³ L. MARÓTI 1964, 10–11. = 1966, 20. Vö. még Liv. XXXIV 4, 3.

²¹⁴ Vö. MARTIN 1971, 85.

²¹⁵ Ha ennek a kijelentésnek a szállóigévé vált formájában való megfogalmazása bizonyára nem is a *consortio*-tól származik. L. S. THÜRLEMANN: „Ceterum censeo Carthaginem esse delendam”. *Gymnasium* 81 (1974) 465–475. Vö. alább 130–131. l., ill. 690., 700. j.

²¹⁶ L. The productivity of labour in Roman agriculture. *Antiquity* 39 (1965) 106–107.

²¹⁷ L. még alább A *familia* c. részt.

²¹⁸ J. BORODAJ–V. KELLE–P. KLIMAK: A társadalmi formák marxi elméletéhez. Bp. 1976, 21, vö. 23–24.

²¹⁹ XI 1, 7: ... *multisque prius experimentis inspiciendus erit futurus vilicus, nec solum an perdidicerit disciplinam rusticam, sed an etiam domino fidem ac benivolentiam exhibeat, sine quibus nihil prodest vilici summa scientia*. Vö. III 3, 6; ill. már Xen. Oik. 12, 5.

²²⁰ L. pl.: *Sabiniano vilico et homini bono et fidelissimo* . . . (CIL VI 9989 = ILS 7370); *Gallicano fidelissimo, qui fuit vilicus* . . . (CIL X 7041 = ILS 7371); *d. m. Cerdontis actor(is) fidelissimi* . . . (CIL XIV 469 = ILS 7376).

²²¹ *Philargurus vilicus Corri aed(em) Lar(um) d(e) s(ua) pecunia faciendum) c(uravit)*. CIL I² 1825 = IX 4055 = ILLRP nr. 197.

²²² A *peculium* mibenlétére l. D. 15, 1, 5, 4; 15, 1, 4; 15, 1, 39. – Már Plautus (Cas. 258–) említi a *vilicus* kedvező esélyeit a *peculium* elnyerésére. Vö. M. J. SZERGEJENKO: i. m. 50, ill. 159, l. még: P. A. BRUNT: JRS 48 (1958) 168.

²²³ fg. XV 512. (MARX) = 512. (KRENKEL)

²²⁴ *servus neque infidus domino neque inutilis quaquam* | *Lucili columella hic situs est Metrophanes*; fg. XXII 579–580. (M.) = 581–582. (K.) – Vö. C. CICHORIUS: Römische Studien. Leipzig–Berlin 1922, 67 skk.; J. VOGT: Sklaverei und Humanität. 85.

²²⁵ Ad Qu. fr. III 1, 5: *Nicephorum vilicum tuum sane probavi*. Egy megelőző megjegyzése (1, 1: *apud Herum recte erat*) is valószínűleg Quintus egy másik *vilicus*sára vonatkozik; vö. C. DEROUX: Latomus 28 (1969) 647; uo. 30 (1971) 612. L. még STAJERMAN 1969, 87.

²²⁶ Vö. pl. 5, 2, 5, c. 142. – L. még Luciliusnál: *fundi deletat te virtus, vilicus paulo strenuior si evaserit*; fg. XVI 532–533. (M.) = 528–529. (K.)

²²⁷ De or. I 58, 249. – Ez nem jelenti azt, hogy az alapvető mezőgazdasági ismeretekkel ekkoriban már nem rendelkeztek; jól mutatja ezt az idézett mondatot megelőző szövegrész. L. még MARÓTI 1970, 118–120. = 1971, 56–57.

²²⁸ L. KOLENDO 1973, 14–16.

²²⁹ L. Varro I 16, 4. = Saserna fg. 5. (K.) = fg. 1. (S.). L. még alább 143. l. és 761. j.

²³⁰ I 2, 14; II 1, 23; 2, 20; 10, 2.

²³¹ II in Verr. V 17; vö. majd Livius (I 4, 6) anakronisztikus megjelölését. L. még AntTan 8 (1961) 179.

²³² K. SCHNEIDER [PW–RE VIII A (1958) 2137] téved, amikor a *vilicus* itt megjelölt feladatát az állatok feletti felügyeletben látja. Felfogását nem igazolja a párhuzamként felhozott numidiai felirat (CIL VIII 2232 = ILS 4441) *vilicus de pecoribus* kitétele; vö. CIL VIII 2253: *rusticus de pecoribus*.

²³³ VII 6, 9; vö. Varro II 10, 2–3. – BROCKMEYER (1968, 155) szerint Columellánál már a *magister pecoris* szerepe is megoszlott a különféle állatfajták között; ez azonban indokolatlan feltevés. – Annál jellemzőbb a körülmények alakulására az, hogy nála már a *vilicus*nak is van ellenőre, a *procurator*: I 6, 7; vö. I 8, 16–18; ill. MARÓTI 1969, 140.

²³⁴ Vö. Cato optimista megállapítását, De agr., praef. 4. – Az idők változására jellemző az ifj. Plinius (Epist. II 44, 3) kiábrándult megjegyzése: *Reditus agellorum nescio minor an incertior*. L. még MARTIN 1971, 86.

²³⁵ A Varro, ill. Columella korabeli idevágónak tűnő terminológiai problémáról l. MARÓTI 1970, 128, l., 101. j. = 1971, 75–76. l., 226. j. A *colonus* mibenlétére vonatkozóan l. alább 199. l. és 1083. j.

²³⁶ A két jelenség voltaképpen kölcsönhatásban volt egymással. Mint WELSKOPF (1957, 308–309) megállapítja: mihelyt a kereskedelem és az árutermelés megindult, az ember is áru lett. Az antik rabszolgakereskedelmet erősen befolyásolta az adórszolgaság megszüntetése, s ezáltal nyerte el azt a széles bázist, amely az antik történelem fejlett szakaszára jellemző.

²³⁷ L. R.GÜNTHER: Etr. serve – lat. servus. AAH 8 (1960) 45–50.

²³⁸ D. 1, 5, 4, 2. = Iust. Inst. I 3, 3.

²³⁹ Vö. F. ENGELS: Anti-Dühring. Eugen Dühring úr tudományforradalmasítása. Bp. 1974, 117–118. – MARTON G.: A római magánjog elemeinek tankönyve. Debrecen ⁴1937, 46–47. = Bp. 1958, 55; BRÓSZ–PÓLAY 1974, 137; M. KASER: Das römische Privatrecht I. München 1955, 98, 100.

²⁴⁰ Vö. F. ENGELS: uo. 178. – L. még MARÓTI 1969, 16.

²⁴¹ Figyelembe veendő Marx megállapítása: Természetesen a „gazdaságon kívüli kényszer” nincs kívül a gazdaságon, hiszen a kényszer létrejöttének feltételei a gazdaságban a munka termelékenységének viszonylag magas fokában gyökereznek. Vö. F. ENGELS: i. m. „Erőszakelmélet” c. fejezeteit, 156–180.

²⁴² I. e. 349–48; vö. Polyb. III 24, 5. A szerződés datálásának problémájához l. A. AYMARD: REA 59 (1957) 277–293; RTCh 40; TOYNBEE 1965 I. 519 skk. [Vö. J. VOGT: Historia 16 (1967) 127]; FERENCZY E.: AAH 16 (1968) 209–213; GIANNELLI 1970, 138, 163–164; BENGTSON 1970, 60–61; CHRIST 1973, 35–36.

²⁴³ MARX 1968, 435. – Vö. H. LÉVY-BRUHL: „Le seul source originaire de l’esclavage est la guerre ou la piraterie . . .” Rev. Gén. du Droit 55 (1931) 1. L. még G. SICARD: Rev. hist. de droit franç. 35 (1957) 177.

²⁴⁴ Vö. Iust. Inst. I 2, 1: *quod vero naturalis ratio inter omnes homines constituit, id apud omnes populos peraeque custoditur vocaturque ius gentium, quasi quo iure omnes gentes utuntur.*

²⁴⁵ Florent. D. 1, 5, 4, 1. = Iust. Inst. I 3, 2.

²⁴⁶ Gaius D. 41, 1, 5, 7, ill. uő. Inst. II 69: *Ea quoque quae ex hostibus capiuntur, naturali ratione nostra fiunt.* Vö. uo. IV 16.

²⁴⁷ Vö. Cic. II in Verr. IV 122.

²⁴⁸ L. még MARÓTI 1966a, 72.

²⁴⁹ Fontos, a kutatásban kevésbé értékesített közléseket találunk a különböző körülmények között elfoglalt itáliai földek helyzetére, kategóriáira vonatkozóan Siculus Flaccusnál: *De conditione agrorum* P 29^f (CAR I, p. 98–99.), P 29^v fin. – P 30^f pr. (p. 100.), 30^v (p. 101.); uő.: *De quaestoriis agris*, P 37^v (p. 116.). – Figyelemre méltó, hogy Cato a

villae rusticae szervezésével kapcsolatban nem veszi tekintetbe az *ager publicus*; vö. CASTELLO 1973, 240, 248.

²⁵⁰ Kétségtelen azonban, hogy a rabszolgák száma ennek ellenére a pun háború előtt a későbbi időkhöz képest még csekély volt, a rabszolgák számának nagy emelkedése az első-második pun háború kora. Vö. T. FRANK: ESAR I 52, 100–102; F. DE MARTINO: Storia della costituzione romana I. Napoli 1958, 46; KAUFMANN 1964, 32; WESTERMANN 1955, 60.

²⁵¹ L. HEITLAND 1921, 141.

²⁵² L. ROTONDI 1912, 253–254; WESTERMANN 1955, 61.

²⁵³ Vö. T. FRANK: ESAR I 56; BRUNT 1971, 13. L. még főntebb 38 1. és 163. j.

²⁵⁴ T. FRANK: i. h.; BRUNT: i. h.

²⁵⁵ Ebben az időszakban az itáliai árutermelő mezőgazdaság már háborítatlanul fejlődhetett, hiszen a keleti háborúk – ellentétben Hannibal hadjárataival – közvetlenül már nem érintették Itália földjét. A katonáskodó paraszti réteg pusztulása, és ezzel az önellátó kisparaszti gazdaság hanyatlása viszont tovább folytatódott.

²⁵⁶ L. T. FRANK: ESAR I 187–188; WESTERMANN 1955, 60–62; VOLKMANN 1961, passim. Lényegében e szerzők anyaggyűjtését összegezi TOYNBEE (1965 I. 171–177), s ugyancsak belőlük meríti adatait BRUNT (1971, passim).

²⁵⁷ L. Liv. XLV 34, 8–35, 6. Vö. VOLKMANN 1961, 27–28; MARÓTI 1963, 234. = 1966, 67–68; uő. 1969, 23–24.

²⁵⁸ Vö. Liv. XLI 28, 8–9. Vö. BROUGHTON 1951 I. 402. p., ann. 175; MARÓTI 1969, 24.

²⁵⁹ Auct. vir. ill. 57, 2: *Tantumque captivorum adduxit, ut longa venditione res in proverbium veniret „Sardi venales”*. – Különb FR. SCHMITT (Zur Arbeiterfrage in der römischen Landwirtschaft. Diss. Leipzig 1910) szerint a II–I. századi olcsó rabszolgáarak tették lehetővé a földbirtokosok számára az áttérést a „kapitalista” termelési formákra, mint a bor és olaj előállítás, az állattenyésztés, legelőgazdaság és a *villatica pastio*.

²⁶⁰ Amint azt SZ. L. ÚTCSENKO és J. M. STAJERMAN közös cikkükben [O nyekotorih voproszah isztorii rabsztva. VDI 1960 (4) 15] állítják. – Cicero hivatkozott helyén (De off. II 19) szó sincs ilyesmiről; ahol viszont igen, ott *római* polgároknak egymás iránti erkölcsi kötelességéről szól.

²⁶¹ Vö. Pausan. VII 6, 8; Iust. XXXIV 2, 5–6; Plut. Quaest. conv. 9, 1, 2; Zonar IX 1, 8.

²⁶² I. h. 14.

²⁶³Uo. 7. j.

²⁶⁴The Black Sea region and the slave trade in Antiquity. Vö. HAHN I.: Századok 96 (1962) 297; MARÓTI E.: AntTan 9 (1962) 218. 1., 42. j. – Különben FINLEY felszólalásának nyomtatásban megjelent összefoglalásában (XIe Congrès Internat. des Sciences Historiques. Résumé des communications. Uppsala 1960, 74–75) szóba se kerül a „rabszolgaszerző háborúk” kérdése. Sőt, érdekes, hogy a jelenlevő F. G. MEYER hozzászólásában (uo. 98) úgy értelmezte Finley álláspontját, mintha az óva intene a kalózkodásnak a rabszolgaszerzésben és -kereskedelemben játszott szerepének a túlértékelésétől.

²⁶⁵FINLEY említett hozzászólása bővített változatában [The Black Sea and Danubian Region and the Slave Trade in Antiquity. Klio 40 (1962) 51–59] sincs nyoma annak, hogy a szerző állást foglalna a háborúk jelentőségével szemben a rabszolgaszerzésben, ellenkezőleg, ezt éppen elismerni látszik, vö. 58. 1.

²⁶⁶VDI 1946 (4) 219–228, különösen a 219. és 228. 11. Néhány évvel később pedig a délosi rabszolgapiacca, tehát a korabeli rabszolga-kereskedelem központjával foglalkozott ugyancsak a VDI hasábjain, 1. 1950 (1) 53–65.

²⁶⁷SZ. L. KOVALJOV: Isztorija Rima. Leningrád 1948, 320. – L. még M. I. MAKSZIMOVA: Anticsnija goroda jugo-voosztocsnovo pricsernomorja. Moszkva–Leningrád 1956, 328.

²⁶⁸L. AntTan 4 (1957) 38. 1., 45. j., ill. uo. 9 (1962) 218. 1., 42. j.

²⁶⁹Mégpedig több kiadásban is, l. S. L. KOVALEV: Storia di Roma³. (Trad. R. Angeluzzi.) Roma 1955.

²⁷⁰A fordulatra l. MARÓTI E.: A kalózkodás szerepe a római polgárháborúk korában. (Kandidátusi értekezés tézisei.) Bp. 1955, 7–8. = Das Altertum 7 (1961) 34–35; uő.: A délosi rabszolgapiac és a kalózkodás. AntTan 9 (1962) 1 skk., továbbá MARÓTI 1972, 26 skk.

²⁷¹Vö. ROSTOVTZEFF 1955 II. 616 skk., III. 1015; T. FRANK: ESAR I 187–188; YEO 1952, 327; J. VOGT: QUCC 18 (1974) 7.

²⁷²Vö. J. KROMAYER: Njb 33 (1914) 153–154; MARÓTI 1964, 13–14. = 1966, 25–26; J. M. BLÁZQUEZ: Hispania 24 (164) 15; CHRIST 1973, 73.

²⁷³Vö. ESAR I 138 skk., III 128–129; SCHULTEN 1955 II. 479, 486. Részletesebben l. alább Az önálló római pénzérme-kibocsátás kezdetei c. részben.

²⁷⁴Rajtaütéseikre, fosztogatásaikra jellemző példákat l. AntTan 9 (1962) 216. – Az alább közölt Strabón-részleteket HAHN I. fordítása alapján idézem, 1. RTCh 84–85, ill. MARÓTI 1969, 26–28.

²⁷⁵Vö. MARÓTI E.: A kalózok szerepe a mithridatési háborúk idején. *Acta Univ. Debr. Ser. Hist.* 2 (1963) 3–14.

²⁷⁶Vö. Strab. XIV 5, 2 (p. 669.). L. még J. A. LENCMAN: *VDI* 1951 (1) 59. 1., 2. j.; YEO 1952, 327.

²⁷⁷W. L. WESTERMANN: *Sklaverei*, in: *PW–RE Suppl. VI* (1935) 958, ill. uő. 1955, 65.

²⁷⁸Részletesebben l. *AntTan* 9 (1962) 2 skk. L. még YEO: i. h.

²⁷⁹Strab. XIV p. 668. szerint naponta több ezer rabszolga cserélhetett gazdát. Ez a közlés még akkor is jellemző az ottani rabszolgapiac kapacitására, ha ez természetesen nem is lehetett a tényleges mindennapi forgalom; vö. J. A. LENCMAN: i. h. 58.

²⁸⁰Strab. XIV p. 668. – Ez a gyors üzletkötés elsősorban a kalózok közreműködésével magyarázható, akik igyekeztek gyorsan túladni zsákmányukon, s aztán sietve továbbállni; vö. P. STEIN: *Über Piraterie im Altertum*. Cötchen 1891, 5.

²⁸¹Vö. Strab. XIV p. 668., l. még Diod. Sic. XXIV 2, 1.

²⁸²Vö. H. A. ORMEROD: *Piracy in the Ancient World*. London–Liverpool 1924, 207; YEO 1952, 327–328. – A kalózoknak a rabszolgaszerezésben való közreműködésükből eredő gazdasági jelentőségét hangsúlyozza G. A. MANSUELLI is: *La politica di Cneo Pompeo Magno*. Bologna 1959, 58–59. – Másfelől a kalózok és rabszolga-kereskedők egyaránt érdekeltek voltak abban, hogy a rabszolgatartók részéről megfelelő kereslet nyilvánuljon meg árujuk iránt; vö. WELSKOPF 1957, 288.

²⁸³Vö. K. MARX: *Zur Kritik der polit. Ökonomie*. Berlin 1951, 254. (L. WELSKOPF: i. h.)

²⁸⁴L. *VDI* 1960 (4) 14–17.

²⁸⁵*Pl. Amph.* 179, 180, 1033; *Mil.* 698. – Vö. W. L. WESTERMANN: *PW–RE Suppl. VI* (1909) 898, ill. uő. 1955, 58. – PÓLAY E. szerint [*Acta Jur. et Pol.* Szeged 16 (1967) 19] az i. e. II. században a rabszolgák vételára alacsonyabb volt, mint felnevelésük költségei.

²⁸⁶Vö. MARÓTI 1963, 234. = 1966, 67–68.

²⁸⁷Vö. MARÓTI E.: *AntTan* 21 (1975) 198.

²⁸⁸Vö. M. BANG: *Die Herkunft der röm. Sklaven*. *RömMitt* 25 (1910) 246. – *AntTan* 9 (1962) 5.

²⁸⁹Vö. W. L. WESTERMANN: *PW–RE Suppl. VI* (1909) 952, 959, ill. uő. 1955, 68. – Hasonló eredményekre jut Delphoit, Rhodost és Délost illetően ROSTOVTZEFF is: 1955 II. 619 skk., III. 1015. Újabban F. G. MEYER hivatkozott arra, hogy a római rabszolgák elnevezése gazdáik kénye-kedvétől függött, s kételyét fejezte ki arra vonatkozóan, hogy a névből az etnikumra lehet következtetni; l. a 264. jegyzetben i. h.

²⁹⁰ L. MARÓTI E.: AntTan 9 (1962) 5, ill. uó. 1966a, 73.

²⁹¹ I 17, 5: *praefectos alacriores faciendum praemiis dandaque opera, ut habeant peculium et coniunctas conservas, e quibus habeant filios. Eo enim fiunt firmiores ac coniunctissimos fundo.* – Hasonló gondolatokat találunk már Xenophónnál. (Oik. 5, 16; c. 13.)

²⁹² . . . *et puerperio familiam faciunt maiorem*; II 1, 26.

²⁹³ L. 10, 1; 11, 1; vö. c. 56., 143.

²⁹⁴ Plut. Cato 21, 2. Ez az eset különben nem lehetett egyedülálló, vö. D. 5, 3, 27: . . . *in multorum honestorum virorum praediis lupanaria exercerentur.* – KIENAST (1954, 24) szerint Plutarchos elbeszélése Catóval szemben ellenséges forrásra megy vissza. Hasonló következtetésre jutott legutóbb M. J. SZERGEJENKO is Plutarchos-életrajza 21. fejezetének alapján, l. VDI 1976 (3) 157–159. L. még THIELSCHER 1963, 178. Abból az ugyancsak Plutarchosnál (20, 6) olvasható eléggé valószínűtlen közlésből, miszerint Cato elvárta volna a feleségétől, hogy az a rabszolagyerekeket is táplálja, nem szabad messzemenő következtetéseket levonni, s általánosítani – egyebek között – már csak a dolog fiziológiai képtelensége miatt sem lehet. Különben Plautusnál (Mil. 698) dajka szoptatja a *verná*kat; feltehetően a görög eredetinek megfelelően.

²⁹⁵ Plut. Cato 21, 7–8. Vö. G. SICARD: Rev. hist. de droit franç. 35 (1957) 187–193. Különben Sicard eléggé lesújtó véleményt nyilvánít Plutarchos Cato-életrajzának jogi vonatkozásairól, Plutarchos római jogi ismereteiről, l. uo. 178–179.

²⁹⁶ L. még B. KOVAL' idevágó kritikai megjegyzéseit, VDI 1961 (3) 96–99.

²⁹⁷ L. ROTONDI 1912, 221–222.

²⁹⁸ L. 21. l. és 81–82. j.

²⁹⁹ F. ENGELS: Anti-Dühring. Bp. 1974, 158.

³⁰⁰ L. E. L. HAEBERLIN: Aes grave. Das Schwergeld Roms und Mittelitaliens. Frankfurt a. M. 1910; E. A. SYDENHAM: Aes grave, a study of the cast coinages of Rome and Central Italy. London 1926.

³⁰¹ L. E. A. SYDENHAM: The Coinage of the Roman Republic. London 1952; A. SUHLE: Die Münze. Leipzig 1969, 37; H. CHANTRAINE, in: KP III (1969) 1450, s. v. Münzwesen.

³⁰² Van olyan nézet, amely már Campania elfoglalásával, tehát az első fejlettebb pénzforgalommal rendelkező terület megismerésével, közelebről a görög Neapolisszal megkötött *foedus aequum* létrejöttével (327) hozza kapcsolatba e folyamat megindulását. L. pl. W. GIESECKE: Italia numismatica. Leipzig 1928, 173, 175 (a karthagói támogatás erős túlhangsúlyozásával); L. BREGLIA: Numismatica antica. Milano 1964, 226 skk.

³⁰³Vö. LIPPOLD 1963, 86; K. CHRIST: Antike Numismatik. Einführung und Bibliographie. Darmstadt 1967, 53. – Az e téren már korábban jelentkező problémákhoz l. T. FRANK: ESAR I 43.

³⁰⁴Vö. G. NENCI: Considerazione sulla storia della monetazione romana in Plinio (Nat. Hist. XXXIII 42–47). Athen. N. S. 46 (1968) 3–36, különösen 7 skk.

³⁰⁵XXXIII 42. Vö. Liv. Epit. 15: *Tunc primum populus Romanus argento uti coepit*. L. még Zonar. VIII 7; Synkell. I 523 (Bonn). Az annalista hagyomány 1 évvel későbbre teszi a *denarius* kiadását, mint Plinius. TH. MOMMSEN áthidaló javaslatát l. a 309. jegyzet előtt a szövegben (310. j. i. m. 300).

³⁰⁶H. MATTINGLY: The Romano-Campanian coinage. *JWI* 1 (1937–1938) 197–203; L. BREGLIA: i. h. Vö. K. CHRIST: i. h.; E. BERNAREGGI: Istituzioni di numismatica antica. Milano 1973, 77, 78.

³⁰⁷HEICHELHEIM (1938 I. 421) szerint a Nagy Sándor–Caesar közötti időszakban érte el az ókori pénzgazdálkodás a legintenzívebb fejlettséget.

³⁰⁸Ez = i. e. 268., l. BROUGHTON 1951 I. p. 199., ad ann. 268.

³⁰⁹K. CHRIST: i. m. 57.

³¹⁰Vö. TH. MOMMSEN: Geschichte des römischen Münzwesens. Breslau 1860, 300; E. J. HAEBERLIN: Zum Corpus nummorum aeris gravis. Die Systematik des ältesten röm. Münzwesens. Berl. Münzblätter 1905; W. GIESECKE: i. m. 244, 256; TOUTAIN 1927, 285; FRANK 1962, 77; L. BREGLIA: i. h.; A. SUHLE: i. m. 37. HEICHELHEIM (1938, 422) szerint 269-ben vertek először *denariust*, ez azonban csak a II. században kezdte el diadalútját, ami persze csak az I. században teljesedett ki. – A hagyományos datálást látszik elfogadni BENGTON is (1970, 81), amikor a *Roma*-fejes veretet a római öntudat kifejezésének tekinti, s úgy véli, hogy a típust az első pun háború idején nagy mennyiségben verték.

³¹¹H. MATTINGLY: The date of Roman Denarius and the other landmarks in early Roman coinage. *PBA* 18 (1932) 211–266 (+3 Plate), ill. E. S. G. ROBINSON: The earliest coinage of Rome in modern studies. *NumChrom* 1938, 1–35. Vö. F. PANVINI ROSATI: Introduzione alla numismatica antica. Roma (é. n.) 155 skk.

³¹²E. A. SYDENHAM: i. m.

³¹³Actes Congr. Internat. de Numism. Paris 1957, 193–204; Early Roman Coinage. Köbenhavn 1965, 229–233.

³¹⁴Vö. E. SJÖSQUIST: *AJA* 64 (1960) 125; T. V. BUTTREY: The Excavations and the Date of the Roman Denarius. *Atti Congr. Intern.*

Numism. Roma 1965, 261 skk., ill. H. B. MATTINGLY hozzászólását (The Date of the Roman denarius), amelyben kitart korábbi álláspontja mellett, uo. 269 skk.

³¹⁵ W. GIESECKE (i. m. 244) szerint Tarentum elfoglalásakor nagy zsákmány jutott Rómának, s ebből alkalmilag aranypénzt is vertek.

³¹⁶ TH. MOMMSEN (i. m. 365–366) szerint a *denarius* általa elfogadott kibocsátási idejével egyidejűleg, 269–68-ban. J. H. ECKEL (*Doctrina Nummorum Veterum*, Vindobona I. 1972, 61) szerint már 289-ben.

³¹⁷ Vö. legutóbb GIANNELLI 1970, 252; BENGTON 1970, 77. – Különben az első pun háború idejére vagy a közvetlenül azt követő évekre vonatkozhat Varro alábbi töredéke: *nam lateres argentei atque aurei primum conflati atque in aerarium conditi: De vita populi Romani*, fg. 103. (ed.² B. RIPOSATI. Milano 1972). Vö. az előző, 102. sz. töredékkel, amely C. Lutatius Catulus zsákmányára utal.

³¹⁸ LIPPOLD 1963, 88.

³¹⁹ L. BROUGHTON 1951 I. 199. p. ad ann. 269., ill. 201. p. ad ann. 266.

³²⁰ Először NumChron 1932, 93.

³²¹ ESAR I 74.

³²² BENGTON 1970, 78.

³²³ MARX (A politikai gazdaságtan bírálatához. Bp. 1953, 134) szerint: „Amikor Karthágó, majd később Róma kiaknázták a spanyolországi (hispaniai – M. E.) ezüstitűnyákat, ennek megközelítőleg olyan hatása volt az ókorban, mint az amerikai bányák felfedezésének a modern Európában”. – A Hannibal elleni háborút követő hispaniai hódítások jelentőségéhez Róma ezüstitűnyleteinek megteremtése szempontjából l. újabban SZ. L. UTCSENKO: VDI 1953 (4) 159; BADIAN 1972, 31.

³²⁴ J. M. BLÁZQUEZ: *Causas de la romanización en Hispania*. I–IV. Hispania 24 (1964) 5–26, 165–184, 326–347, 485–508.

³²⁵ I. h. 8. l.

³²⁶ L. Polyb. III 97, 2; Liv. XXII 11,6; 22, 1; XXIII 48, 9–49, 3; XXVII 7, 2; 10; 13; Val. Max. III 7, 10. Vö. J. M. BLÁZQUEZ: i. h. 9, 489. L. még SCHULTEN 1935, 77.

³²⁷ XL 35, 4. Vö. J. M. BLÁZQUEZ: i. h. 490. 1., 217. j.

³²⁸ Liv. XXIII 48, 4–49, 4. Vö. T. FRANK: ESAR I 84–86, 91–92; ÜRÖGDI GY.: AntTan 15 (1968) 102, ill. PW–RE Suppl. XI (1968) 1193, s. v. Publicani; BADIAN 1972, 16–29.

³²⁹ Liv. XXIX 16, 1–3; XXXI 13, 5–9. Vö. föntebb 35. 1. és 147. j.

³³⁰ Vö. Polyb. XI 25, 9; 10; 26, 4; 28, 3; Liv. XXVIII 25, 6. L. még SCHULTEN 1935, 154.

³³¹ Vö. Liv. XXVIII 24, 2–7; Polyb. XI 25–32; Zonar. XI 10. L. még K. GÖTZFRIED: Annalen der römischen Provinzen beider Spanien. Diss. Erlangen 1907, 28.

³³² Liv. XXVI 47, 7–9; Oros. IV 18, 1. L. még W. SCHUR: Scipio Africanus und die Begründung der röm. Weltherrschaft. (Das Erbe der Alten XIII.) Leipzig 1927, 30–31; J. M. BLÁZQUEZ: Economía de la Hispania Republicanana. Hispania 33 (1973) 207.

³³³ Livius (XXIX 3, 5) a 203. évi felkelés megtorlásával kapcsolatban említi a *stipendium eius anni duplex* kirovását; vö. J. J. VAN NOSTRAND: Roman Spain (ESAR III) 127.

³³⁴ Vö. K. GÖTZFRIED: i. m. 8, 30, 36; A. SCHULTEN: Numantia IV. München 1931, 278; uő. 1935, 153.

³³⁵ L. SCHULTEN 1935, 171–182, ill. uő. 1955 II. 486.

³³⁶ Vö. Liv. XXVIII 34. – Úgy látszik, Róma korábban is folyamodott már hasonló eljáráshoz. Így pl. egy consuli sereg katonáinak kifizetett zsold netto összege a harmadik samnis háború idején 1 440 000 *as* volt: ez azonos azzal az összeggel, amit 294-ben három ellenséges városra – Volsinii, Perusia és Arretium – büntetésül kiróttak.

³³⁷ Vö. MARÓTI 1963, 223. = 1966, 53.

³³⁸ SCHULTEN (1955 II. 470) szerint az, hogy Hannibal 209 után mind kevesebb sikert ért el Itáliában, az hispaniai pénzforrásainak elapadásából is következett.

³³⁹ Így T. FRANK: ESAR I 154–155; J. J. VAN NOSTRAND: ESAR III 128. Korábbra teszi a bérleti megállapodást KIENAST 1954, 73. l., 70. j.

³⁴⁰ Ford. SZEPESSY T., in MARÓTI 1969, 145. – Vö. HÜBNER: PW–RE III (1899) 1624, s. v. Carthago Nova; T. FRANK: i. h. 138–139; uő. 1929, 186–187; SCHULTEN 1955 II. 489–490. Uő. (485) hasonló jelentőséget tulajdonít a babelói ezüsbányáknak; a többi ibériai ezüsbányáról l. uo. 485–490. L. még FORBES: SAT VII² (1966) 161–162, lényegében T. Frank összefoglalása. – A Carthago Nova és Castulo melletti bányákról legutóbb i. J. M. BLÁZQUEZ: Hispania 33 (1973) 221–224.

³⁴¹ ESAR I 138–139.

³⁴² SCHULTEN 1955 II. 480. Az aranylőhelyekre vonatkozóan l. uo. 480–484. A hispaniai aranykitermelés módjait részletesen ismerteti Plinius (N. H. XXXIII 62–78, vö. MARÓTI 1966a, 117, 121–122). Ehhez értékes kiegészítést kapunk a később elfoglalt északnyugati bányavidékek legújabb régészeti feltárásának leírásából, l. P. R. LEWIS–G. D. B. JONES: Roman gold-mining in north-west Spain. I. JRS 60 (1970) 169–185, II. uo. 62 (1972) 59–74.

³⁴³ A kimutatásnál SCHULTEN (1955 II. 479) adatait vettük alapul; a feltüntetett mennyiségek római fontban (327 gr) értendők.

A beszo­l­gál­tatás éve	Hispania		Liviusnál
	Citerior	Ulterior	
209	276	–	XXVI 47, 7
200	2450	–	XXXI 20, 7
198	1200	30*	XXXIII 7, 4
197	1515	–	XXXIII 27, 2
194	1400	–	XXXIX 46, 2
191	–	127	XXXVI 21, 11
184	83	83	XXXIX 42, 3–4
179	155	–	XL 43, 6
175	5000**	–	XLI 28, 6

*Hiányos szám, K. GÖTZFRIED: i. m. 39.

**J. J. VAN NOSTRAND (i. h. 129) szerint hibás kézirati adat, helyesen: 50.

³⁴⁴ Vö. SCHULTEN 1935, 182; Uő. 1955 II. 479; J. M. BLÁZQUEZ: Hispania 33 (1973) 209. – Kimutatásunk e munkák, ill. K. GÖTZFRIEDnek (i. m.) és T. FRANKnek (ESAR I) a megfelelő éveknél közölt adatain alapulnak. A helytartók személyének azonosításához felhasználtuk BROUGHTON művét (1951 I) is. – A szövegben használt rövidítések: inf. = argentum infectum = feldolgozatlan ezüst; p. = pondus (327 gr); big. = bigatus; Osc. = argentum Oscense; (+) = további meghatározhatatlan értékű pénzérme, ill. súlyban kifejezhetetlen mennyiségű ezüstitárty.

³⁴⁵ A terület kettéosztása a tartomány 197. évi hivatalos megszervezésekor történt; már ezt megelőzően, valószínűleg az Ilipa melletti csatát követően (207–206-ban) hozott a *senatus* olyan rendelkezéseket, amelyek ezt előkészítették; l. J. M. BLÁZQUEZ: i. h. 11.

³⁴⁶ SCHULTEN (1955 II. 486) szerint 197, T. FRANK (ESAR I 129) szerint 196; a datálás kétes, l. BROUGHTON 1951 I. 333, 334.

³⁴⁷ Az eseményekhez l. KIENAST 1954, 43 skk. (a korábbi irodalommal), újabban J. M. BLÁZQUEZ: i. h. 11–15.

³⁴⁸ Vö. or. fg. 32–35. (ORF p. 22.); Liv. XXXIV 18, 3–5. Vö. MARÓTI 1964. 14–19. = 1966, 26–27.

³⁴⁹ A tartós krízisre jellemző, hogy 186-ig évente általában 4–4 *legio*, 186–179 között 3–3 *legio* állomásozott a félszigeten, továbbá 12–15 ezer itáliai szövetséges katona. – Különben Cato katonai feladatának nehézségeivel maguk a rómaiak is tisztában lehettek, vö. Liv. XXXIV 18, 1–2.

³⁵⁰ Cato hispaniai consuli tevékenységére vonatkozóan I. P. FRACCARO: *Le fonti per il consolato di M. Porzio Catone*. Studi storici per l'ant. class. 3 (1910) 129–191 (= Opuscula I. Pavia 1954, 177–218); KIENAST 1954, 43–47; MARÓTI 1964, 13–14. = 1966, 26–27; H. TRÄNKLE: Cato in den vierten und fünften Dekade des Livius. Abh. Mainz 1971: 4, 16–29, ill. legutóbb C. V. SUMNER: *CJPh* 22 (1977) 126–129.

³⁵¹ Érdekes, hogy maga Cato *Uti basilica aedificetur* c. beszédében, alighanem valamelyik *ensor* elődjét kritizálva az *antequam is vilicare coepit* kitévelt használja fg. 87., in: ORF. Vö. fg. 135. L. még F. DELLA CORTE: *RFIC* 69 (1941) 86. = Opuscula II. (Genova 1972) 38.

³⁵² Liv. XXXIV 12, 9. Az elv különben már korábban is követett római gyakorlatot fogalmaz meg, vö. Polyb. I 17, 9; l. még Cato, or. fg. 28., 33–34. (ORF p. 21–22.)

³⁵³ Orig. fg. V 93. (PETER: HRR) = Gell. II 22, 28: . . . *M. Cato in libris originum . . . cum de Hispanis scriberet, qui citra Hiberum colunt, verba haec posuit: Sed . . .*

³⁵⁴ „Ezen a vidéken azonban pompás vaslelőhelyek és ezüstbányák vannak, (meg egy) hatalmas hegy tiszta sóból; amennyit elveszünk belőle, annyi pótlódik.” – Az említett sóhegy a mai Barcelona tartományban, a Llobregat folyó felső folyásánál lehetett; l. SCHULTEN 1935, 186; uő. 1955 II. 490. – Jellemző különben, hogy Cato a hispaniai folyókról nemcsak nagyságukat, szépségüket, hanem halbőségüket is megemlíti; l. Orig. fg. V 97.: *Fluvium Naronem magnum, pulchrum, pisculentum*; fg. VII 110.: *fluvius Hiberus . . . magnus atque pulcher, pisculentus*.

³⁵⁵ Az egész bányavidék véglegesen 195 után került római ellenőrzés alá; l. J. J. VAN NOSTRAND: i. h. 127; SCHULTEN (1955 II. 513) szerint Cato tette Róma számára hozzáférhetővé a katalóniai vasbányákat.

³⁵⁶ Mint azt SCULLARD (1973, 110) vélni látszik.

³⁵⁷ Vö. K. GÖTZFRIED: i. m. 46; KIENAST 1954, 55.

³⁵⁸ SCHULTEN 1955 II. 487, 490.

³⁵⁹ Vö. KIENAST 1954, 86.

³⁶⁰ Vö. K. GÖTZFRIED: i. m. 49; KIENAST 1954, 46–47.

³⁶¹ Ezen kívül a katonáknak jutalmul kiosztott kb. 20 ezer font ezüstöt: Liv XXXIX 46, 3. Vö. SCHULTEN 1955 II. 486; MARÓTI 1964, 15. = 1966, 29. Nyers súlyban az ezüstszállítmány mintegy 700 ezer font lehetett. Ehhez járult még 1400 font arany; l. föntebb a 343. jegyzetben.

³⁶² Polybiosnál szereplő adat. – 32, 8, 3 (DIDOT) = 31, 22 (LOEB). Vö. ESAR I 133; Liviusnál nem szerepel az adat. BROUGHTON (1951 I. 362) szerint eléggé kétes a L. Aemilius Paulus hispaniai *triumphus*ára vonatkozó hagyomány.

³⁶³ SCHULTEN kimutatásában nem szerepel (1955 II. 486); az összegből 10 ezer fontot Manlius *quaestora* utólag szállított Rómába.

³⁶⁴ Az adat hiányzik SCHULTENnél, i. h.

³⁶⁵ Erre vonatkozóan l. K. GÖTZFRIED: i. m. 102 skk.; SCHULTEN 1935, 224 skk.; uő. 1955 II. 486; ESAR I 137 skk. – Különben a hispaniai zsákmány mennyisége ettől függetlenül is csökken, elsősorban a Ti. Gracchus pater intézkedései nyomán kialakuló rendezettebb, békésebb viszonyok folytán [erre vonatkozóan l. legutóbb SZÁDECZKY-KARDOSS S.: AntTan 20 (1973) 187–190], majd – 154–133 között – az ismét fellángoló harcok során elszenvedett római kudarcok következtében.

³⁶⁶ ... *vasa argentea caelata multa magnique ponderis; tulit et supellectilem regiam argenteam ac ... coronas aureas* ...

³⁶⁷ Liv. XXXIX 7, 1. – Az átszámításnál G. DE SANCTIS adataira támaszkodom, l. Storia dei romani. III/2. Torino 1918, 626. (= Firenze² 1968, 608.) Vö. ESAR I 75–76, 137. L. még W. KROLL: Die Kultur der ciceronischen Zeit. Leipzig I. 1933, 88.

³⁶⁸ Az alábbiakhoz l. ESAR I 151–154, 183–186; KIENAST 1954, 77–81; K. GAST: Die zensorische Bauberichte bei Livius und die römische Bauinschriften. Diss. Göttingen 1965, 14–27; BADIAN 1972, 30 skk.

³⁶⁹ A tárgyhoz l. KAUFMANN 1964, 187–239.

³⁷⁰ A *villa publicáról* l. legutóbb J. VAN OOTEGHEM: LEC 34 (1966) 340–345; M. G. MORGAN: Klio 55 (1973) 215–231.

³⁷¹ A *tegendos* – [de] *tergendos* szövegproblémára l. K. GAST: i. m. 17–18.

³⁷² Liv XXXIX 44, 7–8; Plut. Cato 19, 3; Cato, or. fg. 87. (ORF p. 37–38.)

³⁷³ Vö. Varro, L. L. V 145–147. L. még K. SCHNEIDER: PW–RE XIV 129 skk. (L. még alább Az itáliai belső piac és a tengerentúli kereskedelem c. részt.)

³⁷⁴ ROSTOVTZEFF (1929 I. 241. 1., 9. j.) szerint a Görögországban és Kisázsziában szerzett zsákmány java rabszolga és állat volt.

³⁷⁵ Az igényre vonatkozóan l. SCULLARD 1973, 259.

³⁷⁶ ROSTOVTZEFF (1929 I. 241. 1., 10. j.) joggal hiányolta annak a fontos kérdésnek a feldolgozását, hogy a senatori rend általában milyen forrásokból szerezte vagyonát. Erről a kérdéstről az adott vonatkozásban ma már (elsősorban LIPPOLD id. művéből) lényegesen többet tudunk, ismereteink azonban a rendelkezésre álló forrásanyag alapján változatlanul igen-igen hézagosak. L. még BADIAN 1968, 5. és 6. fejezetét, ill. I. SCHATZMAN: *The Roman General's Authority over Booty*. *Historia* 21 (1972) 177–205.

³⁷⁷ Or. fg. 173., 98., 185., ill. Plut. Cato 10, 5.

³⁷⁸ Vö. ESAR I 141, 145.

³⁷⁹ A második pun háború korabeli római állami bevételek és kiadások összegezését l. ESAR I 76–79, 97–81. – Karthago különben, hogy szabaduljon a kényelmetlen függő helyzetétől, csakhamar felajánlotta Rómának, hogy egy összegben kifizeti tartozását, ami jellemző gyors gazdasági megerősödésére. Ez nemcsak a gazdasági versenyképesség, a kereskedelmi konkurrencia szempontjából aggasztotta a szenátorokat, hanem katonailag is. Ti. Karthago hadereje korábban is zömében zsoldos seregekből állt, a finansiális megerősödés potenciálisan katonai hatalmat jelentett. Erre vonatkozóan l. még alább A mezőgazdaság állami támogatásának kérdése c. részt.

³⁸⁰ L. J. J. VAN NOSTRAND: ESAR III 128, s ennek az összegnek a zöme a 195. év utáni időszakra esik.

³⁸¹ *Antike Wirtschaftsgeschichte*. Leipzig 1909, 98, hivatkozással Aristotelés (Polit. I 8, 1256b) elméletére, amely szerint a hadvezetés művészete is természetes vagyonszerző vállalkozás.

³⁸² L. HOMO: *l'Italie primitive et les débuts de l'impérialisme romain*. (L'évolution de l'humanité XVI.) Paris 1925, 374.

³⁸³ L. pl. J. J. VAN NOSTRAND: ESAR III 126 skk.; H. BENGTSON: *HZ* 168 (1943) 491; ENSSLIN 1943, 294–295; SCHULTEN 1955 II. 469 skk.; CHRIST 1973, 72; J. M. BLÁZQUEZ: *Hispania* 33 (1973) 206.

³⁸⁴ HEICHELHEIM 1938 I. 630–631.

³⁸⁵ KAUFMANN 1964, 132. L. még alább 117. l. és 614. j.

³⁸⁶ Aul. 488: *Nummo sum conductus*; Trin. 843–844: *ego operam meam tribu' nummis hodie locavi*.

³⁸⁷ Vö. 144, 1–3, 5; 145; 146; 147; 148; 149, 2; 150, 2.

³⁸⁸ A *merces* előfordulásait l. KAUFMANN 1964, 136–137.

³⁸⁹ L. MARX 1967, 177. Vö. V. I. LENIN: ÖM III. Bp. 1964, 164. L. még ŠIMOVIČOVÁ 1972, 2.

³⁹⁰ *Est interdum praestare . . . fenerari, si tam honestum sit. maiores nostri sic habuerunt, et ita legibus posiverunt: fures dupli condemnari, feneratorem quadrupli.* De agr., praef. I. L. még Cic. De off. I 150: *Primum improbantur ii quaestus, qui in odia hominum incurrunt, ut portitorum, ut feneratorum.*

³⁹¹ Polit. I 10. L. MARX 1967, 157. – Némileg eltérő fordításban I. Aristotelés: Politika. Bp. 1969, 99–100 (SZABÓ MIKLÓS fordítása alapján). – L. még újabban POLÁNYI K.: Aristotelész felfedezi a gazdaságot. „Az archaikus társadalom és a gazdasági elmélet” c. kötetben. Bp. 1976, 148.

³⁹² L. BRUNS 1909; RICCOBONO 1941, tab. V 18/b.

³⁹³ P. HUVELIN: Études sur le Furtum. I. Les sources. Paris–Lyon 1915, 73.

³⁹⁴ THIELSCHER 1963, 175.

³⁹⁵ M. KASER: Das römische Privatrecht. München 1955, 143. Vö. uő.: Römisches Privatrecht⁷. München 1972, 139.

³⁹⁶ BREHAUT 1933, ad I. c., p. 1., nr. 2. – A *lex Genuciára* vonatkozóan I. ROTONDI 1912 I². 226.

³⁹⁷ L. ROTONDI: i. h.; M. KASER: Das römische Privatrecht. München 1955, 149; uő.: Römisches Privatrecht⁷. München 1972, 139.

³⁹⁸ Egyes szerzők szerint később; így MARTON G. (A római magánjog elemeinek tankönyve². Bp. 1958, 9) szerint 150 körül. L. WENGER (Quellen des röm. Rechts. Wien 1953, 44) általában a II. sz. folyamára, P. JÖRS–W. KUNKEL (Röm. Privatrecht³. 1949, 6) pedig éppenséggel a század második felére datálja.

³⁹⁹ Jellemző erre általánosságban Caesar későbbi megfogalmazása: *Accedebant ad haec gravissimae usurae, quod in bello plerumque accidere consuevit . . .* (B. c. III 32, 5.)

⁴⁰⁰ Liv. XXXII 27, 3–4: *Sardiniam M. Porcius Cato obtinebat, sanctus et innocens, asperior tamen in fenore coercendo habitus. fugatique ex insula feneratores . . .* – Szardíniai fellépésére I. KIENAST 1954, 43. (Cáfolja egyebek között T. FRANK nézetét – ESAR I 208 –, amely szerint még karthagói uzsorásokról van szó.)

⁴⁰¹ A problémához I. ROTONDI 1912, 273; KIENAST 1954, 35.

⁴⁰² Vö. Or. fg. 154. és MALCOVATI közléseit ad I. c. (ORF p. 59.) L. még SCULLARD 1973, 201–202; MARÓTI 1966, 27.

⁴⁰³ Vö. MARÓTI E.: Cicero, De imperio Cn. Pompei. (Auctores Latini VII.) Bp. 1969, 9–12; Uő.: AntTan 9 (1962) 214 skk.; ÜRÖGDI GY.:

- AntTan 15 (1968) 103, 105. L. még HEICHELHEIM 1938 I. 430 skk.; FINLEY 1973, 53–55.
- ⁴⁰⁴ L. 21. 1. és 83. j.
- ⁴⁰⁵ MARX 1967, 329. Vö. A politikai gazdaságtan bírálatahoz (Bp. 1953) 33. V. I. LENIN (ÖM III. Bp. 1964, 17) szerint is „Az áru gazdaság alapja a társadalmi munkamegosztás”.
- ⁴⁰⁶ MARX 1967, 161.
- ⁴⁰⁷ Vö. F. ENGELS: Anti-Dühring. Eugen Dühring úr tudományforradalmasítása. Bp. 1974, 300.
- ⁴⁰⁸ Vö. MARX 1974, 710; Uő. 1967, 107.
- ⁴⁰⁹ Polit. II 11 E–E. p. 369–370. Másutt a munkamegosztás jelentőségét főként abból a szempontból tárgyalja, hogy a specialista jobban ért a maga munkájához, mint az, aki többféle mesterséget művel: Nom. VIII 845 D–E. Vö. Xen. Kyrup. VIII 2, 5; Mem. II 7, 6.
- ⁴¹⁰ Vö. ED. MEYER: Die wirtschaftliche Entwicklung des Altertums. Kleine Schriften I². Halle/Saale 1924, 83. l., 1. j., 117. l.
- ⁴¹¹ MARX 1967, 161.
- ⁴¹² MARX 1967, 81. Vö. RÁNKI GY.: Közgazdaság és történelem – a gazdaságtörténet választójai. Bp. 1977, 72: „... teljesen tiszta, teljesen egyszerű gazdasági-társadalmi alakulatokkal a történelmi fejlődés folyamán ritkán, vagy szinte egyáltalán nem találkozunk. Azokban a korokban, amikor több termelési forma létezik egymás mellett, az uralkodó természetesen maga alá veti a többi termelési formákat, hat rájuk, átalakítja azokat, belefoglalja a saját rendszere működésébe.”
- ⁴¹³ L. V. I. LENIN: i. h. 49.
- ⁴¹⁴ L. főntebb 7. l. és 2–3. j.
- ⁴¹⁵ Vö. FÖLDES L.: Világosság 14 (1973) 721. L. még TŐKEI 1977, 114–115.
- ⁴¹⁶ Vö. MARÓTI 1963, 229. l., 67. j. = 1966, 61. l., 196. j. L. még FÖLDES L.: i. h. 174: „... a földművesség mindig belefér a természetes gazdálkodás keretébe, a kézművesség cserekapcsolatok nélkül nem egzisztálhat önállóan”.
- ⁴¹⁷ Vö. MARÓTI 1963, 231. = 1966, 62–63; Uő.: AntTan 16 (1969) 83–84.
- ⁴¹⁸ Vö. H. GUMMERUS: Industrie und Handel. PW–RE IX (1916) 1147.
- ⁴¹⁹ V. I. LENIN: i. h. 288.
- ⁴²⁰ FOUCHER 1957, 49.
- ⁴²¹ L. pl. TH. MOMMSEN: Römische Geschichte I¹². 192; H. GUMMERUS: Die römische Industrie. Klio 14 (1915) 129; TOUTAIN 1927, 302; MARTIN 1971, 28.

⁴²² Általánosságban vö. V. I. LENIN: i. h. 309. A római fejlődésre E. KORNEMANN: PW-RE IV (1900) 392, s. v. Collegium; a görög fejlődés fokozatosságára l. J. A. LENCMAN: VDI 1953 (3) 51–52.

⁴²³ Vö. Varro I 22, 2: . . . *inde empta erunt potissimum, ubi ea bona et proxime et vilissima emi potuerunt*. L. még MARÓTI 1963, 228. = 1966, 60; TOYNBEE 1965 II. 334.

⁴²⁴ Plut. Numa 17, 1, 3. Vö. Plin. XXXIV 1; XXXV 159–160; Flor. I 6, 3. Vö. W. LIEBENAM: Zur Geschichte und Organisation des röm. Vereinswesens. Leipzig 1890, 4. (= Aalen 1964); E. KORNEMANN: PW-RE IV (1900) 391–392.

⁴²⁵ Vö. E. KORNEMANN: PW-RE VI (1909) 1899, s. v. Fabri.

⁴²⁶ Vö. E. KORNEMANN: PW-RE IV (1900) 391–392.

⁴²⁷ L. W. LIEBENAM: i. m. 5; E. KORNEMANN: uo. 391; F. TAMBORINI: Athen. N. S. 8 (1930) 321; TOYNBEE 1965 II. 333. l., 8. j.

⁴²⁸ Vö. H. GUMMERUS: PW-RE IX (1916) 1446–1447; T. FRANK: ESAR I 177. L. még G. LODGE: Lexikon Plautinum I–II. (Lipsiae 1901–1933) megfelelő címszavait.

⁴²⁹ Capt. 733, 1027; Men. 887; Most. 892; Rud. 531.

⁴³⁰ Mil. 919; Most. 103, 112, 114, vö. 823; Poen. 915.

⁴³¹ Vö. E. KORNEMANN: PW-RE VI (1909) 1888, 1891.

⁴³² Felirat: *artetecta*: CIL I 870 = I² 1916 = IX 5279 = ILS 7732 = ILLRP 780.

⁴³³ ŠIMOVIČOVÁ 1971, 22–23.

⁴³⁴ Vö. TOUTAIN 1927, 283; FRANK 1962, 60 skk., 111 skk. A választóvonalat a régi és az új idők között e tekintetben is a második pun háború jelenti, vö. E. KORNEMANN: PW-RE IV (1900) 392.

⁴³⁵ PW-RE XII (1924) 611, s. v. Lana.

⁴³⁶ Különben Plautus egyes helyei is a gyapjúnak a háztartásban való otthoni feldolgozására utalnak, így pl. Mil. 687, Men. 121, esetleg Stich. 376, Truc. 947. – Az olajültetvény felszereléséhez, szerszámkészletéhez l. legutóbb M. J. SZERGEJENKO: VDI 1976 (3) 154–157.

⁴³⁷ Aul. 508: *linarius*? Az uo. (512) szereplő *linleo* = kereskedő.

⁴³⁸ Vö. T. FRANK: ESAR I 177.

⁴³⁹ Vö. H. G. GUNDEL: Fullo, in: KP II (1967) 629. L. még FORBES: SAT IV² (1964) 81 skk.

⁴⁴⁰ *Lex Metilia de fullonibus*. Vö. ROTONDI 1912, 252. L. még E. KORNEMANN: i. h. 393.

⁴⁴¹ L. RIBBECK, CRF fg. 48–50. = DIEHL, PRVR fg. 18–19. = P. FRASINETTI (Atellanae fabulae. Roma 1967) 44–45. – Uő. (Fabula Atellana. Genova 1953, 43 skk., 113 skk.) szerint a *Collegium* c. darab

ránk maradt töredéke (nr. 30. = RIBBECK, CRF fig. 32. = DIEHL, PRVR fig. 12.) is a *collegium fullonum*ra vonatkozik.

⁴⁴²Cato is említi (10, 5) a *pila fullonicát*.

⁴⁴³Feliraton *restiar(ius)*: CIL I 822 = I² 1268 = VI 9974 = ILS 7574 = ILLRP 822.

⁴⁴⁴Vö. MARÓTI E.: AntTan 21 (1975) 67. 1., 87. j.

⁴⁴⁵Asin. 200, 709; Capt. 807; Curc. 483; Epid. 121; Poen. 266; Trin. 407. – *Pistor* feliraton: CIL I 805 = I² 1203–1205 = VI 1958 = ILS 7460 = ILLRP 805; *pistor simi(laginarius)*: CIL I 807 = I² = VI 1958 = ILS 7461 = ILLRP 807; *panarius*: CIL I 805a = I² 1206 = VI 1959 = ILS 7460d = ILLRP 1805/a.

⁴⁴⁶Bacch. 781; Capt. 806; Epid. 145; Most. 17; Pers. 420; Pseud. 494, 499–500. Vö. *mola*: Bacch. fig. IV 8; Men. 974b; Pers. 22; Poen. 1152; Pseud. 1100.

⁴⁴⁷Cas. 309–310. Vö. Men. 979; Merc. 396, 416.

⁴⁴⁸*Pistores Romae non fuere ad Persicum usque bellum annis ab urbe condita DLXXX. Ipsi panem faciebant quirites, mulierumque id opus maxime erat. sicut etiam nunc in plurimis gentium.* Vö. Gell. XV 19; Varro, De vita p. R. I 32a. (R.) = Non. p. 152, 13; 32b. (R.) = Plin. XVIII 108.

⁴⁴⁹J. ANDRÉ: L'alimentation et la cuisine à Rome. Paris 1961, 64 skk.

⁴⁵⁰A *conductio operarum*ra l. KAUFMANN 1964, 210, ill. alább az *Operarii – opera* c. részben.

⁴⁵¹RIBBECK, CRF nr. 122. = DIEHL, PRVR 46. = FRASINETTI: i. m. 101.

⁴⁵²L. Festus 58, 14 (M.): *cocum et pistorem apud antiquos eundem fuisse accepimus. Naevius 'cocus' inquit 'edit Neptunum, Venerem, Cererem'*. Vö. Plin. XVIII 108. L. még BLÜMNER 1912, 2.

⁴⁵³Így pl. Aul. 323, 324, 346, 363, 417, 541; Bacch. 131; Capt. 917; Cas. 219, 519, 764, 772; Merc. 578, 697, 748, 782; Pseud. 157, 168, 382, 789, 800, 810, 893; Rud. 659; Trin. 407.

⁴⁵⁴L. J. SAUERWEIN: Die leges sumptuariae als röm. Massnahme gegen den Sittenverfall. Diss. Hamburg 1970, 70 skk. L. még MARÓTI 1970, 109–111. = 1971, 44–47.

⁴⁵⁵Fronto, p. 212, 10. = ORF 98.

⁴⁵⁶Fig. 78. = Gell. VI 22, 1. Vö. Plut. Cato 9, 6. – A falánkság, ingyencség elleni nyilatkozataihoz l. még fig. 133; Plut. 8, 1–2.

⁴⁵⁷Pl. Capt. 305, 818, 905; Curc. 483; Epid. 199; Pseud. 197, 327, 332; Trin. 407. – *Lanius* feliraton: CIL I 973 = I² 1221 = VI 9499 =

ILS 7472 = ILLRP 974, ill. CIL 1974 = I² 1411 = VI 33870 = 37775a = ILS 7471 = ILLRP 974.

⁴⁵⁸Vö. Aul. 264, 373–375; Amph. 1012; Pseud. 169; Rud. 979, l. még Mil. 1335.

⁴⁵⁹L. Capt. 847; Curc. 323, 366; Pseud. 166.

⁴⁶⁰Vö. legutóbb SARKADY J.: A görög társadalom fejlődése a 12–8. században. Népi kultúra – népi társadalom. Bp. 1975, 70.

⁴⁶¹H. GUMMERUS: PW–RE IX (1916) 1444–1445.

⁴⁶²L. V. RIGHINI: Lineamenti di storia economica della Gallia Cisalpina: la produttività fittile in età repubblicana. (Coll. Latomus 119.) Bruxelles 1970.

⁴⁶³A datáláshoz l. KOLENDO 1973, 12–14. – Tartományi földbirtokhoz tartozó tégláégető előfordulásához l. N. BROCKMEYER: AncSoc 5 (1975) 222. – L. még alább 145–146. l. és 775. j.

⁴⁶⁴Varro I 2, 22. = fg. 7. (K.) = fg. 13. (S.)

⁴⁶⁵Vö. MARÓTI 1970, 118. = 1971, 55.

⁴⁶⁶*rota figularis*: Epid. 371; *figuli* nem szerepelnek.

⁴⁶⁷*vinarius*: Asin. 436, Poen. 888, Trin. 838.

⁴⁶⁸*oenopolium*: Asin. 48, de *caupo*: Aul. 509.

⁴⁶⁹Capt. 489. – Egy feltehetően Sulla korabeli *libertinus oleariust* említő feliratot (*P. Barbati M. l. / oliari*) publikált legutóbb H. SOLIN: Epigraphische Untersuchungen in Rom und Umgebung. (Annales Acad. Scient. Fennicae Ser. B. Tom. 192.) Helsinki 1975, 28. 1., nr. 51.

⁴⁷⁰Aul. 508; Men. 525, 682. – Feliraton: CIL I 782 = I² 1840 = IX 4797 = ILLRP 782.

⁴⁷¹E. KORNEMANN: PW–RE VI (1909) 1890, s. v. Fabri.

⁴⁷²Vö. HABEL: PW–RE II (1895) 710–711, s. v. Argentarius, nr. 2; E. KORNEMANN: i. h. 1890. – Különben ugyancsak az II. sz. folyamán épült Rómában a *basilica argentaria* vagy *vascularia* a Forumtól a Mars-mezőre a Capitolium alatt vezető *clivus argentarius*on.

⁴⁷³XXXIII 143: *invenimus legatos Carthaginiensium dixisse nullos hominum inter sese benignius vivere quam Romanos. eodem enim argento apud omnes cenitavisse ipsos.* – Vö. L. FRIEDLÄNDER: Sittengeschichte Roms II¹⁰. Leipzig 1922, 354.

⁴⁷⁴CIL I 54 = I² 561 = XIV 4112 = ILS 8562 = A. ERNOUT: Recueil de textes latins archaïques (Paris 1938). nr. 53. = ILLRP 1197. – Különben a bronzművességben is hosszú ideig a megrendelésre való egyedi darabok készítése volt előtérben, vö. KAUFMANN 1964, 28, 79, adatokkal.

⁴⁷⁵Vö. H. GUMMERUS: i. h. 1445–1446; FRANK 1962, 110. Alkalmasint a *gens Plautia* egy campaniai születésű *libertinusa* lehetett. A *cista* datálásához l. J. D. BEAZLY: JHS 69 (1950) 2.

⁴⁷⁶Vö. A. ERNOUT: i. m. 3. 1.

⁴⁷⁷CIL I² 552 = XIV 4098 = ILS 8563 = A. ERNOUT: i. m. nr. 48. = ILLRP 1301.

⁴⁷⁸H. GUMMERUS: i. h. 1446.

⁴⁷⁹Kifejezésre jutott ez a római ezüst *denarius* itáliai hegemoniája kialakulásában is; vö. HEICHELHEIM 1938 I. 426.

⁴⁸⁰Vö. H. GUMMERUS: i. h. 1447.

⁴⁸¹Vö. T. FRANK: ESAR I 175.

⁴⁸²Vö. uo. 175–177; TOYNBEE 1965 II. 334; MARÓTI E.: AntTan 19 (1972) 179.

⁴⁸³Vö. H. GUMMERUS: i. h. 1448. L. még a Bevezetés 73. jegyzetét, ill. legutóbb az *oletum* vonatkozásában: M. J. SZERGEJENKO: VDI 1976 (3) 154. THIELSCHER (1963, 211–213) szerint a felsorolás nem teljes, csak azt tünteti fel, ami hiányzik a vásárolt birtokon.

⁴⁸⁴L. még c. 12–13.: a sajtológó felszerelése és az olajpince elkészítése; 14: a *villa* és a gazdasági épületek felépítésének kellékei; 18: a sajtológóhelyiség faalkatrészei; 19: a borsajtoló. – Vö. ESAR I 175–176; E. JÜNGST–P. THIELSCHER: Catos Keltern und Kollergänge. Bonner Jahrbücher 154 (1954) 32–93; FUSSEL-KENNY 1966, 306–323; WHITE 1967, 6. – Egy olajprés leírását l. D. 19, 2, 19, 2.

⁴⁸⁵11, 2; 105, 1; vö. 13, 1; 11, 5. L. még WHITE 1975, 117–119. A munka az alább jelzett tételekkel kapcsolatban regisztrálja a vonatkozó írásos forrásokat, a lényeges korábbi szakirodalmat, közli a kérdéses tárgyak, eszközök ábrázolását, az adatok értelmezését. Hasonlóan a szerszámokra, vaseszközökre vonatkozóan az alább ugyancsak sűrűn szereplő korábbi műve: WHITE 1967.

⁴⁸⁶10, 4; vö. WHITE 1975, 179–180.

⁴⁸⁷10, 2; 11, 2; vö. WHITE 1975, 194–197.

⁴⁸⁸10, 2; 11, 2; ill. 13, 3. Szokásosabb alakja: *infundibulum*, vö. 153–154. L. még A. RICH: Illustriertes Wörterbuch der röm. Altertümer. Paris–Leipzig 1862, 326.

⁴⁸⁹Vagy *labrum*: 10, 4; 154; vö. WHITE 1975, 154–156.

⁴⁹⁰10, 2; vö. WHITE 1975, 192–193.

⁴⁹¹10, 2; vö. WHITE 1975, 188–190.

⁴⁹²10, 2; vö. or. fg. (ORF) 110., l. még WHITE 1975, 172–174.

⁴⁹³Vö. SZERGEJENKO 1958, 40 skk.; THIELSCHER 1963, 214; WHITE 1967, 123–129., 189–190. 1., nr. 97–106.

- ⁴⁹⁴ Vö. THIELSCHER 1963, 213–214: a 10, 3, ill. 10, 4-ben említett 14, ill. 15 vaseszköz közül 10 közös, 9 különböző.
- ⁴⁹⁵ Vö. WHITE 1967, 25.
- ⁴⁹⁶ WHITE 1967, 43–37., 179–180. l., nr. 22–26.
- ⁴⁹⁷ Vö. WHITE 1967, 17–20., 177. l., nr. 1.
- ⁴⁹⁸ WHITE 1967, 28–31., 177–178. l., nr. 8–9.
- ⁴⁹⁹ WHITE 1967, 52–56., 180. l., nr. 32.
- ⁵⁰⁰ WHITE 1967, 72–86: *falces*; 74. l. a különböző fajták felsorolása; 182–183. l., nr. 51–54.: *falces messoriae*; 98–103., 185–186. l., nr. 76–80.: *falces fenariae*.
- ⁵⁰¹ WHITE 1967, 86–88., 183–184. l., nr. 58–63. L. még AntTan 19 (1972) 18–19.
- ⁵⁰² WHITE 1967, 60–61., 181. l., nr. 34.
- ⁵⁰³ L. A. RICH: i. m. 208.
- ⁵⁰⁴ 10, 3; vö. WHITE 1975, 10–12.
- ⁵⁰⁵ Vagy *forfices*, l. A. RICH: i. m. 271–272. WHITE-nél (1967, 119–120) tulajdonképpen *forfex* = olló szerepel.
- ⁵⁰⁶ A. RICH: i. m. 528.
- ⁵⁰⁷ Vagy *foculi*, l. A. RICH: i. m. 269–270.
- ⁵⁰⁸ 10, 2; 11, 2 (vö. 11, 4), l. még WHITE 1975, 122–127.
- ⁵⁰⁹ 11, vö. 10, 4; 69, l. még WHITE 1975, 144–147.
- ⁵¹⁰ A. RICH: i. m. 332–333.
- ⁵¹¹ 10; 11; 48, 2. Vö. WHITE 1969, 146–148., 191. l., nr. 111. *crates* általában; l. még WHITE 1975, 77–79, *c. stercorariae* is.
- ⁵¹² 10, 3, vagy *scirpeae*, l. WHITE, 1975, 66–68; A. RICH: i. m. 551.
- ⁵¹³ A. RICH: i. m. 504.
- ⁵¹⁴ Uo. 382–383.
- ⁵¹⁵ WHITE 1969, 148–151., 191. l., nr. 112–113.
- ⁵¹⁶ A. RICH: i. m. 388.
- ⁵¹⁷ Uo. 544–545.
- ⁵¹⁸ Uo. 558–559.
- ⁵¹⁹ Uo. 575.
- ⁵²⁰ 10, 5; 14, 2; vö. WHITE 1975, 9, 10–12; A. RICH: i. m. 469.
- ⁵²¹ A. RICH: i. m. 347–348.
- ⁵²² L. WHITE 1969, 89–90., 184. l., nr. 65.
- ⁵²³ Uo. 93–96 (s. v. *falx vinitoria*), 184–185. l., nr. 69–73.
- ⁵²⁴ Uo. 132–136.
- ⁵²⁵ Uo. 96–97., 185. l., nr. 74–75. – SZERGEJENKO (Mark Porcij Katon. Zemlegyelje. Moszkva–Leningrád 1950, 147. l., 12. j. a c. 11.-hez) utal rá, hogy Cato több szerszámot sorol fel, mint a birtok ál-

landó munkaerő-állományához képest szükséges, tehát ez is a napszámosok felfogadására utal; l. még E. ŠIMOVIČOVÁ: GLO 7–8 (1975–76) 34.

⁵²⁶ Vagy *ruscaria*, vö. THIELSCHER 1963, 217, l. még AntTan 19 (1972) 21. 1., 49. j.

⁵²⁷ 11, 2; vö. WHITE 1969, 197–200.

⁵²⁸ Vö. WHITE 1969, 99–102.

⁵²⁹ 11, 3; vö. WHITE 1969, 69–70, s. v. *sparta*, *spartula*, *spartella*.

⁵³⁰ 136, vö. WHITE 1969, 56–59.

⁵³¹ 11, 5; 23; 133; vö. WHITE 1969, 59–61.

⁵³² 11, 5; 28, 1; c. 12.

⁵³³ 11, 5; vö. WHITE 1969, 164–165.

⁵³⁴ Vö. WHITE 1969, 31.

⁵³⁵ L. még *alveus* (11, 5; 12), vö. WHITE 1975, 119–122; *mola* (10, 4; 11, 4), vö. WHITE 1975, 12–18; *seria* (10, 4; 13), vö. WHITE 1975, 185–188; *trullium* (10, 2), vö. WHITE 1975, 193–194. További felszerelési tárgyak, amelyek a tárgyalt két fejezetben nem szerepelnek: *capistrum* (12), vö. WHITE 1975, 94–96; *lorum* (135), vö. WHITE 1975, 34–35; *cylindrum* (129), *festuca* (28, 2), *pavicula* (91), *mortarium* (22; 74), *clatrus* (4), *cribrum* (25), *cortina* (66, 1), *forus* (18, 3), *lacus* (66, 1), *metreta* (100), *modiolus* (20, 2), *modius* (58), *olla* (81).

⁵³⁶ J. SALVIOLI: Der Kapitalismus im Altertum. Studien über die römische Wirtschaftsgeschichte. Stuttgart 1912, 135. L. alább 107. l.

⁵³⁷ Mazzarinónál és legutóbb Goujardnál Trebla helységnévként áll; Keil, Hörle, Szergejenko, Kun J. és Toynbee (1965 II. 682) cséplődeszkaként értelmezi; Brehaut utal rá, hogy a fogalom Varrónál *tribulum*, Columellánál *tribula* néven szerepel. Erre vonatkozóan l. WHITE 1969, 155., 191. l., nr. 115–116. – Trebla Balinensis lokalizálásához l. M. FUSCO: Atti del I. Congr. Internat. di Studi Ciceroniani. Roma I. 1961, 125. Vö. AntTan 6 (1959) 317. L. még GOUJARD kétnyelvű kiadásának (1975) kommentárját, 282. l., továbbá CASTELLO 1973, 246. l., 40. j.

⁵³⁸ 13; 135, 3; vö. WHITE 1975, 88–91.

⁵³⁹ Vö. WHITE 1975, 33. L. még Cato 2, 3; 3, 5; 12; 22, 1; 26; 63; 68; 146.

⁵⁴⁰ Vö. c. 63., továbbá 151, 4–5; ill. THIELSCHER 1963, 321–326. Cato alapos tájékozottságáról a különböző beszerzési forrásokat illetően l. W. L. GRANT: Queen's Quarterly 56 (1949) 245.

⁵⁴¹ L. WHITE 1969, 37–40., 178–179. l., nr. 16–20.

⁵⁴² Vö. 10, 2; 11, 4; l. még THIELSCHER 1963, 319. – Brehaut és Szergejenko lószerszámnak értelmezi; ez azonban kevésbé valószínű, mi-

vel az egész *De agri culturá*ban a ló említése mindössze két alkalommal (c. 138., 144., 2 – 14., 2: lóistálló) fordul elő. Kun J. óvatos általánosítással dísz-szerszámnak fordítja.

⁵⁴³ A *murices* Brehautnál és Kunnál zabla, Szergejenkónál elmarad. THIELSCHER szerint (uo.) bíborszínű díszítményekről van szó.

⁵⁴⁴ A *catella* Brehautnál és Kunnál kis láncok értelemben szerepel, Szergejenkónál sehogy; Thielscher szerint legyek, rovarok elleni védőháló lehet. Felveti a *clitella* olvasat lehetőségét is.

⁵⁴⁵ Vö. A. DEGRASSI: ILLRP II 345. l., nr. 1207–1221; TOUTAIN 1927, 310.

⁵⁴⁶ Vö. TOUTAIN 1927, 302; FRANK 1962, 254.

⁵⁴⁷ 135, 2; vö. WHITE 1975, 150–151.

⁵⁴⁸ L. még 10, 2; 2, 7; 62; vö. WHITE 1975, 79–82.

⁵⁴⁹ Az *interpunctio* bizonytalan: Mazzarino, Thielscher és Goujard a *regulae* elé teszi a pontot (vö. TOYNBEE 1965 II. 682, Tab. VI.): eszerint a *dolia, labra* Rómára vonatkoznék. Brehaut, Szergejenko és Kun J. Venafrumhoz kapcsolja mindhármát. Ez utóbbi felfogás látszik valószínűbbnek; egyrészt azért, mert Cato Rómával kapcsolatban más kerámia-cikkeket nem említ, továbbá az olajzúzó malom szállítási költségével kapcsolatos fontolgatása (22, 3) alapján is inkább campaniai beszerzési forrásra kell gondolnunk. – Különböen szemmel látható, hogy az egyes szerzők állásfoglalása összefügg azzal, hogy előzőleg *trebla* köznevet vagy *Treb(u)la* városnevet fogadnak-e el.

⁵⁵⁰ Az eredeti hely szövegromlásának (*fiscinae campanicae eame utiles sunt*) javítása szempontjából megfontolandónak látszik C. BRAKMAN – Mazzarino és Goujard részéről negligált – javaslata: *eame reliquiae sunt adverbii fortasse apprime*. Mnemosyne 5 (1937) 318.

⁵⁵¹ ŠIMOVIČOVÁ 1971, 32.

⁵⁵² HÖRLE 1929, 38.

⁵⁵³ L. WESTERMANN 1955, 66, 68, 73, 78; STAJERMAN 1969, 102–127.

⁵⁵⁴ L. 22. l. és 85. j.

⁵⁵⁵ MARX 1968, 118.

⁵⁵⁶ A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig. In: K. MARX–F. ENGELS: Válogatott Művek II. Bp. 1963, 120. – Vö. TŐKEI 1977, 68–69.

⁵⁵⁷ A család, a magántulajdon és az állam eredete. K. MARX–F. ENGELS: i. h. II. 283. – Vö. WELSKOPF 1957, 285.

⁵⁵⁸ MARX 1967, 46, vö. uo. 86: „Az áruk nem mehetnek maguk a piacra és nem cserélhetik ki önmagukat”.

⁵⁵⁹ MARX 1974, 307.

⁵⁶⁰ ŠIMOVIČOVÁ 1971, 12–13.

⁵⁶¹ c. 9., vö. még 2, 7; 8, 1. L. még MARÓTI 1963, 223, 233. = 1966, 54, 67.

⁵⁶² MARX 1974, 307. L. még VILMOS J.: Az áruviszonyok a szocialista társadalomban. Bp. 1963, 10: „... csere, adásvétel nélkül nincs árutermelés...”

⁵⁶³ Az idevágó görög és latin terminológiához l. HEICHELHEIM 1938 I. 493–495; ROSTOVTZEFF 1955 III. 1412–1413. 1., 196. j.

⁵⁶⁴ MARX 1974, 308.

⁵⁶⁵ MARX 1974, 306.

⁵⁶⁶ VDI 1953 (3) 54. – Lencman különben a legutolsó tételt nem bizonyítja, így gondolatmenete fenntartással kezelendő.

⁵⁶⁷ Uo. 64.

⁵⁶⁸ L. alább A *familia* c. részt.

⁵⁶⁹ L. alább 116. l. és 604. j.

⁵⁷⁰ Vö. AntTan 22 (1975) 36.

⁵⁷¹ Vö. HATZFELD 1919, 7.

⁵⁷² HEITLAND 1921, 131. Vö. P. FREI: MH 32 (1975) 33 skk. főntebb (70. j.) már említett, más összefüggésben mozgó hasonló probléma-felvetését.

⁵⁷³ Általánosságban a *vilicus*nak szóló negatív utasítás: *ne quid emisse velit insciente domino*; 5, 4.

⁵⁷⁴ 23, 1. Itt a rabszolgák és a szüretelők számára vásárolt sózott halról van szó. – Az ingyencséként igen kedvelt halmártás (*garum*) készítésére és kereskedelmére vonatkozóan l. M. POUSICH–M. TAR-RADELLI: *Garum et industries antiques de salaison dans la Méditerranée Occidentale*. Paris 1965; R. ETIENNE: *Apropos du „garum sociorum”*. *Latomus* 29 (1970) 297–313.

⁵⁷⁵ Orig. fg. II (PETER: HRR) 39. = Varro, R. r. II 4, 11. Vö. P. TOZZI: *Catone fr. 39. Peter e Polibio II 15*. *RIL* 107 (1973) 499–501. (A két szerzőnek Gallia Cisalpina sertéstenyésztéséről adott információját megerősítette a Brescia Capitoliuma közelében feltárt *ossuarium* csontleletanyaga.) L. még J. HEURGON: *Caton et la Cisalpine. Mélanges d’hist. offerts a W. Seston*. Paris 1974, 231. – A *villa*-gazdaság sertéstenyésztésével Cato nem foglalkozik; azonban az *oletum* kanászának (*subulcus*; 10, 1), ill. a tíz disznóólnak az említése (14, 2: *haras X*) alapján legalábbis önellátásra szolgáló sertéstenyésztésre következtethetünk. Vö. a sonka tartósítására vonatkozó tanácsait, c. 162.

⁵⁷⁶ CIL I² 1259 = VI 37086 = ILS 7480 = ILLRP 802.

⁵⁷⁷ CIL I² 1450 = XIV 2878 = ILS 3683c = ILLRP 106.

⁵⁷⁸ L. HEICHELHEIM 1938 I. 469.

⁵⁷⁹ŠIMOVIČOVÁ 1971, 25, vö. uő. 1972, 17.

⁵⁸⁰L. AJA 77 (1973) 41. 1., 5. ábra. Vö. CASTIGLIONE L.: Pompeji. Bp. 1973, 82.

⁵⁸¹Vö. MARÓTI 1963, 219 skk. = 1966, 38 skk. L. még Cato, De agr. 2, 7; 7, 1; 9; stb.

⁵⁸²„Néha előnyösebb volna kereskedés útján vagyont szerezni . . .” „A kereskedőt szorgalmasnak és a vagyonszerzésben serénynek tartom ugyan . . .” – A kereskedelem kockázatos (*periculosum*) voltának magyarázatához l. legutóbb ŠIMOVIČOVÁ 1972, 7. Cato nyilatkozatához vö. Cic. De rep. II 4, 7.

⁵⁸³Vö. MARÓTI 1974, 2–13. = 1966, 24.

⁵⁸⁴ŠIMOVIČOVÁ 1971, 24.

⁵⁸⁵Vö. HEICHELHEIM 1938 I. 549.

⁵⁸⁶Vö. Liv. XXVI 27, 2; XL 51, 5; Varro, L. L. V 147. L. legutóbb W. H. GROSS: Macellum, in: KP III (1969) 849.

⁵⁸⁷I. m. 547–548.

⁵⁸⁸L. különösen Curc. 474; Men. 209; Rud. 974, 988.

⁵⁸⁹Amph. 2, 14, uo. adásvételről: *mercimoniis / emundis vendundisque* (1–2).

⁵⁹⁰Asin. 211; Merc. 76, 93, 96; Pers. 586; Poen. 311–312; Rud. 374.

⁵⁹¹Asin arg. 3 (*pretium numerari*); Curc. arg. 5 (*-um dedit*); Men. 985^a, Mil. 727–728 (*merci pretium statuit*); Pers. 586, Truc. 680, Vid. 30 (*-um dare*).

⁵⁹²Curc. 620 (*virgines*); Epid. 457 (*amicam*), 976 (*ancillam*); Merc. arg. I 1, II 1, 44 (*captivam de praeda*), 76, 83, 358, Most. 641, Pers. 229 (*caper*), 259 (*boves*), 322; Poen. arg. I 4 (*mulierem*), arg. II 4 (*mulierem*); Rud. 40 (*de praedone mercatur*), 81 (*virginem*); Trin. arg. 4.

⁵⁹³Men. 27, 1112; Merc. 11; Pers. 261, 320; Poen. 334.

⁵⁹⁴Most. 634; Rud. 931; Trin. 332.

⁵⁹⁵Asin 333, 364, 397, 449 (*m. dives*); Cist. 157; Epid. 395; Men. arg. I 17, 32, arg. II 13; Mil. 131; Poen. 340, 1016; Trin. arg. 4. – L. bővebben a G. LODGE-féle Lexikon *Plautinum* id. címszavait, továbbá más korai adatokra a ThL *Mercator* (VIII 788–789), *Mercatura* (uo. 789–790), *Mercatus* (uo. 790–791) stb. címszavait.

⁵⁹⁶*ecquis pro mercatura olivi resolvit*; Asin. 436.

⁵⁹⁷*vina quae heri vendidi vinario*; uo. 436.

⁵⁹⁸Vö. H. HILL: Mnemosyne 11 (1958) 254 skk.; LIPPOLD 1963, 95. 1., 77. j.

⁵⁹⁹Vö. Liv. XXI 63; Cic. II in Verr. V 45; D. 50, 5, 3. – L. még ROTONDI 1912, 249–250. – A törvénytervezet körüli viták hátterére

vonatkozóan eltérnek a vélemények; l. TOUTAIN 1927, 314; SCALAIS 1928 a, 12–13; BLEICKEN 1955, 36; LIPPOLD 1963, 93–94.

⁶⁰⁰A *publicanusok*ra összefoglalóan l. újabban ÜRÖGDI GY.: AntTan 15 (1968) 101–109; BDIAN 1972.

⁶⁰¹Lehetséges, hogy Cato egyik töredéke (Orig. fg. II 65.) erre vagy hasonló esetre utal: *Si inde in naves putidas atque sentinosas comatus ponere volebant . . .*

⁶⁰²Polyb. I. 83, 10; vö. App. Lib. 5, 19–21.

⁶⁰³HEICHELHEIM 1938 I. 502.

⁶⁰⁴L. IG XI 115, 642. Vö. HATZFELD 1919, 20; W. A. LAIDLAW: A History of Delos. Oxford 1933, 201.

⁶⁰⁵L. J. HATZFELD: Les Italiens résident en Délos. BCH 36 (1912) 5–218; H. O. KAMPTER: Die Römer auf Delos. Diss. Münster i. W. 1913; M. ROSTOVTZEFF: CAH VIII 644.

⁶⁰⁶L. pl. ILLRP 747–750, 760, a 146/5–113 közötti évekből.

⁶⁰⁷HEICHELHEIM 1938 I. 510.

⁶⁰⁸ROSTOVTZEFF 1955 II. 626–627.

⁶⁰⁹V. DE SCHOEFFER: De Deli insulae rebus. Berlin 1899, 184; ROSTOVTZEFF 1955 II. 615, 627; HEICHELHEIM 1938 I. 488–489; J. A. LENCMAN: VDI 1950 (1) 59. 1., 2. j.; MARÓTI E.: AntTan 9 (1962) 1 skk.

⁶¹⁰Inscriptions de Délos, nr. 1712. = BCH 20 (1896) p. 443. 23 (1899) p. 73., nr. 16. = CIL I² 705 = III Suppl. 2, 14 203,6 = ILS 7272 = F. DURRBACH: Choix des inscriptions de Délos. I. Paris 1921–23, nr. 141. = ILLRP 344. Vö. HEICHELHEIM 1938 I. 467; ROSTOVTZEFF 1955 III. 1289. 1., 57. j.

⁶¹¹Inscriptions de Délos, nr. 1713. = BCH 23 (1899) 193. Vö. J. HATZFELD: BCH 36 (1912) 193; BESNIER, in: D.–S., s. v. Olea.

⁶¹²Inscriptions de Délos, nr. 1711. = BCH 32 (1908) p. 429., nr. 40. (= Choix, nr. 142.); vö. J. HATZFELD: i. h. 141. 1., 2. j.; ROSTOVTZEFF 1955 II. 626.

⁶¹³496 = 8,5%. L. V. GRACE kimutatását (Timbres amphoriques trouvées à Delos) BHC 76 (1952) 512.

⁶¹⁴Vö. HEICHELHEIM 1938 I. 426–427.

⁶¹⁵HEICHELHEIM 1938 I. 468.

⁶¹⁶ROSTOVTZEFF 1929 I. 19; M. W. FREDERIKSEN: PBR 27 (1959) 113–115; R. J. ROWLAND Jr.: Historia 18 (1969) 374–375. Az Égei világ, Cisalpina és Gallia felé irányuló intenzív campaniai és apuliai bor- és olajexportra vonatkozóan l. legutóbb F. GHINATTI: Quaderni di storia 1 (1975) 92.

⁶¹⁷O. BOHN: Germania 7 (1923) 10 skk.; HEICHELHEIM 1938 I. 468.

⁶¹⁸CIL I² 425 = ILS 8570 = ILLRP 525.

⁶¹⁹O. BOHN: i. h. 14–15; A. OXÉ: uo. 8 (1924) 80; KOSTOVITZEFF 1929 II. 243–244. 1., 16. j.; A. DEGRASSI, in: ILLRP, ad nr. 1177.

⁶²⁰Jelentőségéhez l. HATZFELD 1919, 216; HEICHELHEIM 1938 I. 474–480, 484; TOYNBEE 1965 II. 336.

⁶²¹H. H. SCHMITT: Rom und Rhodos. Geschichte ihrer politische Beziehungen seit d. ersten Berührung bis zum Aufgehen des Inselstaates in röm. Weltreich. (Münchener Beiträge 40.) München 1957, 187. – L. még két Syrakusaiban, ill. Tarentumban talált amphora bélyegzőjét: ILLRP nr. 1184. és A. DEGRASSI megjegyzéseit, uo. II. 338. 1.

⁶²²Vö. MARÓTI 1963, 218. = 1966, 47; Uő. 1970, 215–217. L. még alább A piaci kapcsolatok fontossága c. részt.

⁶²³A rómaiak útépitkezésének nagyszerűségéhez legutóbb l. H. E. HERZIG, in: ANRW II, 1 (1974) 593–594. (Probleme des römischen Strassenwesens: Untersuchungen zu Geschichte und Recht. i. h. 593–648.)

⁶²⁴A definíció továbbélésének érdekes példája olvasható Johannes Saresberiensis egy hasonlatában; l. MARÓTI E.: AntTan 26 (1979) s. a. = Acta Class. Univ. Debrecen. 14 (1978) 75–77.

⁶²⁵Vö. Iust. Inst. II 3 pr.: *via est ius eundi et agendi; nam et iter et actum in se continet.* Ulp. D. 8, 3, 1 pr.: *Actus est ius agendi vel vehiculum vel iumentum.* Paul. D. 8, 3, 7 pr.: *qui actum habet, et plastrum ducere, et iumenta agere potest. = qui viam habent, eundi agendique ius habent.*

⁶²⁶A *via* paraszti *veha* ejtése, a *veho* igével való kapcsolatba hozása (Varro, R. r. I 2, 14; L. L. 22, 35) nyilván nem mond semmit a szó etimológiáját illetően, annál jellemzőbb azonban a falusi szemléletre, arra ti., hogy mit jelentett, mire szolgált elsősorban a parasztlak szemében. Vö. MARÓTI 1970, 123. l., 87. j. = 1971, 70. l., 211. j.; Uő.: AntTan 21 (1974) 192.

⁶²⁷H. NISSEN: Italische Landeskunde II. (Berlin 1902) 55–56. – Az újabb, egymással szemben álló, ill. egyeztető nézetekhez l. G. RADKE: Gymnasium 71 (1964) 234; Klio 42 (1964) 299; Gnomon 70 (1970) 210; PW–RE Suppl. XIII (1973) 1421, s. v. *Viae publicae Romanae*; FERENCZY E.: AAH 15 (1967) 37; F. T. HINRICHS: Historia 16 (1967) 165; S. MAZZARINO: Helikon 7 (1968) 179, 185; R. SYME: Dial. di archeol. 4–5 (1970–71) 423; H. E. HERZIG: i. h. 615 skk., 625.

⁶²⁹ Historia 16 (1967) 166. Csatlakozik hozzá T. P. WISEMAN: Roman Republican road-building. PBSR 38 (1970) 122 skk.; H. E. HERZIG: i. h. 599.

⁶²⁹ A hagyományos felfogás érvényesüléséhez l. pl. H. NISSEN: i. m. II 52–53; HATZFELD 1919, 17; TOUTAIN 1927, 281, 311–312; SCALAIS 1928 b, 162; G. RADKE: Via Flaminia, in: KP II (1967) 562; S. MAZZARINO: i. h. 174, 177.

⁶³⁰ De cond. agr. (CAR I 110, 1): . . . *sunt viae publicae, quae publice muniuntur et autorum nomina optinent. nam et curatores accipiunt, et per redemptores muniuntur, et in quarundam tutelam a possessoribus per tempora summa certa exigitur. vicinales autem viae, de publicis quae devertuntur in agros, et saepe ipsae ad alteras publicas perveniunt, aliter muniuntur, per pagos, id est per magistros pagorum, qui operas a possessoribus ad eas tuendas exigere soliti sunt.*

⁶³¹ D. 43, 8, 2, 22: *Viarum quaedam publicae sunt, quaedam privatae, quaedam vicinales; publicas vias dicimus, quas Graeci βασιλικάς, nostri praetorias et consulares vias appellant, privatae sunt, quas agrarias quaedam dicunt, vicinales sunt viae, quae in vicis sunt vel quae in vicos ducunt; has quoque publicas esse quidam dicunt . . .*

⁶³² T. PEKÁRY: Untersuchungen zu den römischen Reichsstrassen. Bonn 1968. (Antiquitas. Reihe 1. Bd. 17.)

⁶³³ T. PEKÁRY: i. m. 51–54. Vö. G. RADKE: PW–RE Suppl. XIII (1973) 1432, 1434, 1436. – Herzig idézett áttekintésében megkerüli a Pekáry által felsorakoztatott egyértelmű tényeket és megingathatatlan bizonyítékokat, meg sem kíséri azok korrekt cáfolását, egyetlen forrásadatot sem tud velük szembeállítani. Ehelyett folyvást a maga korábbi nézeteinek igazolását erőlteti; az ellentétes álláspontokat nem ismerteti tárgyilagosan, érveiket elhallgatja: áttekintése a legkevésbé sem tekinthető objektív kutatási módszernek.

⁶³⁴ T. PEKÁRY: i. m. 40–45. Kisebb eltérésekkel hasonlóan vélekedik G. RADKE: i. h. 1424, 1433.

⁶³⁵ Vö. Gymnasium 71 (1964) 215 skk.; MH 24 (1967) 221–223; PW–RE Suppl. XIII (1973) 1424, 1432–1434, 1436.

⁶³⁶ A legrégebbi utak (pl. a Via Salaria) rendeltetésükre, majd végcéljukra utalnak, pl. Via Ostiensis, Tusculana stb.; L. H. NISSEN: i. m. II. 541; G. RADKE: i. h. 1429, némi eltéréssel F. T. HINRICHS: i. h. 165.

⁶³⁷ Ez Formiaetől Capuáig RADKE (i. h. 1433) szerint mindenestre csak Appius 295. évi praetorsága alatt történt meg, tehát már a harmadik samnisi háború befejezése után.

⁶³⁸ Ennek emléke lehet alkalmasint az Ulpianusnál olvasható βασιλικός megjelölés. – Másként T. P. WISEMAN: i. h. 140–144.

⁶³⁹ Vö. T. PEKÁRY: i. m. 45–46, 56, 68–69.

⁶⁴⁰ Liv. XXXIX 44, 6; XL 51, 2; XLI 27, 10. Vö. S. MAZZARINO: i. h. 175–176.

⁶⁴¹ De agr. 2, 3. – Vö. T. PEKÁRY: i. m. 113 skk., 119; DOHR 1965, 141–142; G. RADKE: i. h. 1445–1446. – A hadsereg szerepére vonatkozóan eltérnek a vélemények, l. LIEBENAM: PW–RE VI (1909) 1658, s. v. *exercitus*; T. PEKÁRY: i. m. 120; G. RADKE: i. h. Feltevéssünk szerint a hadsereg igénybevételére elsősorban olyan esetekben került sor, amikor az útépités által érintett, átszelt területeken nem történt még colonizálás, művelésbe vétel stb. – T. P. WISEMAN (i. h. 144–147) szerint a köztársaság korában teljesen egészében az *aerarium* finanszírozta az útépitést, a környék birtokosaira csupán a karbantartás gondja hárult.

⁶⁴² L. Cato c. 154.; Varro I 2, 23. Vö. H. NISSEN: i. m. II. 59. – A témához újabban l. T. KLEBERG: In den Wirthshäusern und Weinstuben des antiken Roms. Berlin 1963. (Lebendiges Altertum, Bd. 12.)

⁶⁴³ H. NISSEN: i. m. II. 51; ROTONDI 1912, 311–312; s. v. Lex Sempronia viaria; T. PEKÁRY: i. m. 87, 69.

⁶⁴⁴ „Utat építettem R(h)egiumtól Capuáig, és ezen az úton én létesítettem minden hidat, mérföldkövet és postaállomást . . . Capuától R(h)egiumig összesen 321 mérföld.” CIL I² 638 = X 6950 = ILS 23 = ILLRP 454. Vö. RTCh 92. 1., 37. sz.

⁶⁴⁵ Ezt R. Thomsen, Alföldi A. és G. Nenci kutatásai alapján a 269. körüli évekre, ill. legfölbjebb valamivel korábbra teszi, i. m. 41. Vö. fontosabb Az önálló római pénzérme-kibocsátás kezdetei c. részt. – Különben feltehetően az útépitkezéssel lehet kapcsolatban az a rézpénz (*aes grave*) sorozat, amelynek példányai versójukon küllős kocsikereket ábrázolnak; l. E. A. SYDENHAM: The Coinage of the Roman Republic. London 1952, Plate 9., nr. 58., 60., 63A. Dátálásuk azonban vitatott, l. W. GIESECKE: Italia numismatica. Leipzig 1928, 193; E. L. HAEBERLIN: Aes grave I. 57–63. II Tafel 23–25.

⁶⁴⁶ T. PEKÁRY: i. m. 86–87.

⁶⁴⁷ Ehhez l. legutóbb G. RADKE: i. h. 1538–1547.

⁶⁴⁸ T. PEKÁRY: i. m. 94–96. H. NISSEN az összeget új út megépítésére érti; l. még G. RADKE: i. h. 1446.

⁶⁴⁹ Az itáliai útépités folyamata szinte a birodalom felbomlásáig tartott: R. J. BUCK kutatásai szerint [PBSR 39 (1971) 66–88] a félsziget belsejéből a Tarentumi-öbölbe vezető Via Herculea, amely Equus Tuticus–Venusia–Potentia–Grumentum–Heraclea között húzódtott, az

i. sz. IV. században épült. – Az itáliai úthálózat *forumai* létrejöttének kronológiájához l. legutóbb E. RUOFF-VÄÄNÄNEN: *Studies on the Italian fora.* (Historia Einzelschriften 32.) Wiesbaden 1978, 24–29.

⁶⁵⁰ FRANK 1962, 112 skk. Hasonlóképpen FRANK 1929, 286.

⁶⁵¹ HATZFELD 1919, 35 skk.

⁶⁵² TOUTAIN 1927, 307.

⁶⁵³ SCALAIS 1928 b, 188–191.

⁶⁵⁴ ROSTOVTZEFF 1929 I. 18., ill. 243. 1., 14. és 15. j.

⁶⁵⁵ YEO 1952, 334.

⁶⁵⁶ BADIAN 1968, 20. Vö. KERTÉSZ I. kritikáját: *AntTan* 20 (1973) 249–251.

⁶⁵⁷ L. *AntTan* 9 (1962) 7 skk., ill. MARÓTI 1972, 33 skk.

⁶⁵⁸ De imp. Pomp. 4, 11. – Vö. MARÓTI E.: *Auctores Latini VII.* Bp. 1969, 36, ad l. c.

⁶⁵⁹ L. W. HOFFMANN: Die römische Politik des 2. Jahrhunderts und das Ende Karthagos. *Historia* 9 (1960) 317–318.

⁶⁶⁰ TH. MOMMSEN: *Römische Geschichte II*³. Berlin 1921, 21–23. – Tény azonban, hogy MOMMSEN hivatkozik a római küldöttség által felfedezett hatalmas fegyver- és nyersanyagkészletekre, hajóépítésre alkalmas anyagok meglétére is (22. l.). Újabban H. SCULLARD (1973, 194) a hajós- és kereskedő társaságok szerepét hangsúlyozza. Vö. HAHN I.–MÁTÉ GY.: *Karthágó.* Bp. 1972, 61: . . . leginkább a fejlődő külkereskedelemben érdekelt ún. lovagok (*equites*) s a velük szövetséges szenátorok” törekedtek Karthago megsemmisítésére. A „nagykereskedő-arisztokrácia törekvései” mellett további szempontokat l. uo. 63. l.

⁶⁶¹ ROSTOVTZEFF 1929 I. 18. 1., 15. j. Uő.: *History of the Ancient World II.* Oxford 1927, 81. Másutt viszont (így 1955 II. 622) a politikai okokat helyezi előtérbe.

⁶⁶² FOUCHER 1957, 43.

⁶⁶³ YEO 1952, 331. – J. TOUTAIN (1927, 312–313) szerint Karthago (és Korinthos) lerombolásával Róma elvakultságában saját pénzügyi érdekei ellen is vétett; ti. a két kedvező fekvésű kikötő szinte nélkülözhetetlen volt a Földközi-tengeri kereskedelmi forgalom számára. Különben nyilván ez az egyik magyarázata a karthágói római colonia felvirágzásának a császárkorban.

⁶⁶⁴ U. KAHRSTEDT, in: O. MELTZER–U. KAHRSTEDT: *Geschichte der Karthager III.* Berlin 1913, 615–617, 642.

⁶⁶⁵ A. PIGANIOL: *Histoire de Rome*⁵. Paris 1962, 119.

⁶⁶⁶ *Histoire de l’Afrique du Nord.* III. Paris 1928, 329.

⁶⁶⁷ L. GIANNELLI 1970, 330.

⁶⁶⁸Massinissa. JRS 55 (1965) 156 skk. L. még N. A. MASKIN: VDI 1949 (2) 50, 52; W. HOFFMANN: i. h. 327.

⁶⁶⁹E felfogás kritikájához l. N. A. MASKIN: i. h. 53; W. HOFFMANN: i. h. 326; SCULLARD 1973, 244, 289; E. MALCOVATI: Sull'orazione di Catone De bello Carthaginiensi. Athen. N. S. 53 (1975) 205.

⁶⁷⁰P. ZANCAN: Le cause della terza guerra punica. Venezia 1936.

⁶⁷¹I. h. 53.

⁶⁷²SCULLARD 1973, 242.

⁶⁷³GIANNELLI 1970, 284.

⁶⁷⁴J. P. BRISSON: Carthage ou Rome? Paris 1973, 341 skk.

⁶⁷⁵I. h. 105 skk.

⁶⁷⁶N. H. XV 74–75. Vö. Plut. Cato 27, 1; Tertull. Ad nat. 2, 16.

⁶⁷⁷L. ROSTOVTZEFF 1929 I. 18. 1., 15. j.; FOUCHER 1957, 43. L. KIENAST fenntartásait: 1954, 133.

⁶⁷⁸Vö. Cicero, De lege agr. 2, 87. L. még N. A. MASKIN: i. h. 53; SCULLARD 1973, 240; J. P. BRISSON: i. m. 252–253.

⁶⁷⁹Non. p. 66 (M.), s. v. *Politiones*. Vö. N. A. MASKIN: i. h. 48. Maskin egyebek között rámutat arra, hogy a Karthagóban készült áruk többsége az archeológiai leletek tanúsága szerint az i. e. II. sz. első feléből származik. A korabeli karthagói ipar helyzetére l. még KIENAST 1954, 126. A pun állam korabeli anyagi jólétére vonatkozóan l. N. A. MASKIN: i. h. 48; SCULLARD 1973, 240 (a 284. lapon viszont hanyatlásról ír); W. HOFFMANN: i. h. 336; E. MALCOVATI: i. h. 205.

⁶⁸⁰Vö. ROSTOVTZEFF 1955 II. 614; GIANNELLI 1970, 330; BENGTON 1970, 139. A Nyugat-Afrika, a Baleárok és Kyréné stb. felé irányuló karthagói bor- és olajexporthoz l. YEO 1952, 331, részletes korábbi irodalommal.

⁶⁸¹Vö. SCULLARD 1973, 289.

⁶⁸²VDI 1949 (2) 54.

⁶⁸³GIANNELLI 1970, 331.

⁶⁸⁴SCULLARD 1973, 244.

⁶⁸⁵BENGTON 1970, 137. – Vö. MARÓTI E.: A római köztársaság története. Bp. 1964, 69; MARÓTI E.–HORVÁTH I. K.–CASTIGLIONE L.: A régi Róma aranykora. Bp. 1967, 36–37; HAHN I.–MÁTÉ GY.: i. m. 63.

⁶⁸⁶J. P. BRISSON: i. m. 355.

⁶⁸⁷P. GRIMAL: Le siècle des Scipions. Rome et l'hellénisme au temps des guerres puniques. Paris 1975, 321–322.

⁶⁸⁸SCULLARD 1973, 273.

⁶⁸⁹ BENGTON 1970, 141. KIENAST (1954, 124–125) utal arra, hogy a rómaiak 155-ben, ill. 154-ben belebonyolódtak az Attalos és Prusias, ill. a VI. Ptolemaios Philométór, VII. Ptolemaios Euergetés és II. Physkón közötti konfliktusba is. Karthago viszont az Antiochos és a Perseus elleni háború idején is megkísérli, hogy kitörjön politikai elszigeteltségéből (uo. 126. l., 145. j.).

⁶⁹⁰ MARÓTI 1964, 13–14. = 1966, 25–26. – J. BURIAN legutóbb megjelent *Ceterum autem censeo Carthaginem esse delendam* c., a Karthago lerombolásának okait tárgyaló dolgozatában [Klio 60 (1978) 169–175] csak Róma észak-afrikai célkitűzéseit veszi figyelembe, más, távolabbi külpolitikai vonatkozásokra nincs tekintettel.

⁶⁹¹ Vö. Divin. in Caec. 66, l. még MARÓTI 1964, 14. = 1966, 27.

⁶⁹² App. Lib. 68, 305. Vö. Liv. XLV 14, 5. A Samnis melléknév magyarázatához l. KIENAST 1954, 156. l., 152. j.

⁶⁹³ App. Lib. 70, 315–. Vö. N. A. MASKIN: i. h. 51; W. HOFFMANN: i. h. 334–335.

⁶⁹⁴ App. Lib. 70, 319–320. Vö. N. A. MASKIN: uo.; SCULLARD 1973, 288.

⁶⁹⁵ Polyb. XXXVI 4, 7; App. Lib. 80, 375. Vö. BENGTON 1970, 141.

⁶⁹⁶ Így foglal állást pl. SCULLARD 1973, 240.

⁶⁹⁷ I. h. 54. – S jellemző, hogy mire az ostrom megindult, a karthágói hajóhad a kikötőben készenlétben horgonyzott; vö. BENGTON 1970, 142. – L. Liv. Per. 47. (*fin.*): *Legati . . . nuntiaverunt vim navalis materiae se Carthagine deprehendisse.* – A hadüzenet indokolásában is szerepelt ez: *placuit tamen, quod contra foedus naves haberent . . .* (Uo. 49. pr.). Maga az ostrom alatt 50 *trieres* és számos kisebb hajó készült (App. Lib. 121, 576), vö. KIENAST 1954, 155. l., 147. j. L. még fon-
tebb 49. l. és 215 j.

⁶⁹⁸ Vö. W. HOFFMANN, i. m. 355; J. P. BRISSON: i. m. 352.

⁶⁹⁹ Vö. KIENAST 1954, 130; J. BURIAN: i. h. 174.

⁷⁰⁰ „A karthágóiak már ellenségeink: mert az, aki mindent előkészít, hogy amikor elérkezettnek látja az időt, megtámadhasson, az már (most) ellenségem, még (akkor is), ha nem is fogott fegyvert.” ORF 195 (= Iul. Vict. Rh. L. p. 412, 34). Vö. Liv. Per. 148. pr. – Különben a Catónak tulajdonított *Ceterum censeo Carthaginem esse delendam* nyilatkozat ebben a szó szerinti megfogalmazásban valóban nem maradt fenn; sőt, mint legújabbán S. THÜRLEMANN [Gymnasium 81 (1974) 465–475] kimutatta, újkori kontamináció. Azonban a tucatnyi ránk maradt erre vonatkozó latin és görög közlés alapján kétségtelennek kell tartanunk, hogy Cato, ha nem is pontosan ezekkel a szavakkal (és nem

is feltétlenül minden esetben azonos megfogalmazásban!), de lényegében hasonló értelemben nyilatkozott ezekben az években elhangzott felszólalásai során; vö. kül. Flor. I 31, 4; Plin. N. H. XV 74; Liv. Per. 149. pr., ill. Diod. XXXIV–V 33, 3; Plut. Cato 27, 2. – Érdekes módon nem vesz tudomást THÜRLEMANN fejtegetéseiről J. BURIAN említett dolgozatában (i. h. 172, 174).

⁷⁰¹ Liv. Per. 148. – W. HOFFMANN id. tanulmányában végérvényesen megcáfolta azt a korábbi – főleg M. GELZER által képviselt – elméletet, amely szerint Nasica abból a megfontolásból szavazott Kartago elpusztítása ellen, mert a potenciális ellenség megsemmisítésétől a római katonai erények hanyatlását féltette; l. már KIENAST 1954, 131.

⁷⁰² Rhet. ad Herenn. IV 14, 20. Vö. QUINT. IX 3, 31. L. még E. MALCOVATI: i. h. 208–209.

⁷⁰³ Vö. Fenestella fg. 9. (PETER: HRR): *nullo commercio inter Italicos et Afros nisi post deletam Carthaginem coepto*; l. még GIANNELLI 1970, 330; KIENAST 1954, 126., 136. l., 146. j.

⁷⁰⁴ Az achájok és szövetségeseik ellen vívott háborúra vonatkozóan l. legutóbb J. A. O. LARSEN: *Greek federal states*. Oxford 1968, 489–498; J. DEININGER: *Der politische Widerstand gegen Rom in Griechenland 217–86 v. Chr.* Berlin–New York 1971, 233–240, részletes forrásfelhasználással és a korábbi irodalom regisztrálásával, értékelésével.

⁷⁰⁵ BENGTON 1970, 138.

⁷⁰⁶ L. KIENAST 1954, 133; BENGTON: uo.; HAHN I.–MÁTÉ GY.: i. m. 63. – Vö. J. DEININGER fenntartásait, ill. ellenvetéseit, i. m. 239. l., 9. j.

⁷⁰⁷ Vö. Cic. De lege agr. I 5: *agrum optimum et fructuosissimum Corinthium . . . ad vectigalia populi Romani adiunctus est*; vö. uo. II 51: *Corinthios agros opimos et fertilis*. L. még E. J. JONKERS: *Social and economic commentary on Cicero's De lege agraria orationes tres*. Leiden 1963, 18.

⁷⁰⁸ A téma legalaposabb modern feldolgozása H. H. SCHMITTnek a 621. jegyzetben idézett munkája. Róma és Rhodos kapcsolatának egy epizódjához l. legutóbb R. M. BERTHOLD: *The Rodian appeal to Rome in 201. B. C.* In: *CJ* 71 (1975–76) 97–107.

⁷⁰⁹ Vö. Liv. XLV 3, 3–8; Polyb. XXIX 19.

⁷¹⁰ A részletekre vonatkozóan l. legutóbb J. DEININGER: i. m. 206 skk. Az előzményekhez l. még H. H. SCHMITT: i. m. 131 skk., különösen 134–135, 146–150.

⁷¹¹ KIENAST 1954, 116–117. Ezért lépett fel Makedónia tartománnyá szervezése ellen is, azon praktikus megfontolás alapján, hogy

Róma nem elég erős megvédeni a területet; vö. Cato, or. fg. 162. (ORF). A kérdéshez legutóbb I. L. PERELLI: PFIC 103 (1975) 405 skk.

⁷¹² Vö. Polyb. XXX 4; Liv. XLV 20, 4–25; Gell. VI 3, 7.

⁷¹³ L. ORF fg. 163–169.

⁷¹⁴ KIENAST 1954, 119. – Cato jellemének valamelyes ismeretében sem látszik meggyőzőnek DEININGER feltevése (i. m. 217), amely szerint Cato érveit részben a rhodosiak küldötteivel folytatott magánbeszélgetésekből merítette. Az viszont kétségkívül közrejátszhatott elhatározásában, hogy a senatorokat felingerelhette Thalna és társai eljárása; fellépésükben a saját jogaik korlátozását látták: így H. H. SCHMITT: i. m. 154.

⁷¹⁵ Fg. 164. = Gell. VI 3, 16: *atque ego quidem arbitror Rodienses noluisse nos ita depugnare, uti depugnatum est, neque regem Persen vinci.*

⁷¹⁶ Fg. 166. = Gell. uo. 34: *qui acerrime advorsus eos dicit, ita dicit: hostes voluisse fieri.*

⁷¹⁷ Fg. 168. = Gell. uo. 38: . . . *Rodiensibus oberit, quod non male fecerunt, sed quia voluisse dicuntur facere?* Vö. fg. 166. = Gell. uo. 34: *ecquis est tandem, qui vestrorum, quod ad sese attineat, aequum censeat poenam dare ob eam rem, quod arguatur male facere voluisse? nemo, opinor; nam ego, quod ad me attineat, nolim.*

⁷¹⁸ L. fg. 163. = Gell. uo. 14, vö. XIII 25, 14.

⁷¹⁹ Vö. KIENAST 1954, 123. H. H. SCHMITT (i. m. 154) szerint a Seleukidákkal való összeütközés esetére kívánatos segítségnyújtás lehetőségét kívánta biztosítani Róma számára.

⁷²⁰ Polyb. XXX 31, 12. Vö. KIENAST 1954, 124; MARÓTI E.: AntTan 9 (1962) 1–2, legújabban J. DEININGER: i. m. 207–208.

⁷²¹ MARTIN 1971, 88.

⁷²² FOUCHER 1957, 53. Vö. SIRAGO 1971, 40, 49.

⁷²³ A Gracchusok reformtevékenységének értékeléséhez I. MARÓTI E.: A római köztársaság története. Bp. 1965, 98–100, 104, ill. MARÓTI E.–HORVÁTH I. K.–CASTIGLIONE L.: A régi Róma aranykora. Bp. 1967, 53, 56. L. még E. BADIAN irodalomszemléjét, in: ANRW I, 1 1972, 668 skk.

⁷²⁴ A témakörben többirányú kutatások folynak, gyakran egymástól olyannyira függetlenül, hogy a szerzők nem vesznek tudomást egymás megállapításairól. Jellemző példa, hogy N. BROCKMEYER (1968) a római agrártudományi munkák elméleti alapjainak és ökonómiai megalapozottságának (Begründungen) vizsgálatát tűzte ki fő céljának, H. SCHULZ-FALKENTHAL (Jb. f. WG 1973, III 191 skk.) pedig arra

hívja fel a figyelmet, hogy vizsgálatra szorul az antik gazdasági elgondolások (Wirtschaftsdenken) alacsony színvonala.

⁷²⁵Vö. mutatis mutandis már Xenophón, Oik. 2, 18; 4, 15; 15, 3.

⁷²⁶Vö. MARTIN 1971, 88, 93.

⁷²⁷Vö. G. SCHROT: VDI 1959 (2) 57. Minden ilyen tendenciát tagad G. MICKWITZ: Economic rationalism in Greco-Roman agriculture. English Historical Review 52 (1937) 577–589.

⁷²⁸L. ENSSLIN 1943, 287; FOUCHER 1957, 43; YEO 1952, 329. Vö. SIRAGO 1971, 41–42; GOUJARD 1975, XL. – A Mago munkájának lefordításával kapcsolatos kérdésekhez vö. REITZENSTEIN 1884, 48; T. FRANK: ESAR I 285, CAH 345; ENSSLIN 1943, 285 skk.; YEO 1952, 229 skk.; KUN J.: AntTan 15 (1968) 65–66; SPERANZA 1974, 75 skk.

⁷²⁹WHITE 1970, 19–20.

⁷³⁰WHITE 1973, 451.

⁷³¹Vö. FOUCHER 1957, 43; GOUJARD 1975, XXXIII.

⁷³²VDI 1952 (4) 38.

⁷³³HÖRLE 1929, 95.

⁷³⁴ŠIMOVIČOVÁ 1973, 135.

⁷³⁵GUMMERUS 1906, 20. Vö. STEINWENTER 1942, 12, 35; ŠIMOVIČOVÁ 1972, 12.

⁷³⁶BROCKMEYER 1968, 74. Hasonlóan WHITE 1970, 336.

⁷³⁷DELLA CORTE 1969, 100. Hasonlóan már RFIC 19 (1941) 34, 41. = Opuscula II. (Genova 1972) 82, 88.

⁷³⁸C. CARL: Die Agrarlehre Columellas. VJSchr. f. Soz. u. WG. 19 (1926) 13 skk.

⁷³⁹MARTIN 1971, 87.

⁷⁴⁰MARÓTI 1963, 215. = 1966, 43; Uő. 1964, 11, 12. = 1966. 21, 23. Vö. BROCKMEYER 1968, 72. – Már G. SCHROT utalt rá (i. h. 60), hogy Cato az új művelési ágakat, mindenekelőtt az olaj- és szőlőtermesztést kívánja népszerűsíteni.

⁷⁴¹c. 1. Vö. MARÓTI 1963, 218. = 1966, 46.

⁷⁴²Vö. Liv. XXVI 35, 5–6. – Ily módon jogos ŠIMOVIČOVÁnak az a – magunk megállapításához (vö. 1963, 128) hasonló – következtetése, amely szerint (1973, 140) Cato már a tulajdonképpeni termelőfolyamat megkezdése előtt, a mezőgazdasági tevékenység megtervezésénél számolt a különféle termelési költségekkel.

⁷⁴³14, 1. Vö. újabban ŠIMOVIČOVÁ 1971, 31.

⁷⁴⁴Fg. I. (SPERANZA), vö. ENSSLIN 1943, 287.

⁷⁴⁵Ti. a rabszolgák és a *vilicus* részéről, vö. 2, 2; 5, 2–5. – Az előbbiekhöz vö. Colum. I 4, 8.

⁷⁴⁶MARTIN 1971, 85. Vö. GOUJARD 1975, XXXIX.

⁷⁴⁷HOFFMANN T.: Néprajz és feudalizmus. Bp. 1975, 67. = Valóság 12 (1969) IV. 4.

⁷⁴⁸2, 7. Vö. Plin. XVIII 30; Nepos, Att. 13, 1; ill. Xenophón, Oik. 20, 21. – Az alábbiakhoz vö. MARÓTI 1963, 216–217, 218, 221, ill. Uő. 1966, 44–45, 48, 50.

⁷⁴⁹Vö. BROCKMEYER 1968, 75; MARTIN 1971, 85; ŠIMOVIČOVÁ 1972, 11; Uő. 1973, 140. Vö. WELSKOPF 1957, 319.

⁷⁵⁰GOUJARD 1975, XLII.

⁷⁵¹Amint azt FÖLDES L.: Árucseré és piac a hagyományos társadalmakban c. dolgozatában [Világosság 12 (1976) 345] véli. Különben a kapitalizmus előtti formációknak „hagyományos társadalmak” és hasonló – főként az antik és középkori forrásokat nem ismerő közgazdászok körében – divatos egy kalap alá vétele sematikus és történetien, s éppen az egyes korszakok és formációk specifikumait negligálja, lényegében nem kevésbé elhibázottan, mint annak idején ED. MEYER és követői. A felfogás kritikájára vonatkozóan l. pl. R. GÜNTHER: EAZ 14 (1973) 261 skk.

⁷⁵²Vö. újabban DELLA CORTE 1969, 99. A szerző a könyv első kiadásában (Torino 1949) nem foglalkozott a *De agri culturá*val.

⁷⁵³1, 6, vö. 39, 2. L. még alább 286. 1. és 1019. j.

⁷⁵⁴R. r. I 53. Ez a hely is cáfolja R. MARTIN (1971, 82) azon megállapítását, amely szerint Varro és kortársai számára Cato műve már elavultnak számított, mégpedig nem tartalma, hanem szelleme miatt, „paraszti felfogása” (?) nem felelt már meg a maguk „modern” mezőgazdasági üzeme számára.

⁷⁵⁵Vö. már Cicerónál, De off. II 87: *Res autem familiaris quaeri debet iis rebus, a quibus abest turpitudine, conservari autem diligentia et parsimonia, eisdem etiam rebus augeri.*

⁷⁵⁶Vö. G. SCHROT: VDI 1959 (2) 58–59; MARTIN 1971, 85–86; ŠIMOVIČOVÁ 1973, 129. L. még BROCKMEYER 1968, 77.

⁷⁵⁷XVIII 30, vö. Varro, R. r. I 53; Colum. IV 3, 3.

⁷⁵⁸Plin. XVIII 40. = *Oracula – leges* 3, in: SPERANZA 1974, 6. 1. Vö. Varro I 22, 1, ill. MARÓTI 1970, 124–125. = 1971, 71–72.

⁷⁵⁹*sicut illa Catoniana: 'Emas non quod opus est, sed quod necesse est. Quod non opus est asse carum est'*. Seneca, Epist. 94, 27. = *Libri ad Marcum filium*, fg. 10., in: IORDAN 1860. Vö. Plut. Cato 4, 6.

⁷⁶⁰L. főntebb A villa-gazdaságok iparcikkszükségletei és A mezőgazdasági ipar helyi specializálódása c. részeket.

⁷⁶¹VDI 1959 (2) 61.

⁷⁶²DE ROBERTIS 1963, 109.

⁷⁶³FÖLDES L.: i. h. 345.

⁷⁶⁴Az *instrumentum* fogalommal kapcsolatos problémákra Catónál I. STEINWENTER 1942, 26–29. L. még THIELSCHER 1963, 180.

⁷⁶⁵I 11, 1: *In modo fundi non animadverso lapsi multi, quod alii villam minus magnam fecerunt, quam modus postulavit, alii maiorem, cum utrumque sit contra rem familiarem ac fructum. Maiora enim tecta et aedificamus pluris et tuemur sumptu maiore. Minora cum sunt, quam postulabat fundus, fructus solent disperire.*

⁷⁶⁶I 13, 6. – A kétnyelvű akadémiai Varro-kiadásban – 71. 1. – tévesen I 3, 6 szerepel; hasonlóképpen AAH 18 (1970) 124. – A témához l. még STEINWENTER 1942, 13.

⁷⁶⁷L. MARÓTI 1963, 219–221. = 1966, 48–50.

⁷⁶⁸Cato 5, 1–2, 5–7. – Cato sokak által kifogásolt zsugoriságára, ridegségére vonatkozóan R. GOUJARD (1975, XLIII) megjegyzi, hogy ugyanezekkel a szemrehányásokkal lehetne illetni a legtöbb korabeli parasztot, sőt ezek a vonások falun napjainkban is megtalálhatók. L. még THIELSCHER 1963, 181.

⁷⁶⁹Vö. Plautus, Bacch. 976; Terentius, Heaut. 142.

⁷⁷⁰7, 1. Vö. Plaut. Asin. 341. – L. még Catónál: 37, 5; 50, 2.

⁷⁷¹64, 2. Vö. Colum. XII 52, 4.

⁷⁷²N. H. XV 33, XVII 263. Hasznosságát Varro is kiemeli: I 55, 7. – Úgy látszik, nem ment át eléggé a köztudatba. L. még Philón, Mechan. VIII 6. Részletesen l. MARÓTI 1963, 220–221. = 1966, 49–50.

⁷⁷³38, 1–4. Vö. c. 16., ill. Vitruv. V 11. L. még E. JÜNGST–P. THIELSCHER: RömMitt 51 (1936) 145–180.

⁷⁷⁴Vö. D. 8, 3, 6, 1: . . . *ius caleis coquendae et lapidis eximendi et harenae faciendae* . . . ; vö. uo. 7, 1, 13, 5. – Plutarchos (Cato 21, 5) szerint Cato hasznót húzott a melegvíz-forrásokból és a kallósok által felhasznált telkekből is. Az ilyesmikből adódó jogi problémákra vonatkozóan l. D. 39, 3, 3.

⁷⁷⁵Vö. D. 8, 3, 6 pr.: *veluti si figlinam haberet, in quibus vasa fierent, quibus fructus eius fundi exportarentur (sicut in quibusdam fit, ut amphoris vinum evehatur aut ut dolia fiant), vel tegulae ad villam aedificandam. sed si, ut vasa venirent, figlinam exercerentur, usus fructus erit.* L. még pl. uo. 33, 7, 25, 1. – A tartományi gazdaságokban működő fazekasműhelyekre vonatkozóan l. N. BROCKMEYER: AncSoc 5 (1975) 222. Vö. pl. CIL XI 1147 (Tabula Veleia) 44. P. 89: *fundum Iulianum cum figlinis et colonis* . . . Vö. főntebb 246. l. és 462. j.

⁷⁷⁶Varro I 2, 22. = fg. 13. (SPERANZA) = fg. 7. (KOLENDO).

⁷⁷⁷L. MARÓTI 1970, 118. 1., 61. j. = 1971, 55. 1., 164. j.

⁷⁷⁸ MARTIN 1971, 85, 89. Vö. SIRAGO 1971, 50–51.

⁷⁷⁹ Vö. MARÓTI E.: AntTan 21 (1974) 190. 1., 12. j.

⁷⁸⁰ Vö. HOFFMANN T.: i. m. 77.

⁷⁸¹ L. Varro I 16, 5. = Saserna fg. 1. (SPERANZA) = fg. 5. (KOLENDO, l. még uő. uo. 38. 1.) Vö. Cato 5, 2, 3, 5, ill. Plut. Cato 21, 1 (a *vilicusra* vonatkozóan, így Colum. I 8, 7 is Catót idézve); Varro I 16, 4; Liv. V 3, 8. – Vö. (STAJERMAN 1969, 95) Colum. I 8, 12; Seneca, Epist. 49, 10.

⁷⁸² 11, 1; vö. Varro I 23, 4. Ehhez l. MARÓTI 1970, 126. 1., 94. j. = 1971, 73. 1., 219. j. L. még H. DOHR számításait: 1965, 51.

⁷⁸³ Vö. A. GNIRS: Jb. f. Altertumskunde 2 (1908) 138, egy Brioni szigetén feltárt bortárolóról. L. még M. J. SZERGEJENKO: Pompeji. Bp. 1960, 358–359.

⁷⁸⁴ L. FÖLDES L.: i. h. 349, 344.

⁷⁸⁵ L. MARÓTI 1963, 218–219. = 1966, 46–47. L. még Iul. Front. De limitibus A 78 (CAR I p. 14.), ill. A 47 (uo. p. 11.), ill. már Xen. Oik. 17, 2, továbbá a II. fejezet *Operarii* – *opera* és „Quid est agrum bene colere?” c. részeit. Vö. HOFFMANN T.: i. m. 71.

⁷⁸⁶ 1, 3. Vö. MARÓTI 1963, 218. = 1966, 47. L. még VDI 1953 (3) 3; SZERGEJENKO 1958, 150.

⁷⁸⁷ Vö. Varro I 16, 5: *quibus utrisque rebus evehi atque invehi ad multa praedia scimus*. L. viszont Polyb. (II 15, 1) közlését az útszegény Pó-vidék alacsony gabona- és boráirairól a század közepén.

⁷⁸⁸ L. Columella értékelését: I 3, 3. – Esetleg szállítási nehézségekkel magyarázhatók a De agr. 147 és 148, 2 megszorításai.

⁷⁸⁹ I 16, 1 negatív megfogalmazásban; 16, 3: *Itaque sub urbe colere hortos late expendit*; 16, 6: *Eundem fundum fructuosiore faciant vecturae, si viae sunt, qua plaustra agi facile possunt, aut flumina propinqua qua navigari possit* . . .

⁷⁹⁰ I 2, 3: . . . *nec procul a mari vel navigabili flumine, quo deportari fructus et per quod merces invehi possint*; vö. I 3, 3. = Cato, fg. *incertae sedis* 4., in: SPERANZA 1974, 22–23. 1.

⁷⁹¹ X 26, 8. – MARÓTI 1963, 218. 1., 16. j. (= 1966, 47. 1., 144. j.) tévesen 20, 8. – Vö. még Vitruv. I 5, 1 THIELSCHER (1963, 178–179) megjegyzéseivel.

⁷⁹² Így volt ez már az V–VI. századi Athén esetében is. Elég erre vonatkozóan Aristophanés egy töredékére (Hórai, fg. in Athen. Deipn. IX 372) utalni, amely az athéni piac gazdag áruválasztékáról ad képet.

⁷⁹³ Vagy *suburbanum, sub urbe hortus*. – Új összefoglaló irodalom: SZERGEJENKO 1958, 150–160; DOHR 1965, 66–73; WHITE 1970, 393–394; KUZISCSIN 1973, 133–149. – Egy ilyen piacra termelő

pompeii kertészet feltárásáról számol be legutóbb W. F. JASHEMSKI: The Discovery of a Market-Garden Orchard at Pompeii: The Garden of the „House of the Ship Europa”. AJA 78 (1974) 391–404. L. még MARÓTI E.: A *fundus suburbanus* problémái Catónál. AntTan 26 (1979) s.a.

⁷⁹⁴c. 7–8.; a 9. *caputot*, amelyik a füzes telepítését tárgyalja, THIELSCHER (1963, 204) tévesen kapcsolja ide.

⁷⁹⁵7, 1; vö. Varro I 16, 3: *sub urbe colere hortos late expedit, sic violaria ac rosaria, item multa quae urps recipit* . . .; Seneca, Epist. 87, 7.

⁷⁹⁶Vö. 8, 2: *fundum suburbanum, et qui eum fundum solum habebit, ita paret itaque conserat, uti quam sollertissimum habeat.*

⁷⁹⁷7, 1: *in eodem fundo suum quidquid conseri oportet.* – Említést érdemel ebben az összefüggésben a *Priapeia* c. gyűjtemény (Poetae Latini Minores I. ed. AE. BAEHRENS) két darabja: a 23, 1–2 említ virágokat (*viola, rosa* – vö. Varro I 16, 3), főzelékféléket (*olus*) és gyümölcsöket (*poma*). A terjedelmesebb 51. darabban pedig több mint húsz különféle gyümölcs, zöldség- és főzelékféle, ill. fűszernövény szerepel.

⁷⁹⁸A város környéki gyümölcsös jövedelmezőségéhez l. Plin. XVII 18. A friss gyümölcs magas árához l. uő. XV 40, ill. már Lucilius, fg. 198–199. (M.) = 195–196. (K.)

⁷⁹⁹8, 2 *nuces Graecae*; vö. AntTan 22 (1975) 262–264.

⁸⁰⁰7, 4; vö. 117; 144, 5; 58.

⁸⁰¹8, 2. – THIELSCHER (1963, 208) jogosan feltételezi, hogy előtte kieshetett az *olus-holus* szó. Főzelékfélékre vonatkoztatja a helyet DOHR (1965, 67) is; Goujard fordítása („des légumes de toute sorte”) is erre a felfogásra vall. – Az előző *hortum* szó nyilván magára a birtokra vonatkozik, vö. Varrónak a 774. jegyzetben id. helyét, ill. D. 50, 16, 188: *olitorii horti*. – Columella X 130 szerint az egész Latiumtól Bruttiumig terjedő partvidéken kiváló főzelékféléket termesztettek és szállítottak Rómába.

⁸⁰²62: *exiguus spatio, variis sed fertilis herbis*; l. továbbá 71 skk.

⁸⁰³Vö. H. WISKEMANN: Die antike Landwirtschaft und das von Thünen'sche Gesetz. Leipzig 1859, 42; SZERGEJENKO 1958, 150–151; DOHR 1965, 67.

⁸⁰⁴Vö. Plin. XIX 147; XVI 173. L. még MARÓTI E.: AntTan 19 (1972) 17, 24. – WHITE (1973, 441) szerint az antik mezőgazdaságban a gaz volt a fő ellenség: ha ez általában igaz, különösképpen igaz a konyhakert esetében.

⁸⁰⁵Vö. HOFFMANN T.: i. m. 109.

⁸⁰⁶ Vö. legutóbb J. M. FRAYN: JRS 65 (1975) 38.

⁸⁰⁷ 24, 1: *vilicus horti*, vö. 10, 4; 42, 1.

⁸⁰⁸ 8, 2. – Az utóbbiak termesztésének kifizetődő voltához l. Plinius, N. H. XV 141. Egy piacra termelő virágkertészet feltárásáról számol be W. F. JASHEMSKI: AJA 83 (1979) 403–411.

⁸⁰⁹ Vö. Colum. VII 8, 1; 3, 13. L. még ORTH: Landwirtschaft. PW–RE XII (1924) 649; M. J. SZERGEJENKO: VDI 1955 (1) 32; DOHR 1965, 72.

⁸¹⁰ II 11, 1: *lacte est omnium rerum, quas cibi causa capimus, alimentum maxime alibile, et id ovillum, dein caprinum*. – Említést érdemel ebben az összefüggésben Cato közmondásszerű kijelentése. *Et in Italia atras capras lacte album habere* (IORDAN 1860, inc. 11. rell. 7.)

⁸¹¹ Cato 150, 1; Varro II 11, 3.

⁸¹² *mirum barbaras gentes, quae lacte vivant, ignorare aut spernere casei dotem*, XI 239, uő. ismerteti a korabeli Rómában kedvelt sajtféle- ségeket is, XI 240.

⁸¹³ Vö. c. 75., 84., 85. – A témához összefoglalóan l. A. HAURI- KARRER: Lateinische Gebäckbezeichnungen (Zürich 1972) c. érteke- zését. Vö. MARÓTI E.: AntTan 22 (1975) 262 skk.

⁸¹⁴ Vö. Martialis X 48, 11; XI 53, 8; Plin. Epist. I 15. A tyúkok tojáshozamára l. Plin. N. H. X 146.

⁸¹⁵ Vö. Cic. Ad fam. IX 20, 1; Hor. Serm. I 3, 6 és Porph. ad 1., továbbá Petron. Sat. 33.

⁸¹⁶ Iuvenalis 11, 71; Martialis I 56, 12.

⁸¹⁷ 143, 3: *gallinas multas et ova uti habeat*.

⁸¹⁸ SZERGEJENKO 1958, 152. – De agr. 89–90: az itt említett tyúkok, libák és fiatal galambok tömése-hizlalása is feltehetően még nem eladásra történt.

⁸¹⁹ II 3–11. c. – Vö. MARÓTI 1970, 126 skk. = 1971, 73 skk.

⁸²⁰ VII 3, 13. Vö. Ovid. Ex Ponto IV 8, 41; Martialis VII 30, 79, 12.

⁸²¹ Colum. VII 9, 3. Vö. DOHR 1965, 70–71.

⁸²² Éppen ezért nem értjük, mit talált újnak J. BURIAN [Gymna- sium 81 (1974) 452–453] M. I. Finleynek azon megállapításán, amely szerint az egyes városok közötti gazdasági kapcsolatok számára a fo- lyami és tengeri utak fontosabbak voltak, mint a szárazföldiek, bele- értve a híres itáliai közúti hálózatot is.

⁸²³ A tengeri hajózás, szállítás gyorsaságára, nagyobb távolságok megtételének időtartamára vonatkozó római kori adatokat l. L. FRIED- LÄNDER: Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms I¹⁰. Leipzig 1922, 377 skk.

⁸²⁴ L. MARÓTI 1964, 12–13. = 1966, 23–24.

⁸²⁵ Vö. KAUFMANN 1964, 23.

⁸²⁶ *Medios ille agros secat navium patiens omnesque fructus devehit in urbem.*

⁸²⁷ *Fundus* = *villa* + *ager*: D. 50, 16, 21. Vö. SCHULTEN, in: *DizEpigr.*, s. v. *Fundus*.

⁸²⁸ „birtokainak kiválósága [mert 13 földbirtokot hagyott hátra, amelyek mind majdnem közvetlenül a Tiberis mellett fekszenek].” – Különben Cicero (*De rep.* II 5, 10) Róma helyének a megválasztását az árucserre lebonyolítása szempontjából igen kedvező helyzet alapján tartja különösen szerencsésnek; folyó mellett és tenger közelében fekszik, ez mind a szükségletek behozatala, mind a fölösleg kivitele szempontjából előnyös.

⁸²⁹ Vö. I. MITROFAN: *Acta Musei Napocensis* 11 (1974) 59.

⁸³⁰ 1, 3. A forgalmasság szempontjához l. főntebb A köztársaság kori útépitkezés és az itáliai árugazdaság c. részben.

⁸³¹ L. pl. A. KAHANE–L. MURRAY THREIPLAND–J. WARD-PERKINS: *PBSR* 36 (1968) 155. 1., 20. ábra; WHITE 1970, 386. l., 3. ábra.

⁸³² KAUFMANN 1964, 30–31.

⁸³³ 22, 3. Hasonlóképpen *Plaut. Most.* 823; *Asin.* 432–433.

⁸³⁴ A *iugera* (és nem *iugeris*) olvasat igazolására és értelmezésére l. A. SALVATORE: *Maia* 3 (1955) 233.

⁸³⁵ Mint BREHAUT 1933 XXIII., ill. 4. l.; FRANK 1962, 104; SZ. L. UTCSENKO: *VDI* 1953 (4) 158; G. SCHROT: *VDI* 1959 (2) 59.

⁸³⁶ MARÓTI 1963, 224. = 1966, 54–55, ill. *AntTan* 19 (1972) 175.

⁸³⁷ PRITSCHARD: *Historia* 18 (1969) 546: „list of priorities”; DELLA CORTE 1969, 223: „secondo il loro reddito”; SIRAGO 1971, 49–50: „scala di preferanza”; WHITE 1973, 450: „represents an order of profitability”; PERCIVAL 1976, 147: „in order of profitability”.

⁸³⁸ *VDI* 1949 (1) 86–92: *Katonovszkaja skala raznüh zemelnüh uگویj*.

⁸³⁹ L. kritikai szövegkiadásában (M. Porci Catonis *De agri cultura*. Ed. A. MAZZARINO. Lipsiae 1962) p. XXIII., ill. p. 8. ad l. c.

⁸⁴⁰ Vö. MARÓTI 1970, 108. = 1971, 43.

⁸⁴¹ Munkásságáról és töredékeit l. SPERANZA 1974, 46–55.

⁸⁴² Vö. SPERANZA 1974, 58–59.

⁸⁴³ Varro I 7, 10. Vö. MARÓTI 1970, 117. = 1971, 54–55. A *pratium* besorolásával kapcsolatos, Catót is érintő problémákról l. alább A mezőgazdasági áruterelés fő ágai c. részben.

⁸⁴⁴ N. H. XVIII 29. A teljes összefüggés megvilágítja Cato szempontjait is; erre l. alább A mezőgazdasági árutermelés fő ágai c. rész egyes tételeinél.

⁸⁴⁵ III 3, 7; vö. 1, 3; 2, 3; 3, 5.

⁸⁴⁶ Kevésbé valószínű, hogy a *centum* szó utólagos betoldás, mint azt GOUJARD (1975, 123. l.) véli. – DAVID O. ROSS, JR. [CIPh 74 (1979) 55–56] szerint az *optimo loco* kitétel csak a *vineára* vonatkozik, a többi nyolc tételre nem; különös egyébként, hogy a szerző Keil szövegkiadása alapján dolgozik, Mazzarino mérvadó kritikai kiadásáról nem vesz tudomást.

⁸⁴⁷ Vö. Ulp. D. 50, 14, 5 pr. L. még STEINWENTER 1942, 22–23.

⁸⁴⁸ L. pl. Formulae Merovingici et Karolini Aevi (MGH LS V. Formulae), ed. K. ZEUMER. Hannover 1886; Formulae Andecavenses 37, 41; Form. Arvernenses 6; Marculfi Formularum liber I. 14d; Formulae Visigothorum 8; stb.

⁸⁴⁹ L. ED. MEYER: Kleine Schriften I². Halle/Saale 1924, 142, 155; M. WEBER: Die römische Agrargeschichte. Stuttgart 1891, 226 skk.; ORTH: PW-RE XII (1924) 647–648, 668–670, s. v. Landwirtschaft; M. ROSTOVITZ: PW-RE VII 128, s. v. Frumentum; SCALAIS 1928a, 180, 183; G. SCHROT: VDI 1959 (2) 60; W. KRENKEL: Romanitas 6–7 (1965) 131, 132; WHITE 1973, 444–446.

⁸⁵⁰ A latifundiumok elterjedtségére vonatkozó felfogás kritikáját l. V. I. KUZISCSIN: VDI 1957 (1) 64 skk. Az itáliai latifundiumok kialakulásának KUZISCSIN legutóbb külön monográfiát szentelt: Genezisz rabovlagyelcseszkih latifundij v Italii. Moszkva 1976. Az itáliai birtoktípusokra, méreteikre l. J. ČESKA: BCO 5 (1960) 271–272. A dél-itáliai legelőgazdálkodásra l. legutóbb C. A. YEO: TAPhA 79 (1948) 275 skk.; WHITE 1973, 466.

⁸⁵¹ VDI 1959 (2) 62.

⁸⁵² MARTIN 1971, 13.

⁸⁵³ ZfGW 8 (1960) 361–362. Vö. DOHR 1965, 126.

⁸⁵⁴ Vö. GUMMERUS 1906, 55–56; J. RUELENS: Études Classiques 19 (1952) 332, 337–338; J. E. SKYDSGAARD: Varro the Scholar. Studies in the first book of Varro's De re rustica. ARID IV Suppl. Copenhagen 1968, 39. Ellentétes következtetésre jut DOHR 1965, 76 skk.

⁸⁵⁵ J. KROMAYER: Die wirtschaftliche Entwicklung Italiens im II. und I. Jahrh. v. Chr. NJb 1914, 145–169. Vö. G. SCHROT: VDI 1959 (2) 60.

⁸⁵⁶ Vö. BRUNT: JRS 52 (1962) 74 skk.; STAJERMAN 1969, 4–5; DOHR 1965, 75, 79, 82, 151; WHITE 1970, 398 skk.

⁸⁵⁷ MARTIN 1971, 88–89.

⁸⁵⁸ L. pl. VDI 1949 (1) 87, 90; Uo. 1952 (4) 39–40; M. J. SZERGEJENKO: Pompeji. Bp. 1960, 350–351; Uő. 1958, 25–63. – H. DOHR (i. h.) kiemeli, hogy az állatok táplálása, hizlalása céltárból is sok árpára, tönkölyre volt szükség.

⁸⁵⁹ SZERGEJENKO 1958, 150. Vö. WHITE 1970, 52 skk.

⁸⁶⁰ Mint azt J. ČESKA megállapította, az oikos-típusú gazdaságok szükségszerűen az olyan vidékekre szorultak vissza, ahol a közelben nem volt nagyobb település; vö. ŠIMOVIČOVÁ 1971, 12–13.

⁸⁶¹ Mint FOUCHER (1957, 43) hangsúlyozza, az itáliai kisbirtokok nem konkurrálhatott a szicíliai gabonával.

⁸⁶² Utóbbira vonatkozóan l. ŠIMOVIČOVÁ 1971, 26.

⁸⁶³ A helyi piacok szükségleteinek ellátásán túl Itália nem termelt gabonát; Rómába, a hadsereg számára a tartományok s a tengerentúli kereskedelem szállítottak, vö. ROSTOVTZEFF: PW–RE VII 128. Polybios (III 91, 1) szerint a campaniai kikötők mindenekelőtt gabonát vesznek át a tengerentúlról.

⁸⁶⁴ NJb 1914, 157. Vö. G. SCHROT: i. h. 61.

⁸⁶⁵ VDI 1952 (4) 43.

⁸⁶⁶ HEICHELHEIM 1938 I. 464.

⁸⁶⁷ Vö. Liv XXIX 36, 1–2, ill. XXX 38, 5.

⁸⁶⁸ Mai mértékegységben kb. 250 ezer hl = kb. 1500 vagon rakományal. Részletesen l. N. A. MASKIN: VDI 1949 (2) 49–50.

⁸⁶⁹ HATZFELD 1919, 218.

⁸⁷⁰ II in Verr. III 11; II 5; Pro lege Manil. 34.

⁸⁷¹ Vö. Liv. XXVI 40, 15–16; XXVII 5, 3–5; XXXIII 42, 8; Strab. VI p. 273, 7.

⁸⁷² Cic. II in Verr. 5. Vö. Florus II 7, 3: *quodam modo suburbana provincia*. – E. HAULER (Zu Catos Schrift über das Landwesen. Progr. Wien 1896, 4) joggal hivatkozik arra, hogy Cato a nyári munkákat, a gabonatermesztés szempontjából legfontosabb időszaki tennivalókat alig említi.

⁸⁷³ A különféle beszolgáltatási kötelezettségekről Cicero tájékoztat, l. II in Verr. III 13–; V 21.

⁸⁷⁴ L. Cicero, Pro lege Manil. 34; Plut. Pomp. 26, 7; Zonar. X 3., p. 476., Varro, II praef. 3; Cic. P. Scauro 22, 39; Dio XLI 16.

⁸⁷⁵ 3, 1; 6, 3; vö. Varro I 23, 7; Plin. XVIII 31; Colum. I 4, 8.

⁸⁷⁶ Vö. 6, 1, illetőleg mellékesen, osztott vetésforgóval az *oletumon*, a fasorok közötti területen a takarékos helykihasználás érdekében.

⁸⁷⁷ Mindenesetre a SZERGEJENKO [VDI 1952(4) 43] által említett példák közül csak a c. 36. vonatkozik a gabonaföldre; az 5, 8 az olajfa gondozására, a 38, 4 pedig a mák vetésének az előkészítésére utal.

⁸⁷⁸ Különben a római jogi gondolkodás számára a *familia rustica* értelmezéséhez szükséges gabonamennyiség a birtok felszereléséhez, az *instrumentum fundi*hoz tartozott, l. D. 33, 7, 12 pr. Vö. STEINWENTER 1942, 74.

⁸⁷⁹ VDI 1949 (1) 90–91.

⁸⁸⁰ 3, 5; 12–13; 20–22.

⁸⁸¹ 22, 3. Vö. GUMMERUS 1906, 47, uő.: Industrie und Handel, in: PW-RE IX (1916) 1453.

⁸⁸² 3, 2, 5; 64–67. Az egyes munkafázisok végzőire vonatkozó gyakrabban előforduló megjelölések a *strictor*, *legulus*, *factor*. Egy ritkábban említett feladatkör volt a *capulator*: egy erre vonatkozó epigráfiai adattal foglalkozik A. T. SARTORI: CSDIR 4 (1972–73) 161–170. – L. még alább az *Operarii – opera* c. részben, 1089. j.

⁸⁸³ 64, 1. Vö. Colum. XII 18–19; Plin. XV 10–18.

⁸⁸⁴ *plurimumque aetatis annuo est*; Plin. XV 7.

⁸⁸⁵ N. H. XV 7. – Egy kiváló borfajta, az ún. *Falernum Opimianum* hosszú időn át való tárolására l. ILLRP ner. 1178–1180. Plin. XV 94, vö. Petron. Sat. 34. – Természetesen a bor kezelésével is akadtak problémák, még a császárkorban is előfordult, hogy megecetesedett, amiből aztán jogi viták keletkezhettek – mi bor, mi nem, mi ecet, mi nem, ill. minek kell felfogni a megsavanyodott-ecetesedett bort, amit végrendeletileg hagyományoztak valakire, l. D. 33, 6, 9 pr., ill. 1–2.

⁸⁸⁶ HÖRLE (1929, 204) számításai szerint; vö. újabban G. SCHROT: VDI 1959 (2) 74, 78.

⁸⁸⁷ Vö. G. SCHROT: i. h. 74.

⁸⁸⁸ Colum. V 8, 2; vö. 9, 11: *alternis annis fructis induuntur*. Plin. XV 3, 12; Varro I 55, 2. L. még DOHR 1965, 64; WHITE 1973, 441. – Különben Plinius (XV 1; XXI 57) Theophrastosra hivatkozva azt állítja, hogy az olajfa a tengerparttól legfeljebb 50–60 km távolságra él meg, beljebb nem, ami természetésének korlátozott lehetőségére vall.

⁸⁸⁹ T. FRANK: CAH VIII 338; BREHAUT 1933, XXVI; M. J. SZERGEJENKO: VDI 1952 (4) 39; uő. 1958, 122 skk.; DOHR 1965, 59. L. viszont a 891. jegyzetet. – Az itáliai olajtermesztésre vonatkozó fontosabb irodalmat l. F. GHINATTI: *Olivocultura Italica*. Atti e mem. Soc. Istriana di Arch. e Storia 75 (1975) 31. 1., 1. j.

⁸⁹⁰ Vö. R. SCALAIS: MusBelg 29 (1925) 149; DOHR 1965, 59; PEKÁRY 1976, 87.

⁸⁹¹ Vö. ORTH: *Landwirtschaft*, PW-RE XII (1924) 648; L. DALMASO: *La viticultura ai tempi dell' Impero Romano*. Roma 1940, 9 – M. J. SZERGEJENKO [VDI 1952 (4) 41] döntő jelentőséget tulajdonít a közép-itáliai olajtermelés fellendülésében a II. sz. első negyedétől meg-

nyíló Gallia Cisalpina-beli piacnak. Meglátásai, az itáliai belső piacnak az életszínvonal-emelkedés által előidézett igénynövekedésére hivatkozó T. Frankkel szemben alapjában véve helyesek. Azonban, mint arra a Délos szigetén talált feliratok és itáliai eredetű bélyeges olajos- és boroshordó töredékek alapján M. ROSZTOVCEV (CAH VIII 644) felhívta a figyelmet – s mint azt fõntebb (Az itáliai belső piac és a tengerentúli kereskedelem c. részben) láthattuk –, ennél jóval szélesebb összefüggésekkel kell számolnunk.

⁸⁹² Bár FOUCHER számításai szerint (1957, 45. 1., 8. j) magára a szőlészetre-borászatra vonatkozó tanácsai több mint kétszeresét teszik ki az olajtermesztésre vonatkozóknak.

⁸⁹³ Vö. M. J. SZERGEJENKO: VDI 1952 (4) 38–39; E. JÜNGST – P. THIELSCHER: Bonner Jahrbücher 154 (1954) 34. Különben Catót igen érdekelhette ez a kérdés: jellemző rá, hogy még az *Origines*ben is kitért egyes vidékek leírásánál azok borhozamára, I. I fg. 43. = Varro I 2, 7.

⁸⁹⁴ Vö. Plin. XIV 12.

⁸⁹⁵ Non p. 542: *dolia, vasa grandia, quibus vinum reconditur*. Jogi megszorítás: D. 50, 16, 206. Egyéb jogi vonatkozásokat l. STEINWENTER 1942, 94 skk.

⁸⁹⁶ 33, 3. Vö. G. STEINER: CIJ 51 (1955) 59; DOHR 1965, 97.

⁸⁹⁷ XVIII 29. S nyomban a következő (30) pontban szerepel Cato gazdálkodási alapelveinek az összegezése, l. lejjebb 186. 1. és 1018. j.

⁸⁹⁸ XIV 87, vö. XIV 8; Varro I 2, 7; Colum. III 8, 5.

⁸⁹⁹ Vö. HATZFELD 1919, 46, 153, 220.

⁹⁰⁰ L. Plin. XVII 164–166, 185–186, 199–203; Varro I 8; Colum. IV 17; De arb. 4, 1–2. Vö. Cato 32–33.

⁹⁰¹ Leírásukat l. WHITE 1970, 231–236; ábrázolásukat uo. 234–235, ill. AJA 73 (1973) 34. Korábbi irodalmat l. MARÓTI 1963, 219. 1., 20. j. = 1966, 48. 1., 149. j. A Cato-féle *vinea* esetében elsősorban karós művelésre következtethetünk, vö. 33, 1–2; 49, 2; 114.

⁹⁰² L. W. F. JASHEMSKI: The Discovery of a Large Vineyard at Pompeii. AJA 77 (1973) 27–41.

⁹⁰³ Vö. Colum. X 130 skk. (passim). L. még Martialis VII 31, 9–12.

⁹⁰⁴ XI 3, 8: *Locum autem prius eligi conveniet, si permittit agri situs, iuxta villam praecipue pinguem quique adveniente rivo vel, si non sit fluens aqua, fonte puteali possit rigari. sed ut certam perennitatis puteus habeat fidem, tum demum effodiendus est . . .* Vö. X 23, 5; 43, 4; 143, 4.

⁹⁰⁵ L. Colum. XI 3, 8. Vö. Plin. XIX 60: *Hortos villae iungendos non est dubium riguosque maxime habendos, si contingat, prae fluo amne, si minus e puteo . . . rigatos.* Továbbá Pallad. IX 9. Vö. már Sall. Hist. fg. (M.) III 94. (vö. Plut. Crass. 9, 5), ill. Hor. C. I 7, 14; III 16, 29–30; Serm. II 6, 2.

⁹⁰⁶ Később Seneca (Epist. 86, 4) Scipio Africanus villájának leírásakor elismeréssel említi annak ciszternáját, amely akár egy egész hadsereg ellátására is alkalmas lett volna. A víztároló építéséhez l. Pallad. I 17.

⁹⁰⁷ A kertgazdaság produktivitását WHITE (1970, 49) joggal mondja megdöbbentőnek („astonishing”).

⁹⁰⁸ I 2, 10. A kertészet jövedelmezőségére l. még Colum. X 317, 327.

⁹⁰⁹ c. 9. Vö. Colum. IV 30, 4; V 7, 1: . . . *ubi aliae arbores difficiliter comprehendunt* . . . Uő. De arb. 29, 1; Plin. XVII 141.

⁹¹⁰ Vö. Varro I 22, 1; Plin. XVII 174. L. még A villa-gazdaságok iparcikkszükségelei c. részben felsorolt tételeket és WHITE (1975) hivatkozott helyeit. – Egy fonottáru-kereskedő (*viminarius*) sírkőfeliratát l. CIL XII 4522. Vö. PW-RE VII A 1443, nr. 10.

⁹¹¹ Vö. Plin. XVII 141: *Restat earum ratio quae propter alias seruntur ac vineas maxime, caeduo ligno. Principatum in his optinent salices* . . .

⁹¹² Cato 6, 4. = Varro I 22, 4; Cato 33, 5; Plin. XVI 176; Pallad. IV 1, 2.

⁹¹³ *Caedua salix*: Plin. XVI 175; XVII 147, l. még uo. 141: *caeduo ligno*; vö. Colum. IV 31, 2: *perticalis salix*.

⁹¹⁴ XVII 143: *Perticas ex ea caedi iustum est quarto fere anno.*

⁹¹⁵ XVII 147; Col. IC 30, 2. L. alább a *silva caeduával* foglalkozó részt, ill. a következő fejezetrészt.

⁹¹⁶ XVI 175, vö. Colum IV 30, 2.

⁹¹⁷ L. Cato 6, 3; 47; Plin. XVI 173; XVII 144.

⁹¹⁸ I 16, 3: . . . *quae supersunt venire possunt, ut quibusdam pedamenta, perticae aut harundo, fructuosior fit fundus* . . .

⁹¹⁹ L. Ulp. D. 7, 1, 9, 7: *nam et Trebatius scribit . . . harundinetum posse fructuarium caedere, sicut pater familias caedebat, et vendere, licet pater familias non solebat vendere.*

⁹²⁰ L. Paul. D. 18, 1, 40, 4: *Cum fundus quis vendiderat et omnem fructum receperat, et arundinem caeduam . . . in fructu esse respodit.* – Vö. MARÓTI E.: AntTan 19 (1972) 181–182. L. még alább a 964. jegyzetben jelzett helyeket.

⁹²¹ 37, 3: *Per hiemem lucubratione haec facito: ridicas et palos, quos pridie in tecto posueris, siccus dolato.* L. még Pallad. II 22; XII 5; XIII 2. Vö. MARÓTI E.: AntTan 16 (1969) 85.

⁹²² XI 2, 90. Columella (XI 2, 12) megállapítja, hogy hány szőlőkarót lehet „egy műszakban” megfaragni.

⁹²³ c. 9. Vö. 149, 1. L. még 8, 1: *pratum si irriguum habebis, si non erit siccum, ne fenum desiet, summittito.* – Egyébként a *pratum* különféle összefüggésekben számos alkalommal szerepel Catónál; l. pl. 1, 7; 2, 4; 5, 8; 9, 2; 29, 3; 50, 1; 53; 149.

⁹²⁴ Plut. (Cato 21, 5) szerint Cato azt mondta, hogy ebben sok kárt még Iuppiter sem tehet.

⁹²⁵ XVI 175, l. főntebb 167–168. l.

⁹²⁶ Egy a *pratum* besorolásával kapcsolatos részletkérdésre vonatkozóan l. AntTan 23 (1976) 159.

⁹²⁷ AntTan 19 (1972) 175–182.

⁹²⁸ L. 5, 8; 6, 3; 30; 37, 2; 54, 1, 4. – A témához összefoglalóan l. J. TRIER: *Venus. Etymologien um das Futterlaub.* (Münstersche Forschungen 15.) Köln–Graz 1963, 1–38.

⁹²⁹ Így Ch. Lecrivain, P. Thielscher, O. Makkonen, R. Goujard, ill. nálunk Szilágyi J. Gy.

⁹³⁰ L. AJA 77 (1973) 32. A 927. jegyzetben id. dolgozatunk 14. jegyzetéhez az *arbores finales* vonatkozásában kiegészítésül megemlíthetjük még Agenn. Urbici: *De contr. agr. B. 52 (CAR I p. 34.)* közlését.

⁹³¹ Vö. Cato, c. 65.: *oleam stringere*; Verg. Georg. I 305: *glandes . . . stringere.*

⁹³² CIL I² 366 = XI 4766 = ILS 4911 = BRUNS 1909, 283 b, vö. Tab. Iguv. VII b 4 pr.

⁹³³ L. Élet és Tudomány 16 (1972) 1867.

⁹³⁴ XVI 193: *Cato hominum summus in omni usu de materiis.* – A *materia*, ill. a *ligum* mibenlétére vonatkozóan l. Ulp. D. 32, 55 és Paul. D. 32, 56.

⁹³⁵ A részletkérdésekre vonatkozóan l. AntTan 19 (1972) 179–180.

⁹³⁶ Vö. ROSTOVTZEFF 1929 I. 132. 1. és 304. 1., 21. j. A bruttiumi *silva Sila* erdőségben folyó fakitermelés jelentőségéhez l. Diod. XX 15, 56; Vö. TOYNBEE 1965 II. 345–346. – Egy fakereskedő (*negotiator materiarius*) Róma környéki sírfeliratához l. H. COMFORT: AJA 64 (1960) 274.

⁹³⁷ A szőlőkaró más kérdés; erre vonatkozóan l. AntTan 19 (1972) 180–181, ill. a következő fejezetrészt.

⁹³⁸ L. AntTan 19 (1972) 180–182. – Az itt idézett Gaius-féle definícióra (vö. 38. j.) vonatkozóan l. még R. MARTINI: *Le definizioni*

dei giuristi. Univ. di Milano. Studi di diritto romano. III. Milano 1966, 104.

⁹³⁹ A *Sententia Minuciorum* (ILLRP 517, 32–35) biztosítja az *ager compascuus*on a tűzifa és a feldolgozni való faanyag (*ligna materiam-que*) kivágását; vö. E. SERENI: *Comunità rurali nell'Italia antica*. Roma 1955, 433, 483. L. még a 194-ben alapított (Liv. XXXIV 45, 1) Puteolira vonatkozó *lex Puteolana* (ILLRP nr. 518.) 5., 18–19., 20., 23. és 29. sorait; továbbá a 941. jegyzetben említett törvény XXVIII 1. és 3. pontját.

⁹⁴⁰ AntTan 19 (1972) 179. 1., ill. 182. 1., 46. j.

⁹⁴¹ Iul. Frontinus, *De arte mensoria* F 25^V (CAR I p. 17.) MGH Leg. Sect. I. Tom. II. Pars. I. *Leges Burgundiorum*. (i. sz. V. sz.) Hannover 1902, XXVIII 2.

⁹⁴² Az alábbiakra részletesebben l. AntTan 26 (1979) s.a.

⁹⁴³ Ezért is nevezi a futtatásra telepített faültetvényt *ulmarium*nak; V 6, a fák ültetéséről, neveléséről és gondozásáról l. V 6, 6–18, a szőlő ültetéséről, ápolásáról stb. V 18–37.

⁹⁴⁴ V 6, 5–6. – Vergilius kizárólag az *ulmust* említi az *arbutum*mal kapcsolatban: Ecl. 2, 70; Georg. I 2.

⁹⁴⁵ Plin. XVII 199. = fg. 9. (SPERANZA) = 10. (KOLENDO).

⁹⁴⁶ Col. III 3, 2. = fg. 5. (S.) = 10. (K.)

⁹⁴⁷ A hivatkozott helyeken kívül l. Ecl. 3, 10; Georg. II 89.

⁹⁴⁸ További megfontolásokat l. még KOLENDO 1973, 55–57.

⁹⁴⁹ Vö. Horat. Epod. 2, 9–10: *Ergo aut adulta vitium propagine / altis maritat populos . . .* Az *Auctores Latini* XVIII. (Bp. 1975) 522. lapján tévesen „szilfa”.

⁹⁵⁰ Vö. GOUJARD 1975, 125.

⁹⁵¹ Bár később Florentinus (Geop. IV 1, 1) úgy nyilatkozik, hogy éppen az *arbustum*ban termett szőlőből lesz a legfinomabb és legédeesebb bor: *καὶ γὰρ καλλίονα τὸν οἶνον, καὶ νομιμώτερον καὶ γλυκύτερον ἀποτελοῦσι . . .*

⁹⁵² Vö. ORTH: PW-RE XII (1924) 648, 657; M. J. SZERGE-JENKO: *Pompeji*. Bp. 1960, 249–254.

⁹⁵³ Vö. Plin. VII 148–151, ill. 59. L. még Colum. IV 26, 1; XI 2, 12–13.

⁹⁵⁴ Plinius (VII 150) szerint hét, Columella (IV 33, 1) szerint öt év után.

⁹⁵⁵ VII 149, vö. Colum. IV 30, 2 *consulto consitae* (sc. *silvae*) *castaneis*.

⁹⁵⁶ Plin. XVI 175; XVII 147; vö. XVII 141, *caeduo ligno*.

⁹⁵⁷ XVII 143: *Perticas ex ea caedi iustum est quarto fere anno*.

⁹⁵⁸ Vö. WHITE 1973, 52–104.

⁹⁵⁹ Cato 6, 4. = Varro I 22, 4; Cato 33, 5; Plin. XVI 176; Pallad. IV 1, 2.

⁹⁶⁰ Vö. Plin. XVI 173; vö. Colum. IV 30, 2.

⁹⁶¹ D. 7, 1, 9, 7, uo.: *Silvam caeduum vel harundinetum*. L. még alább 178. l.

⁹⁶² I 16, 3: . . . *quae supersint venire possint, ut quibusdam pedamenta aut perticae aut harundo, fructuosior fit fundus*.

⁹⁶³ IV 30, 1: . . . *agricola causam faciendi vineta non habet. cum omnia, quae sunt necessaria, extra fundum quaerenda sint*.

⁹⁶⁴ D. 33, 7, 37, 5, vö. 8, 5, 20, 1.

⁹⁶⁵ V. III 3, 5; 8; IV 30 1–2.

⁹⁶⁶ *haec quasi quaedam dotes vineis ante praeparantur*: IV 30, 1; *vineamque cum sua dote, id. est cum pedamentis et viminibus*: III 3, 8.

⁹⁶⁷ *sua dote*; vö. D. 33, 7, 27, 5: *fundos meos . . . cum suis salictis et silvis*.

⁹⁶⁸ III 3, 5. Az *instrumentum* mint gazdasági felszerelés definícióját l. D. 33, 7, 12 pr.

⁹⁶⁹ A *rastrum*ra vonatkozóan l. WHITE 1973, 52–56, 180.

⁹⁷⁰ L. uo. 37–40, 178–179.

⁹⁷¹ Az *instrumentum fundi* mibenlétével kapcsolatos vitás kérdésekhez l. STEINWENTER 1942, 35–36; ARANGIO–RUIZ: *Instrumentum*, in: *DizEpigr IV* (1942) 60. Vö. újabban M. KASER: *Das römische Privatrecht I*. (München 1955) 324, II². (München 1975) 246. l., 48. j., ill. 591. l.

⁹⁷² D. 8, 3, 6, 1, vö. 19, 1, 17, 11: *pali qui vineae causa parati sunt*.

⁹⁷³ „Az a kívánságom, hogy örököseim többi birtokomról biztossítsák a szőlő megtámasztásához minden évben szükséges kerek és hasított szőlőkarót”: CIL X 111, 36–37, 38–39.

⁹⁷⁴ CIL IV 6887–6888. Vö. ROSTOVTZEFF 1929 I. 260; W. F. JASHEMSKI: *AJA* 77 (1973) 36.

⁹⁷⁵ CIL IV 6886.

⁹⁷⁶ Cato, 37, 3: *Per hiemem lucubratione haec facito: ridicas et palos, quos pridie in tecto posueris, siccos dolato . . . Colum. XI 2, 90: multa sunt, quae in lucubratione recte agantur, sive enim vineas possidemus, pali et ridicae possunt dolari acuique . . . Vö. XI 2, 12. L. még AntTan 16 (1969) 85. Vö. még főntebb a 921. jegyzetet. – Különben *palust* nyilván nemcsak szőlőkarónak használtak, hanem faiskolában, kertben is a különféle növények gyenge szárának rögzítéséhez; előbbire l. Colum. V 9, 3: olajfaiskola; IV 33, 4: gesztenyefa iskola.*

⁹⁷⁷ NSc 1923, 271 skk. Vö. ROSTOVTZEFF: i. h.

⁹⁷⁸ W. F. JASHEMSKI: i. h. 36.

⁹⁷⁹ L. W. F. JASHEMSKI: i. h. 30.

⁹⁸⁰ W. F. JASHEMSKI: i. h. 36. Termését 100 hl feletti mennyiségre becsülik.

⁹⁸¹ A fentebb ismertetett mérési adatok a szőlőtövek szárvastagsága között igen nagy eltéréseket mutatnak; ez arra vall, hogy a régebben termő tövek mellett szép számmal voltak az előregedett helyébe ültetett fiatal példányok is.

⁹⁸² D. 7, 1, 9, 7.

⁹⁸³ HOFFMANN 1975, 67. – A pontos munkaszervezés jelentőségéhez l. G. SCHROT: VDI 1959 (2) 70.

⁹⁸⁴ Vö. Varro I 15: . . . *ne familiae rixent cum vicinis*; Colum. I 3, 5–6.

⁹⁸⁵ Vö. 5, 1: *alieno manum abstineat* (ti. maga a *vilicus*); 5, 2: . . . *malo et alieno prohibebit* (ti. a felügyelő a rabszolgákat). L. még D. 43, 16, 1 pr.: *Praetor ait: unde tu illum vi deiecisti aut familia tua deiecit* . . .

⁹⁸⁶ Vö. Plin. XVIII 44: *id agendum, ut diligent te vicini*. – MARÓTI 1966, 47. l., 147. j. tévesen 19. könyv áll.

⁹⁸⁷ Lehetséges, hogy a szomszédos birtokon átvezető út használatára gondol, vö. 1, 1: *circumspicias, uti inde exire possis*.

⁹⁸⁸ L. alább az *Operarii* – *opera* c. részt.

⁹⁸⁹ Vö. DOHR 1965, 28.

⁹⁹⁰ Vö. M. J. SZERGEJENKO: Mark Porcij Katon. Zemlegyelje. Moszkva–Leningrád 1950, 135. l., 5. j. ad. c. 4.

⁹⁹¹ 5, 2; vö. 143, 1 a *vilica* kötelmei között: *ad cenam ne quo eat neve ambulator siet*. L. még uo.: *vicinas aliasque mulieres quam minimum utetur neve domum neve ad sese recipiat*.

⁹⁹² 5, 2. Columella értelemszerűen idézi Catót, s hozzáfűzi a maga meggondolását: *vilicus enim, quod ait Cato, ambulator esse non debet nec egredi terminos nisi ut addiscat aliquam culturam, et hoc si ita in vicino est, ut re* (= valójában, tulajdonképpen) *manere possit*: I, 8, 7.

⁹⁹³ 5, 5. Plutarchos is említi (22, 1), hogy Cato megtiltotta rabszolgáinak, hogy idegen házba lépjenek, kivéve, ha ő vagy a felesége küldte őket.

⁹⁹⁴ L. Varro I 16, 5. = fg. 1. (SPERANZA) = fg. 5. (KOLENDO). Vö. SZERGEJENKO 1958, 172.

⁹⁹⁵ Vö. Cato 5, 2: *vilicus, si nolet male facere* (ti. a *familia*), *non faciet; si passus erit, dominus inpune ne sinat esse*.

⁹⁹⁶ I 16, 5. L. még SPERANZA 1974, 37. l. ad l. c.

⁹⁹⁷L. pl. 2, 2 (*opus publicum effecisse*); 23, 1 (*quala parentur, menae emantur*).

⁹⁹⁸5, 3. Vö. Cic. In Ant. II 40. – Plutarchos (Cato 21, 1) szerint Cato rabszolgáinak tilos volt idegeneknek bármiféle felvilágosítást adni gazdájuk foglalatosságára vonatkozóan. Livius (V 3, 8) közlése szerint is régi római előírás volt, hogy a rabszolgák nem érintkezhettek kívüllálólkkal: *cum servis suis vetant domini quaiquam rei alienis hominibus esse*. L. még STAJERMAN 1969, 89.

⁹⁹⁹Így DELLA CORTE: Catone Censore. Torino 1949, 54 (= 1969, 103. l.): „Nelle loro case non erano mai entrate bocche inutili: parassiti, arupici, indovini, auguri, Caldei.”

¹⁰⁰⁰5, 4. Vö. Xen. Oik. 14, 2; Colum. I 7, 6; Plin. XVIII 200; ill. MARÓTI E.: AntTan 21 (1974) 200–201. l., 74. j.

¹⁰⁰¹M. J. SZERGEJENKO: Mark Porcij Katon. Zemlegyelje. Moszkva–Leningrád 1950, 136. l., 3. j. ad De agr. 5, 4.

¹⁰⁰²Az alábbiakra l.: A jósokra vonatkozó tilalom Catónál. AntTan 3 (1956) 83–91. = Das Verbot über die Weissager bei Cato. Annal. Univ. Budapest. Sect. Philol. 1 (1957) 91–102. Vö. BCO 3, 1958 (6) 350–351.

¹⁰⁰³Vö. Ennius: *superstitiosi vates impudentesque harioli, quibus egestas imperat* (CRF fg. 319.) *qui sui quaestus causa fictas suscitant sententias* (uo. fg. 364.); Pomponius: *non didici hariolari gratiis* (uo. fg. 199.).

¹⁰⁰⁴Adatokat l. AntTan 3 (1956) 83–89.

¹⁰⁰⁵Vö. Diod. XXXIV 6, 11; Florus II 7, 4–5; Hippolytos, Refut. haeres. IV 7, 1; Cic. De divin. I 95. – A jóslatadással kapcsolatos külső-ségekre vonatkozóan részletesebben l. AntTan 13 (1966) 238–241.

¹⁰⁰⁶Ezekre vonatkozóan legutóbb részletesen l. M. CAPOZZA: *Movimenti servili nel mondo romano in età repubblicana* I. Roma 1966, 121–159. Vö. AntTan 15 (1968) 287–289. A vonatkozó forrásokat l. MARÓTI 1966 a, 50.

¹⁰⁰⁷L. pl. R. GÜNTHER, in: *Sozialökonomische Verhältnisse im alten Orient und im klassischen Altertum*. Berlin 1961, 100 skk.; A. MAZZARINO: *M. Porci Catonis De agri cultura*. Lipsiae 1962, 13. l. ad 5, 4, újabban K. AHRENS: *Columella über Landwirtschaft*. Berlin 1972, 407. l. az I 8, 6. ponthoz. GOUJARD 1975, 135. l., 23. j.

¹⁰⁰⁸Abh.Mainz. 1963: 10, 116. – Az a módszer különben, amellyel BÖMER a felírt adatokat kezeli, tipikusan elhibázott és tartalmilag megtévesztő: arról ui. egyrészt nem vesz tudomást, hogy a sírkő állításnak anyagi feltételei is voltak; másrészt feltételezi, hogy a római államhatalom megtúrta volna olyan értelmű, célzatú szövegek köbe vésését és

nyilvános elhelyezését, amelyek ellenkeztek a hivatalos ideológiával!
NB. magukról a szicíliai felkelésekről egyetlen epigráfiai adatunk nincs, legfeljebb az ólom *glandes* vallanak – tetszik-nem tetszik – az események megtörténtéről.

¹⁰⁰⁹BROCKMEYER 1968, 101. A 347. l., 75. j. szintén leegyszerűsíti a kérdést, hiszen legalábbis a rabszolgák szökődése magából a De agr.-ból (2, 2) is kiviláglik.

¹⁰¹⁰5, 2; vö. c. 142., ill. AntTan 21 (1974) 139.

¹⁰¹¹5, 3. Vö. Col. I 8, 8. L. még Cato 146, 2: . . . *domino, aut cui iuserit . . .*

¹⁰¹²Vö. még 5, 7: *opera omnia mature conficias face: nam res rustica sic est: si unum rem sero feceris, omnia opera sero facias.*

¹⁰¹³WELSKOPF (1957, 321) rámutat arra, hogy az árutermelő gazdaságban a kizsákmányolt emberek munkaidejének a kihasználása milyen elsőrendű jelentőséget nyer; s utal arra is, hogy már Platón figyelmet fordít a munkamegosztással kapcsolatban az időveszteség kérdésére.

¹⁰¹⁴L. De agr. 2, 1, 5, 6.

¹⁰¹⁵Varro kritikájához vö. MARÓTI 1970, 117. = 1971, 54.

¹⁰¹⁶L. pl. M. ROSTOVTZEFF: Geschichte der Staatspacht in der röm. Kaiserzeit. Leipzig 1903, 893; HEITLAND 1921, 173; ORTH: PW-RE XII (1924) 653; J. BURIAN: ZfGW 5 (1957) 1206–1207; DE ROBERTIS 1963, 103; DOHR 1965, 139; BROCKMEYER 1968, 97 skk.; ŠIMOVIČOVÁ 1971, 30–32; WHITE 1973, 453.

¹⁰¹⁷Vö. GUMMERUS 1906, 24; FRANK 1962, 163; ESAR I 162 skk.; W. WALTER: NJb N. F. 3 (1940) 213; MARÓTI 1963, 229 skk.; DOHR 1965, 140; CASTELLO 1973, 241, ill. M. WEBER: Die römische Agrargeschichte. 240 skk.; ORTH: i. h. 650; WHITE 1970, 373; Uő. 1973, 453.

¹⁰¹⁸Plut. Cato 21, 3; vö. Colum. I 8, 11.

¹⁰¹⁹L. 1, 6. Vö. föntebb 142. l. és 753. j.

¹⁰²⁰2, 4. – FOUCHER (1957, 53) szerint azért állította össze a gyakoribb betegségek gyógyítására szolgáló recepteket, hogy ne legyenek munkaképtelenek, haszontalanok a gazda számára.

¹⁰²¹A c. 138. idevágó problémáira vonatkozóan l. MARÓTI E.: Feriae in familia. AntTan 16 (1969) 63–68.

¹⁰²²Plin. XV 82, vö. Colum. XII 14; Sen Epist. 87, 3. L. SZEPESY T.: A régi Róma napjai. Bp. 1968, 214.

¹⁰²³C. 25., vö. 26: *de faece demere vinum*, 153: *vinum faecatam*; ill Varro I 54, 4.

¹⁰²⁴XIV 86, vö. Varro I 54, 4; Geop. VI 13, 2: . . . τρύξ . . . οὐκ ἀηδὲς πόμα τοῖς ἀγροίκοις . . . – Feltehetően ilyen célt szolgált a tőkén

lévő szőlő eladására vonatkozó azon kikötés is, hogy a vevő hagyja ott a törkölyt és seprőt, átmosatlanul. (c. 147.)

¹⁰²⁵ Illetőleg a rabszolgagyerekek használták tovább: *centones pueris*; 10, 5; 11, 5. – Mint láttuk, a rabszolgák maguk foltozták-javították holmijaikat: *centones sarcire* (2, 3). – A *centonarius* mesterségre vonatkozóan l. legutóbb B. BALDWIN: RFIC 104 (1976) 327–328.

¹⁰²⁶ Vö. MARÓTI 1963, 232–233. = 1966, 64–65; W. KRENKEL: Romanitas 6–7 (1965) 136–137; ŠIMOVIČOVÁ 1973, 135–136.

¹⁰²⁷ L. Diod. XXXIV 2, 2; 10; 34; 38. Vö. MARÓTI E.: AntTan 3 (1956) 90.

¹⁰²⁸ I 16, 4: *quorum non numquam unius artificis mors tollit fundi fructus*.

¹⁰²⁹ 21, 5; kovács (*faber ferrarius*) említése: 7, 2. – Már az eddigiek alapján is látnivaló, hogy teljesen megalapozatlan G. SCHROT azon feltevése, miszerint a Cato által leírt *villa*-gazdaságban saját építő, kovács és egyéb mesterembereket tartottak (Sozialökonomische Verhältnisse im alten Orient und im klassischen Altertum. Berlin 1961, 260).

¹⁰³⁰ Vö. MARÓTI 1963, 229–230. = 1966, 61–62; W. KRENKEL: Zu den Tagelöhnern bei der Ernte in Rom. Romanitas 6–7 (1965) 133–134; BROCKMEYER 1968, 79; WHITE 1970, 348.

¹⁰³¹ Varro szerint (I 17, 3) pl. szüretre és a termés betakarítására: *in condendis fructibus vindemiae aut messis*.

¹⁰³² Ezek szerepe a rabszolgamunkához képest viszonylag alacsony volt a fejlett árutermelő gazdaságban; vö. WELSKOPF 1957, 326; BRÓSZ–PÓLAY 1974, 436. l., 1298. pont.

¹⁰³³ Vö. BRÓSZ–PÓLAY 1974, 432. l., 1268. pont.

¹⁰³⁴ Vid. 21. L. még pl. Epid. 315: *conducere aliquam fidicinam sibi huc domum*, 500: *conducta veni*; Aul. 280–281: *conduxit coquos . . . apud forum . . .* 455: *opera huc conductast vestra*. Személyek munkabérletére korai példákat általában l. KAUFMANN 1964, 23. Jogosan jegyzi meg különben KAUFMANN (24), hogy lehet, hogy Plautus görög mintát követ, s ezért jogtechnikai részletekben kétes a hitele, azonban a cselekmény és bonyodalom alapját képező tények nem lehettek idegenek a római közönségtől, mert akkor egyszerűen nem értették volna mondanivalóját. A *locare, conducere, merces, opus* stb. fogalmaknak ismereteknek kellett lenniük a hallgatók előtt . . . Plautus és Terentius viszonyáról görög mintáikhoz, római veretükhöz legutóbb l. K. GAISER, in: ANRW I: 2 (1972) 1027 skk. A magunk ezzel kapcsolatban korábban kifejtett felfogásához l. AntTan 7 (1960) 27 skk.

¹⁰³⁵Vö. BRÓSZ–PÓLAY 1974, 435. l., 1298. pont, ill. 436. l., 1301. pont.

¹⁰³⁶Utóbbi vonatkozásban utal erre már KAUFMANN is, 1964, 233.

¹⁰³⁷5, 7. Vö. Colum. II 20, l: *cum matura fuerit seges, . . . celeriter demetatur; nam dispendiosa est cunctatio.*

¹⁰³⁸1, 3. Vö. Plin. XVIII 29: *Cato . . . iubet ut operariorum copia siet.* L. még Varro I 16, 4. A fogalomhoz vö. WHITE 1970, 376, s. v. *operarius.*

¹⁰³⁹C. 4., vö. 145, l: *operarii conducti erunt.*

¹⁰⁴⁰De agr. 5, 4, ill. Plaut. Poen. 503, Vid. 44, vö. Ter. Ad. 54: . . . *a villa mercennarium vidi.* A *mercennarius* fogalomhoz l. még WHITE 1970, 347–350, 377–378.

¹⁰⁴¹A pénzfizetés fontosságára a munkabérlés esetében l. KAUFMANN 1964, 136 skk.; BRÓSZ–PÓLAY 1974, 433.

¹⁰⁴²I 17, 2. Vö. Cic. De off. II 22: *mercede conducti; 21: mercede ducuntur.* – Megvető társadalmi megítéléséhez vö. uo. I 150. Enyhültebb, filozofikusabb hangvétellel az *operarii*-ről: Tusc. V 104.

¹⁰⁴³Így BREHAUT 1933, 12. l., 6. j. KUN J. a kétnyelvű Cato-kiadás fordításában, 99. l.

¹⁰⁴⁴Így GOUJARD 1975, 15; WHITE 1970, 378. Tulajdonképpen BREHAUT is így fordítja, némileg ellentmondásban az eml. jegyzetben idézett, vesszőkkel tagolt latin szövegével. Más régebbi kombinációkhoz l. M. J. SZERGEJENKO: Mark Porcij Katon. Zemlegyelje. Moszkva–Leningrád 1950, 136. l., 2. j.

¹⁰⁴⁵„Lohnarbeiter . . . Jäter”, THIELSCHER 1963, 39, vö. 191.

¹⁰⁴⁶Orig. fg. IV 3 (JORDAN 1860) = Gell. V 21, 17. = Non. p. 87.

¹⁰⁴⁷Így THIELSCHER 1963, 39, 191–192, 332.

¹⁰⁴⁸Az ismert újszövetségi történet (Math. 20, 1–) esetében – amire W. KRENKEL (i. h. 139–140) hivatkozik – maga a szőlősgazda fogadja fel a munkásokat, nem egy *vilicus*, és ez lényeges, nem elhanyagolható különbség!

¹⁰⁴⁹Vö. H. KEIL: Comment. in Catonis De agri cultura (Lipsiae 1894) 19; DE ROBERTIS 1963, 105–106. l., 13. j.

¹⁰⁵⁰„let him not keep the same longer than a day [after finishing?]”

¹⁰⁵¹Qu’il ne garde pas trop longtemps le même ouvrier salarié.”

¹⁰⁵²Az eljárás különben racionális a veszélyviselés szempontjából is: így pl. ha közben elromlik az idő, a gazda nem kénytelen egy esetleges hosszabb időre fizetni a felfogadott munkás bérét; vö. BRÓSZ–PÓLAY 1974, 436. l., 1300. pont.

¹⁰⁵³ Így újabban THIELSCHER 1963, 31, 191–192; W. KRENKEL: i. h. 53; BROCKMEYER 1968, 78. – Elutasítja E. ŠIMOVIČOVÁ: *Locatio conductio in Catos Werk „De agri cultura”*. Ökonomisch–terminologische Untersuchung. GLO 7–8 (1975–76) 35.

¹⁰⁵⁴ H. DOHR (1965, 142) megszámlolta, hogy a *conducere* 3, a *locare* 14 esetben fordul elő a De agr.-ban. Mellesleg hozzávehetőek még azok a helyek is, ahol a *locare* helyett a *dare* terminus áll; vö. KAUFMANN 1964, 328 skk.

¹⁰⁵⁵ DE ROBERTIS 1963, 158.

¹⁰⁵⁶ L. BRÓSZ–PÓLAY 1974, 431. l., 1283. pont. – L. még Paul. D. 19, 2, 22, 3: . . . *locat enim artifex operam suam* . . .

¹⁰⁵⁷ H. KEIL: i. m. 139–140.

¹⁰⁵⁸ An interpretation of Cato, *Agricultura* 136: AJPh 54 (1933) 162–165.

¹⁰⁵⁹ THIELSCHER 1963, 327–333.

¹⁰⁶⁰ A gyomlálás (*runicare*) azonban Catónál, mint alább (a „*Quid est agrum bene colere*” c. részben) látni fogjuk, még elsősorban eszköz nélkül, pusztá kézzel végzett, kényes műveletet jelent. A *runco* említése először Palladiusnál fordul elő; l. AntTan 19 (1972) 17 skk. L. még H. WESTERATH: *Die Fachausdrücke des Ackerbau bei den rom. Agrarschriftstellern*. (Diss. Münster) Osnabrück 1938, 50–51.

¹⁰⁶¹ BROCKMEYER 1968, 81–82. A *politort* már TH. MOMMSEN (*Römische Geschichte* I¹². 853. l., 2. j.) is aratómunkásnak értelmezte.

¹⁰⁶² L. ZANINI: *Alcune osservazioni sul politor e sul colonus partiarius*. Atti. Ist. Veneto. Class. lett. 52 (1935–36) 68 skk.

¹⁰⁶³ *Politio, politor*, RevPhil 44 (1970) 84–92; uő. 1975, 284–285. – Különben GOUJARD is elfogadja, hogy kétféle *politort* van: RevPhil, i. h. 91–92, a különféle korábbi értelmezésekhez l. még uo. 86–89.

¹⁰⁶⁴ Vö. *Catos leges venditioni et locationi dictae*. Eos 48, 3 (1956) 354, 356–357. (Symbolae R. Taubenschlag dedicatae.) Hasonlóan E. ŠIMOVIČOVÁ: i. h. 28, 32, 37, 41–43. – Elgondolkodtató mindenestre az a körülmény, hogy a c. 136. igen alacsony termésrészesedést említ: így elképzelhető az is, hogy ez esetben speciális munkára felfogadott és természetben fizetett bérmunkásról van szó, akárcsak az 5, 4 *politora* esetében.

¹⁰⁶⁵ KAUFMANN (1964, 219–220) szerint a klasszikus jog esetében régen megfigyelték, hogy a bérletügylet körülírása az *opus/opera* szó használata nélkül történik. Inkább az át/kiadásra utaló *locare* szerepel helyette egy a célt jelző fordulattal, a munka tárgyát jelölő főnév

vagy egy *gerundivum* használatával. Ezt a formulát találjuk túlnyomó részben a nem jogi természetű korai forrásokban is.

¹⁰⁶⁶ 144: *Oleam legendam hoc modo locare oportet...*; 145: *Oleam faciendam hac lege oportet locare.* – Az ilyen megállapodásokhoz l. még D. 19, 2, 19, 1. – A *lex* különféle, így *locatio-conductio* szerződés értelmére l. legutóbb tömören H. VOLKMANN: *Lex, leges*. In: KP III (1969) 608–609.

¹⁰⁶⁷ *Redemptor*: 144, 3; 145, 3.

¹⁰⁶⁸ Vö. WHITE 1970, 382, s. v. *legulus*, ill. *strictor*.

¹⁰⁶⁹ 66. l. Vö. WHITE 1970, 382, s. v. *capulator*. – A. T. SARTORI [CSDIR 4 (1972–73) 161–170] a *capulator*t úgy értelmezi, mint aki kiválogatja azokat a fákat, amelyek termése beérett, alkalmas a szedésre.

¹⁰⁷⁰ Vö. WHITE 1970, 380, s. v. *custos*.

¹⁰⁷¹ DE ROBERTIS 1963, 113.

¹⁰⁷² Vö. GOUJARD 1975, 162. l., 4. j. ad 1.

¹⁰⁷³ Vö. GUMMERUS 1906, 29; HEITLAND 1921, 171; DOHR 1965, 142.

¹⁰⁷⁴ Az *assiduus* jelentése THIELSCHER (1963, 143) szerint 'ansässig' (= anständig); BROCKMEYER (1968, 345. l., 57. j.) szerint 'fleissig'; KUN J. az állítmányhoz kapcsolja és 'állandóan köteles'-nek fordítja. Az értelmezésnél figyelmet érdemelnek G. RADKE más összefüggésben tett megállapításai: Sprachliche und historische Beobachtungen zu den leges XII tabularum. Sein und Werden im Recht. Festgabe für U. VON LÜBTOW. Berlin 1972, 277–332. L. még GOUJARD 1975, 295. l., 11. j.; E. ŠIMOVIČOVÁ: i. h. 35. l., 21. j.

¹⁰⁷⁵ Eos 48, 3 (1956) 255.

¹⁰⁷⁶ BROCKMEYER 1968, 89. Uő. hangsúlyozza, hogy semmiféle időbeli fokozatosság és fejlődés nem állapítható meg a saját rezsiben, ill. a vállalkozó közbeiktatásával végzett megoldás között – nyilván THIELSCHERrel szemben, aki a *De agr.* genezisében számos réteget vél felfedezni. A lényeg megítélésünk szerint az, hogy itt nem merőben Cato saját birtokairól, hanem általános irányelvekről, lehetőségekről van szó.

¹⁰⁷⁷ A *dolium* mibenlétéről l. WHITE 1975, 144–147.

¹⁰⁷⁸ L. BRÓSZ–PÓLAY 1974, 423. l., 1255. pont.

¹⁰⁷⁹ U. VON LÜBTOW [Eos 48, 3 (1956) 256] szerint a 146, 2 árverésre enged következtetni: Cato így kíván magasabb eladási árat biztosítani termésének. – Ha censori tevékenységére gondolunk, az állami érdekeknek a *publicanus*okkal szemben való energikus érvényesítésére, akkor méginkább elfogadhatjuk Lübtow felfogását.

¹⁰⁸⁰ L. BRÓSZ–PÓLAY 1974, 431. l., 1284. pont.

¹⁰⁸¹ L. KAUFMANN 1964, 309, 312; E. ŠIMOVIČOVÁ: i. h. 32, 38.

¹⁰⁸² Festus, s. v. *Venditiones*. Vö. U. VON LÜBTOW: i. h. 230, 238.

¹⁰⁸³ Vö. Pallad. De ins. l. 35: *quidquid veteres scripsere coloni*. A *colonus* Varrónál általában földművelőt jelent, szembeállítva az állattenyésztő *pastorral*; kivétel két – lényegében azonos – hely, ahol egy egész *fundus* bérlőiről van szó (I 2, 17; II 3, 7). Nem lehet szó Itáliában *colonusi* kizsákmányolásról az I 17, 2 említett *obaerarii* esetében sem, mivel Varro ezekre vonatkozóan egyértelműen kijelenti, hogy ezek a maga korában csak egyes keleti provinciákban léteztek. Vö. MARÓTI 1970, 128–129. = 1971, 75–78.

¹⁰⁸⁴ Brehautnál: tiller of the soil; Szergejenkónál: hozjain; Thiel-schernél: Bauer; Kunnál: gazda; Goujardnál: cultivateur.

¹⁰⁸⁵ Serv. ad Verg. Aen. I 46. = IORDAN 1860, 78. l., fg. 6. = SPERANZA 1974, 20. l., fg. 1.

¹⁰⁸⁶ Gell. IV 12, 1. = Or. fg. 124. (ORF p. 50.); vö. Gell. uo. 3.

¹⁰⁸⁷ Különbösen hasonló Columella, ill. Varro indoklása is: *neminem esse sanum debere facere sumptus in cultura sterilis soli, sed rursus pestilenti quamvis feracissimo pinguisque agro dominum ad fructus pervenire* (I 3, 2), ill. *Nemo enim sanus debet velle impensam ac sumptum facere in cultura, si videt non posse refici, nec si potest reficere fructus, si videt eos fore ut pestilentia dispereant*. A *sterile solum*hoz vö. Cato intelmét a *terra cariosa* művelésbe vételéről: 5, 6; 34, 1; 37, 1. – A *terra cariosa* mibenlétéhez vö. Colum. II 4, 5, ill. GOUJARD 1975, 136. l., 31. j.

¹⁰⁸⁸ fg. 12, 2. = Lex XII tab. V 7/c (RICCOBONO 1941), vö. Ulp. D. 27, 10, 1 pr.: *Lege XII tab. prodigo interdicatur bonorum suorum administratio*.

¹⁰⁸⁹ Vö. 6, 1–4; 7, 1–4; 8, 1; 9; 34, 2; 35; 40, 1; 46, 1; 161, 1. – A talaj, éghajlat kérdéseire Itáliában l. WHITE 1970, 86–96. A talajfajtákról, -minőséggel kapcsolatos terminológiához Catónál uo. 97–98.

¹⁰⁹⁰ *vicini quo pacto niteant*; 1, 2.

¹⁰⁹¹ *siet in his agris, qui non saepe dominum mutant*; 1, 4.

¹⁰⁹² 1, 4. Vö. Xen. Oik. 16, 3; Pallad. I 6, 2; 14.

¹⁰⁹³ Az ókori trágyafelhasználásra vonatkozóan l. OLCK: *Düngung*. PW-RE V (1905) 1756–1776; R. BILLARD: *L'agriculture dans l'antiquité d'après les Géorgiques de Virgile*. Paris 1928, 76 skk.; WHITE 1970, 125–145.

¹⁰⁹⁴ Vö. M. J. SZERGEJENKO: VDI 1953 (3) 65 skk.; WHITE 1970, 26–27. További irodalmat l. uő.: A Bibliographie of Roman Agri-

culture. Reading 1970, 2–3. l., nr. 29–43. Vö. MARÓTI E.: AntTan 22 (1975) 199. l., 8. j.

¹⁰⁹⁵Vö. BORZSÁK I.: A latin nyelv szelleme. (Parthenon tanulmányok 3.) Bp. 1944, 26.

¹⁰⁹⁶De or. III 155. L. még WALDE–HOFFMANN: Lat. Etym. Wörterbuch I³. (Heidelberg 1938) 750, s. v. *laetus*.

¹⁰⁹⁷Vö. Cic. De sen. 54: *Quid de utilitate loquar stercorandi? dixi in eo libro, quem de rebus rusticis scripsi.*

¹⁰⁹⁸5, 8. Vö. Varro I 13, 2: *Secundum villam duo habere oportet stercilina aut unum bifariam divisam.* Columella (II 13, 7) már fajtánként való elkülönítésüket ajánlja.

¹⁰⁹⁹5, 8; vö. 36: *stercus omne genus sedulo conserva.*

¹¹⁰⁰2, 3; vö. 39, 1.

¹¹⁰¹39, 1. Vö. Varro I 38, 3: *Stercilinum secundum villam facere oportet, ut quam paucissimis operis egeratur.*

¹¹⁰²II 14, 7: *... ubi greges quadrupedum versantur, quaedam cottidie, ut culina et caprile, quaedam pluviis diebus, ut bubilia et ovilia, debent emundari.* Vö. Cato 39, 1: *bubile, ovile, cohortem, villam bene purgato.*

¹¹⁰³C. 29. – A földek trágyázásának idejéről részletesebben ír Columella: II 15.

¹¹⁰⁴C. 36. Vö. Varro I 38, 1–3. A különféle állati és növényi trágyafajtákra vonatkozóan részletesebben l. Columella II 14, 1–2 (kezelésükre uo. 7–8); Plin. XVIII 50–54; Pallad. I 33.

¹¹⁰⁵37, 3. Különben ugyancsak sertéstrágyatapaszt javasol a kígyómarás helyére is, c. 102.

¹¹⁰⁶Vö. D. 33, 7, 8 pr. L. még STEINWENTER 1942, 75.

¹¹⁰⁷I 38, 2: *qui aviaria conducunt, si cavet dominus stercus ut in fundo maneat, minoris conducunt, quam in quibus id accedit.*

¹¹⁰⁸37, 2. Vö. 38, 4, ill. Colum. II 14, 6; Plin. XVIII 54–56; Pallad. I 6, 15. L. még GOUJARD 1975, 210. l., 6–9. j., ill. az 1093. jegyzetben említett munkákat.

¹¹⁰⁹39, 2; 114, 1; vö. Verg. Georg. I 81–; Colum. II 14, 6; Plin. XVII 49; Pallad. IX 4; XI 8, 2; Geop. XII 4.

¹¹¹⁰L. újabban részletesen WHITE 1970, 147–160.

¹¹¹¹8, 1; 9; 149, 1; vö. 50, 1.

¹¹¹²Palladius később óva int a mélyen fekvő földektől. – Arról is tudunk, hogy bonyodalmakra vezetett az, ha valaki birtokáról a szomszédja földjére vezette le a vizet, ill. esetenként ennek az ellenkezője: *In Italia aut quibusdam provinciis non exigua est inuria, si in alienum ag-*

rum aquam inmittas; in provincia autem Africa, si transire non patiaris: Agenn. Urb., De controv. agr. (CAR I p. 49.) B 33.

¹¹¹³ 3, 1. Vö. Plin. XVIII 31–32, ill. Cato 6, 1, 3.

¹¹¹⁴ 61, 2. Vö. Plin. XVII 126.

¹¹¹⁵ THIELSCHER 1963, 273, vö. 93. Hasonlóan értelmezi BREHAUT 1933, 81 és KUN J. az id. helyek fordításában.

¹¹¹⁶ Ps.-Acro szerint = *posueris*. Vö. Verg. Georg. II 319: *vinetis satio*. Emlékezzünk az id. Columella-hely *arborum positione* kitételére! L. még: *oleam seri* (Varro I 30); *olivam seri* (Colum. De arb. 17, 1); *opus vineae conserendae* (Col. III 14, 1); *quae in siccis serentur* (Plin. XVII 22); *ponendae sunt vites . . .* (Pallad. III 9, 8); *vinea ponenda* (uo. 9); l. még Pallad. I 1, 2; III 9, 1; 25, 4; XI 2, 4, 5; stb.

¹¹¹⁷ Vö. 5, 6: *Boves maxima diligentia curatos habeto*. Vö. Varro II 5, 4; Plin. VIII 180.

¹¹¹⁸ Vö. c. 25., 27., 30., 53., 54, 1–5; 60.

¹¹¹⁹ C. 83., 131., vö. 132. – Columella a „*Vitia boum et medicinae*” témájának 16 *caputot* szentel: VI 4–19. Palladius műve IV. könyvében 17 fejezetet fordít az ökrök gyógyításával kapcsolatos kérdésekre (4–21); a lovak (22–27), az öszvérek (28), a juhok (29–32), kecskék (35) és sertések (37–38) gyógyításával összesen 14 fejezetben foglalkozik.

¹¹²⁰ Vagy *ruscaria*, l. De agr. 11, 4; Varro I 22, 5. Vö. WHITE 1967, 88, 89. – L. még Cic. Tusc. V 64–65: *undique et vestitum vepribus et dumetis . . . sepulcrum . . . cum falcibus multi purgarunt et aperuerunt locum*. Tertull. de pallio II 7: *runcare atque rustare*.

¹¹²¹ Ez érthető, hiszen a fellazított földből könnyebb kitépni a gatz, gyomot. Ettől függetlenül a kapálás és a gyomlálás két önálló, egymástól különálló munkafolyamat (l. Colum. II 11, 9), nem is feltétlenül azonos személyek végezték. A kapálás közvetlen célja nem a gyomirtás, hanem a talaj megforgatása, porhanyóssá tétele volt, a gyomlálás önálló munkafolyamat, vö. Theophr. Hist. plant. II 7, 5. L. még alább az 1124. és 1135. jegyzetet.

¹¹²² Vö. pl. 2, 4: *pratium purgari*; Varro I 29, 1: *prata purgari*; Plin. XVIII 241: *segetes purgare*; némileg más összefüggésben Cato 151, 2, 4.

¹¹²³ *Catonis praecepta de asparago . . . non plane accurate attulit*. Comment. in Catonis De agri cultura (Lipsiae 1894) ad c. 161. (186. 1.)

¹¹²⁴ Vö. Pallad. IV 9, 11: *assidua runcatione nutrienda*. L. még Geop. XII 8, 1.

¹¹²⁵ XIX 148, vö. XVII 55: *ex segete evellito ebulum, cicutam . . .*

¹¹²⁶ Vö. Isidorus későbbi meghatározását: *Runcatio est a terra herbas evellere* (Orig. XVII 1).

¹¹²⁷ KEIL általánosan elfogadott javítása.

¹¹²⁸ II 10, 27. Vö. Theophr. Caus. plant. III 20, 9; Hist. plant. VIII 6, 7; Plin. XVIII 159.

¹¹²⁹ L. pl. II 9, 18; 11, 6; XI 3, 19. Vö. Pallad. IV 9, 11.

¹¹³⁰ Az *evellere* igét Columella már nem használja.

¹¹³¹ II 9, 18. Vö. Plin. XVIII 184.

¹¹³² II 10, 26–27. Vö. Pallad. V 1–3.

¹¹³³ A *runcare*, ill. a *runcatio*, valamint az alább szóba kerülő származékok előfordulásaihoz I. G. G. BETTS–W. D. ASHWORTH: Index to the Uppsala edition of Columella. Uppsala 1971, 507.

¹¹³⁴ XI 3, 39. – LUNDSTRÖM a II 11, 6–7 *runcatione*, ill. *runcatio* szava helyett *runcā*, ill. *runca* (gyom, gaz) olvasatot fogad el. Az első emendatio elfogadható, bár lehetséges az is, hogy az előző *cetera* szó végződése romlott (*ceteris?*), vagy pedig a szó a *fabára* vonatkozik, nem a *runca(tio)* jelzője; a második szövegrész azonban változtatás nélkül is tartható: *frugibus enim detrahitur, si relinquatur runcatio* – amennyiben ti. *relinquitur* nem 'ott marad', hanem 'elmarad, elhanyagoltatik'.

¹¹³⁵ Vö. M. BRUNO: Il lessico agricolo latino e le sue continuazioni romanze. Istituto Lombardo. Rend. Lett. 91 (1957) ad nr. 73. M. J. SZERGEJENKO: Mark Porcij Katon. Zemlegyelje. Moszkva–Leningrád 1950, 169. l., 10. j. – Hasonló a helyzet ma is; I. Kertészeti Lexikon (Szerk. MURAKÖZY T.) Bp. 1963, 372: „Gyomlálás természetű növények között kifejlődő gyomnövények eltávolítása kézi erővel. Olyan esetekben végzik, amikor a természetű növények sérülési veszélye vagy sűrű térállása miatt a gyomirtás művelő eszközökkel nem végezhető el.”

¹¹³⁶ Erre vonatkozóan I. Cato 48, 2; Colum. V 6, 6; Plin. XVII 71.

¹¹³⁷ *ne adhuc tenerae brevesque radicales ulmorum convellantur*; vö. Plin. XVIII 185: *runcatio . . . evolsis inutilibus herbis frugum radices vindicat*.

¹¹³⁸ Colum. V 6, 7; vö. XI 3, 13 majdnem azonos fogalmazásban a konyhakerti ágyásokról általában (. . . *et alterna vice dimidias areas eruncant*). A minta ezúttal is Cato: *ubi erit subactus, areas facito, ut possis dextra sinistraque sarire, runcare, ne calcetur* (161, 1).

¹¹³⁹ II 11, 1. Vö. 11, 4; XI 3, 29; Pallad. II 9, 1–2.

¹¹⁴⁰ Columella tesz első ízben említést arról, hogy bizonyos esetekben célszerű bebugyolált kézzel gyomlálni: *Sed velata manu debebit runcare (rutam sc.): quam nisi contexeris, perniciose nascuntur ulcera . . .* (XI 3, 38). Vö. Plin. XIX 157: *rūta runcatur . . . munitis manibus*; Pallad. I 42, 4: *manicasque de pellibus, quae . . . in vepribus rus-*

tico operi venatorio possint esse communes. – A *manica* ilyen jelentésben nem szerepel M. BRUNÓNál [i. h. 91 (1957) 366–381, 921–976, ill. Apporti dalle glosse alla conoscenza del lessico agricolo latino, uo. 115–154].

¹¹⁴¹Colum. II 10, 5; XI 3, 14–18. – Természetesen ezekre a műveletekre ugyanazon növények esetében is némileg eltérő időben került sor különböző tájakon, más-más éghajlati és talajviszonyok között; l. Colum. XI 3, 22–.

¹¹⁴²Vö. Kertészeti Lexikon. Szerk. MURAKÖZY T. Bp. 1963, 372.

¹¹⁴³L. A Menologium Colotianum, ill. a Menologium Vallense maradványait: CIL I² p. 280., nr. XXIII A és B, a májusi teendők között.

¹¹⁴⁴Az pl. Britannia éghajlata alatt eshetett júniusra is.

¹¹⁴⁵Varro I 30. Vö. Colum. XI 2, 40.

¹¹⁴⁶XI 2, 35. Vö. II 9, 18; XI 3, 38.

¹¹⁴⁷Egy ilyen agrotechnikai részletkérdésre vonatkozóan l. MARÓTI E.: *Mustum circumcidaneum*. AntTan 24 (1977) 245–246.

¹¹⁴⁸Erre vonatkozóan l. MARÓTI 1970, 126 skk. = 1971, 73 skk.

RÖVIDÍTÉSEK

- AAH = Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
- AJA = American Journal of Archaeology
- AncSoc = Ancient Society
- Annales (ESC) = Annales (Économie, Sociétés, Civilisations)
- ANRW = Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt. (Hrg. H. TEMPORINI). I, 1–4; II, 1–. Berlin – New York 1972–.
- AntTan = Antik Tanulmányok
- BADIAN 1968 = E. BADIAN: Roman Imperialism in the Late Republic². Oxford 1968.
- BADIAN 1972 = E. BADIAN: Publicans and Sinners. Oxford 1972.
- BAGB = Bulletin de l'Association Guillaume Budé
- BCH = Bulletin de Correspondence Hellénique
- BCO = Bibliotheca Classica Orientalis
- BENGTSON 1970 = H. BENGTSON: Grundriss der römische Geschichte mit Quellenkunde. I. Republik u. Kaiserzeit bis 284. n. Chr.² München 1970.
- BICSUL = Bulletin of the Institute of Classical Studies of the University of London
- BLEICKEN 1955 = J. BLEICKEN: Das Volkstribunat der klassischen Republik. (Zetemata. Heft 13.) München 1955.
- BLÜMNER 1912 = H. BLÜMNER: Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern I². Leipzig–Berlin 1912.

- BREHAUT 1933 = Cato the Censor on Farming. Transl. by E. BREHAUT. New York 1933.
- BROCKMEYER 1968 = N. BROCKMEYER: Arbeitsorganisation und ökonomisches Denken in der Gutswirtschaft des römischen Reiches. Diss. Bochum 1968.
- BRÓSZ-PÓLAY 1974 = BRÓSZ R.-PÓLAY E.: A római jog. Bp. 1974.
- BROUGHTON 1951 = T. R. S. BROUGHTON: The Magistrates of the Roman Republic I-II. New York 1951-1952. (Suppl. 1960.)
- BRUNS 1909 = Fontes iuris Romani antiqui⁷. Ed. C. G. BRUNS-O. GRADENWITZ. Tübingen 1909.
- BRUNT 1971 = P. A. BRUNT: Italian Manpower 225 B. C.-A. D. 14. Oxford 1971.
- CAH = The Cambridge Ancient History
- CAR = Corpus agrimensurum Romanorum. Rec. C. THULIN. I, 1. Lipsiae 1913.
- CASTELLO 1973 = C. CASTELLO: Nuovi spunti su problemi di storia, economia e diritto desunti dal De agri cultura di Catone. In: Studi in memoria di G. Donatuti. Milano 1973, I, 237-264.
- CHRIST 1973 = K. CHRIST: Römische Geschichte. Einführung, Quellenkunde, Bibliographie. Darmstadt 1973.
- CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum
- CJ = The Classical Journal
- CIPh = Classical Philology
- CRAI = Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres
- CRF = Comitorum Romanorum Fragmenta
- CSDIR = Centri Studi e Documentazione sull'Italia Romana
- DELLA CORTE 1969 = F. DELLA CORTE: Catone Censore. La vita e la fortuna². Firenze 1969.
- DE ROBERTIS 1963 = F. M. DE ROBERTIS: Lavoro e lavoratori nel mondo romano. Bari 1963.
- DizEpigr = Dizionario Epigrafico di Antichità Romana
- DLZ = Deutsche Literatur-Zeitung

- DOHR 1965 = H. DOHR: Die italischen Gutshöfe nach den Schriften Catos und Varros. Diss. Köln 1965.
- EAZ = Ethnographisch-archäologische Zeitung
- ENSSLIN 1943 = W. ENSSLIN: Der Einfluss Karthagos auf Staatsverwaltung und Wirtschaft der Römer. In: Rom und Karthago. Leipzig 1943, 268–296.
- ESAR = An Economic Survey of Ancient Rome I–V. Ed by T. FRANK. Baltimore 1933–1940. = ² 1959.
- FINLEY 1973 = M. I. FINLEY: The Ancient Economy. London 1973.
- FORBES: SAT = R. J. FORBES: Studies of Ancient Technology I–IX². Leiden 1964–.
- FOUCHER 1957 = A. FOUCHER: La vie rurale à l'époque de Caton d'après le *de Agricultura*. BAGB 40 (1957) 41–53.
- FRANK 1929 = T. FRANK: Roman Imperialism. New York 1929.
- FRANK 1962 = T. FRANK: An Economic History of Rome². New York 1962.
- FUSSEL–KENNY 1966 = G. E. FUSSEL–A. KENNY: L'équipement d'une ferme romaine. Annales (ESC) 21 (1966) 306–323.
- GIANNELLI 1970 = G. GIANNELLI: L'Italia antica e la Repubblica Romana. Trattato di storia romana I⁴. Roma 1970.
- GLO = Graecolatina et Orientalia
- GOUJARD 1975 = Caton: De l'agriculture. Texte établi, trad. et commenté par R. GOUJARD. Paris 1975 (Coll. Univ. France).
- GUMMERUS 1906 = H. GUMMERUS: Der römische Gutsbetrieb als wirtschaftlicher Organismus nach den Werken des Cato, Varro und Columella. Leipzig 1906. (Klio, Beiheft 5.) = 1963.
- HATZFELD 1919 = J. HATZFELD: Les trafiquants italiens dans l'orient hellénique. Paris 1919.
- HEICHELHEIM 1938 = F. M. HEICHELHEIM: Wirtschaftsgeschichte des Altertums vom Paläolithikum

bis zur Völkerwanderung der Germanen,
Slaven und Araber. I–II. Leiden 1938.

- HEITLAND 1921 = W. E. HEITLAND: *Agricola. A Study on Agricultural Life in the Greco–Roman World from Point of View of Labour.* Cambridge 1921.
- HOFFMANN 1975 = HOFFMANN T.: *Néprajz és feudalizmus.* Bp. 1975.
- HÖRLE 1929 = J. HÖRLE: *Catos Hausbücher. Analyse seiner Schrift De Agricultura nebst Wiederherstellung seines Kelterhauses und Gutshofes.* Paderborn 1929.
- HZ = Historische Zeitschrift
- IG = Inscriptiones Graecae
- ILLRP = Inscriptiones Latinae liberae rei publicae I–II. Curavit A. DEGRASSI. Firenze 1957, 1963.
- IORDAN 1860 = M. Catonis praeter librum *De re rusticae* exstant. Rec. et proleg. scripsit H. Jordan. Lipsiae 1860. = Stuttgart 1967.
- JRS = The Journal of Roman Studies
- JWI = Journal of the Warburg and Courtauld Institute
- KAUFMANN 1964 = H. KAUFMANN: *Die altrömische Miete. Ihre Zusammenhänge mit Gesellschaft, Wirtschaft und staatlicher Vermögensverwaltung. (Forschungen zur röm. Recht. 18. Abh.)* Köln–Graz 1964.
- KIENAST 1954 = D. KIENAST: *Cato der Zensor. Seine Persönlichkeit und seine Zeit.* Heidelberg 1954.
- KOLENDO 1973 = J. KOLENDO: *Le traité d'agronomie des Saserna.* Archiwum Filologiczne. Wroclaw 1973.
- KP = Der Kleine Pauly. Lexikon der Antike
- KUZISCSIN 1973 = V. I. KUZISCSIN: *Rimszkoje rabovlagyelcseszkoje pomesztye II v. do n.e. – I v. n.e.* Moszkva 1973.
- LEC = Les Études Classiques
- LIPPOLD 1963 = A. LIPPOLD: *Consules. Untersuchungen zur Geschichte des römischen Konsulates*

- von 264 bis 201 v. Chr. Bonn 1963. (Antiquitas, Reihe 1, Bd. 8.)
- MARÓTI 1963 = MARÓTI E.: Zur Frage der Warenproduktion in Cato De agri cultura. AAH 11 (1963) 215–234.
- MARÓTI 1964 = MARÓTI E.: Zum Problem der Ausgestaltung des überlieferten Cato-Bildes. AUDebr. Ser. Hist. 3 (1964) 3–16.
- MARÓTI 1966 = MARÓTI E.: Cato és a „De agri cultura”. Bevezető tanulmány a Görög és latin írók 11. kötetében. Bp. 1966, 5–69.
- MARÓTI 1966a = MARÓTI E.: Római történeti forrásgyűjtemény. (Fontes minores Latini III.) Bp. 1966.
- MARÓTI 1969 = Rabszolgák az ókori Rómában. Összeállította, az előszót és a jegyzeteket írta MARÓTI E. Bp. 1969.
- MARÓTI 1970 = MARÓTI E.: Die zeitgenössische warenproduzierende Landwirtschaft in der Sicht Varros. AAH 18 (1970) 105–136.
- MARÓTI 1971 = MARÓTI E.: Varro és a *Rerum rusticarum libri tres*. Bevezetés a Görög és latin írók 14. kötetében. Bp. 1971, 5–87.
- MARÓTI 1972 = MARÓTI E.: Kalózkodás a római polgárháborúk korában. (Apollo Könyvtár 1.) Bp. 1972.
- MARTIN 1971 = R. MARTIN: Recherches sur les agronomies latins et leurs conceptions économiques et sociales. Paris 1971.
- MARX 1967 = K. MARX: A tőke I. MEM 23. Bp. 1967.
- MARX 1968 = K. MARX: A tőke II. MEM 24. Bp. 1968.
- MARX 1974 = K. MARX: A tőke III. MEM 25. Bp. 1974.
- MH = Museum Helveticum
- MusBelg = Bulletin des Musées Royaux des Beaux-Arts de Belgique
- NJb = Neue Jahrbücher
- NSc = Notizie degli Scavi di antichità
- ORF = Oratorum Romanorum fragmenta liberae rei publicae. Tertius curis edidit H. MALCOVATI. Torino 1967.
- PBA = Proceedings of the British Academy

- PBSR = Papers of the British School at Rome
- PEKÁRY 1976 = T. PEKÁRY: Die Wirtschaft der griechisch-römischen Antike. Wiesbaden 1976.
- PERCIVAL 1976 = J. PERCIVAL: The Roman Villa. An historical introduction. Berkeley and Los Angeles 1976.
- PETER: HRR = H. PETER: *Historicorum Romanorum Reliquiae*. Lipsiae I². 1914. II. 1916. = I–II. 1967.
- PRVR = *Poetarum Romanorum Veterum Reliquiae*
- PW–RE = PAULY–WISSOWA–KROLL etc.: *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*
- QUCC = *Quaderni Urbinati di Cultura Classica*
- REA = *Revue des Études Anciennes*
- REITZENSTEIN 1884 = R. REITZENSTEIN: *De scriptorum rei rusticae qui intercedunt inter Catonem et Columellam libris deperditis*. Diss. Berolini 1884.
- RFIC = *Rivista di Filologia e di Istruzione Classica*
- RICCOBONO 1941 = *Fontes Iuris Romani Anteiusitini*. I². Ed. S. RICCOBONO. Florentiae 1941.
- RIDA = *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*
- RIL = *Rendiconti dell'Istituto Lombardo, Classe di Lettere, Scienze morali e storiche*
- ROSTOVTZEFF 1929 = M. ROSTOVTZEFF: *Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich*. I–II. Leipzig 1929.
- ROSTOVTZEFF 1955 = M. ROSTOVTZEFF: *Die Hellenistische Welt. Gesellschaft und Wirtschaft* I–III. Tübingen 1955–1956.
- ROTONDI 1912 = G. ROTONDI: *Leges publicae populi Romani*. Milano 1912. = Hildesheim 1962.
- RTCh = *Római történeti chrestomathia*. Szerk. BORZSÁK I. Bp. 1963.
- SCALAIS 1928a = R. SCALAIS: *L'influence de la première guerre punique sur l'économie agraire de l'Italie*. *MusBelg* 32 (1928) 177–185.
- SCALAIS 1928b = R. SCALAIS: *Le développement du commerce de l'Italie romaine entre la première*

- guerre punique et la deuxième. *MusBelg* 32 (1928) 187–192.
- SCHULTEN 1935 = *Fontes Hispaniae Antiquae* III. Las guerras de 237–154 a. de J. C. Ed. A. SCHULTEN. Barcelona 1935.
- SCHULTEN 1955 = A. SCHULTEN: *Iberische Landeskunde. Geographie des antiken Spanien I–II.* Strassbourg 1955–1957.
- SCULLARD 1973 = H. H. SCULLARD: *Roman Politics 220–150 B. C.* Oxford ² 1973.
- ŠIMOVIČOVÁ 1971 = E. ŠIMOVIČOVÁ: Zur Erkenntnis der Warenproduktion in *Catos Schrift „De agri cultura“* vom Standpunkt der herrschenden Wirtschaftstheorien. *GLO* 3 (1971) 3–34 (36).
- ŠIMOVIČOVÁ 1972 = E. ŠIMOVIČOVÁ: Der Warenaustausch und der Marktformen in *Catos Schrift De agri cultura.* *GLO* 4 (1972) 3–18 (19).
- ŠIMOVIČOVÁ 1973 = E. ŠIMOVIČOVÁ: Zur Frage der Rentabilität und der Produktionskosten in *M. Porcius Cato Schrift „De agri cultura“.* *GLO* 5 (1973) 129–140.
- SIRAGO 1971 = V. SIRAGO: *L'agricoltura italiana nel II sec. a. C.* Napoli 1971.
- SKYDSGAARD 1969 = J. E. SKYDSGAARD: *Nuove ricerche sulla villa rustica romana.* *ARID* 5 (1969) 25–40.
- SPERANZA 1974 = F. SPERANZA: *Scriptorum Romanorum de re rustica reliquiae I.* (Biblioteca di Helikon. Testi e studi 8.) Messina 1974.
- STAJERMAN 1969 = E. M. ŠTAERMAN: *Die Blütezeit der Sklavenwirtschaft in der Römischen Republik.* Wiesbaden 1969.
- STEINWENTER 1942 = A. STEINWENTER: *Fundus cum instrumento. Eine agrar- und rechtsgeschichtliche Studie.* Wien–Leipzig 1942 (Sber. d. A. d. Wien. Phil. hist. Kl. 221, 1).
- SZ = Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte (Roman. Abt.)

- SZERGEJENKO 1958** = M. J. SZERGEJENKO: Ocserki po szel-szkomu hozjajsztvu drevnyej Italii. Moszkva–Leningrád 1958.
- TAPhA** = Transactions and Proceedings of the American Philological Association
- THIELSCHER 1963** = P. THIELSCHER: Des Marcus Catos Belehrung über die Landwirtschaft. Berlin 1963.
- TOUTAIN 1927** = J. TOUTAIN: L'économie antique. Paris 1927.
- TOYNBEE 1965** = A. TOYNBEE: Hannibals Legacy. The Hannibalic war's effects on Roman life. I–II. Oxford 1965.
- TÖKEI 1977** = TÖKEI F.: A társadalmi formák marxista elméletének néhány kérdése. Tanulmányok. Bp. 1977.
- VDI** = Vesztnyik Drevnyej Isztorii
- VOLKMANN 1961** = H. VOLKMANN: Die Massenversklavungen der Einwohner eroberter Städte in der hellenistisch-römischen Zeit. Abh. Mainz 1961 : 3.
- WHITE 1967** = K. D. WHITE: Agricultural Implements of the Roman World. Cambridge 1967.
- WHITE 1970** = K. D. WHITE: Roman Farming. London 1970.
- WHITE 1973** = K. D. WHITE: Roman agricultural writers I. In: ANRW I, 4 (1973) 440–497.
- WHITE 1975** = K. D. WHITE: Farm Equipment of the Roman World. Cambridge 1975.
- WELSKOPF 1957** = E. CH. WELSKOPF: Produktionsverhältnisse im alten Orient und in der griechisch-römischen Antike. Berlin 1957.
- WESTERMANN 1955** = W. L. WESTERMANN: The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity. Philadelphia 1955. = 1964.
- YEO 1952** = C. A. YEO: The Development of the Roman Plantation and Marketing of Farm Products. Finanzarchiv, N. F. 13 (1952) 321–342.
- ZfGW** = Zeitschrift für Geschichtswissenschaft

TARTALOM

Bevezetés	7
1. Az antik gazdaság jellegének kérdése	8
2. A rabszolgamunka jelentőségének értékelése	14
3. Az árutermelés és a római mezőgazdaság	18
I. A mezőgazdasági árutermelés alapjai	23
1. A <i>villa rustica</i> , az árutermelő gazdaság alaptípusa	23
A római földmagántulajdon és a <i>villa</i> -gazdaság	24
A <i>villa rustica</i> kezdeteinek problémája	30
2. A <i>villa rustica</i> , a rabszolgamunkán alapuló gazdaság	36
A <i>vilicus</i>	36
A rabszolgaság forrásai	53
3. A római pénzgazdaság kezdetei	69
Az önálló római pénzérme-kibocsátás kezdetei	70
A pénzverés nemesfémszükségletének forrásai	73
Az uzsoraügyletek és az uzsora elleni törvényhozás	88
4. A munkamegosztás és a mezőgazdasági árutermelés kapcsolata	91
A római mesterségek kialakulásának kérdéséhez	95
A <i>villa</i> -gazdaságok iparcikkszükségletei	102
A mezőgazdasági ipar helyi specializálódása	105
5. A mezőgazdasági áruforgalom és a római állam	109
Az itáliai belső piac és a tengerentúli kereskedelem	110
A köztársaság kori útépitkezés és az itáliai árugazdaság	118
A mezőgazdaság állami támogatásának kérdése	124
II. Cato gazdasági koncepciója és a kibontakozó itáliai áruter- melő mezőgazdaság	137
1. A rabszolgamunkán alapuló mezőgazdasági árutermelés alapelvei Cato „De agri cultura” című művében	137
A céltudatosság kérdése a <i>villa</i> -gazdaságok árutermelő tevékenységében	138

A jövedelmezőség Cato-féle koncepciója	141
A piaci kapcsolatok fontossága	147
2. Az egyes mezőgazdasági művelési ágak jövedelmezőségének problémája	154
A Cato-féle birtokskála jellegének kérdése	154
A gabonatermesztés értékelésének problémája	158
A mezőgazdasági árutermelés fő ágai	163
Az egyes művelési ágak közötti összefüggés kérdéséhez	175
3. A <i>villa rustica</i> üzemszervezése és munkaerő-gazdálkodása	179
A <i>familia</i>	180
<i>Operarii—opera</i>	189
„Quid est agrum bene colere? ”	198
Jegyzetek	211
Rövidítések	289

HU ISSN 0324-4415

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

A szerkesztésért felelős: Horváth Ildikó

Műszaki szerkesztő: Szász Zoltán

A kötésterv Urai Erika munkája

AK 1761 k 8184 — Terjedelem: 15 (A/5) iv

81.8520 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György